

પ્રાણવાન પ્રકાશનો

આશીર્વાદ	કે. વ. કે.
લઘુકતી જ્વાળા	રામુક
રજની	ચિરતન ૪ - ૦
ત્રણ પાંખડી	શ્રી નીરુ દેસાઈ ૩-૦
નિશિગંધા	શ્રી 'સત્યમ' ખી એ. ૨-૮
ત્રેમળ જ્વાળા	મુરલી ઠાકુર એમ. એ. ૨-૮
ફૂંધા	શ્રી કૃષ્ણલાલ શાહ ૨-૮
રાગ વિશળદેવ ભા. ૧	શ્રી ધ ત્રિપાઠી ૧-૦
રાગ વિશળદેવ ભા. ૨	૨-૦
હવનસાથી	શ્રી કુંગરશી સંપદ ૨-૧૨
ત્રણ દેયાં	શ્રી કૃષ્ણલાલ શાહ ૨-૧૨
સોહાગણુ ભા. ૧	શ્રી રમાદાન ગૌતમ ૨ ૪
સોહાગણુ ભા. ૨	૨-૪
કાન્તિનાદ	શ્રી દિવ્યાનંદ ૩-૦
રાજલક્ષ્મી	શ્રી પ્રહલાદ બલભટ્ટ ૪-૦
પ્રયાણુ	શ્રી ઇંદ્ર વસાવડા ૩-૮
સોરવણાં	શ્રી વિનોદ ભટ્ટ ૨-૮
દલાની સહચરી	શ્રી સો. ભાવસાર ૨-૮
કુંદન	શ્રી બંદિમચંદ્ર ૩-૮
ચંદા	શ્રી ઇંદ્ર વસાવડા ૩-૦
અક્ષલના ખાં	શ્રી 'એકાર' ૩-૦
શ્રદ્ધિ	બંદિમચંદ્ર ૩-૦
આમીઝમ	શ્રી રામરાય મુનશી ૩-૮
ધૈર્યનું ખૂન	શ્રી દિવ્યાનંદ કૃત ૨-૧૨
બહેન	નિરુપમાદેવી કૃત ૪-૦
ગંગાના નીર	ઇંદ્ર વસાવડા ૩-૦
રોખવટથી વાત કરજો	શ્રી દિ ઠાકોર ૨-૮

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર

૨૪૫૬ : ભદ્ર : અ મ દા વા દ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૦૩૦ કિંમત ૪-૦-૦

ગ્રંથનામ ૫૭ નો દાવાનળ

વર્ગાંક ૪-૩

વર્ષ ૩ જી. નવચેતન પ્રકાશન - ૬૨-૬૩ પુસ્તક ૨-૩ જી.
નૂતન અધ્યાપના પુ. ૧૦-૧૧

પાઠ નો દાવાનળ

લેખક
ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

ન વ ચે ત ન સા હિ ત્ય મં દિ ર

૨ ૪ ૫ ૬ : ભ દ્ર; અ મ દા વા દ.

પ્રકાશક

પુરુષોત્તમ પૂ પારેખ

નરવરલાલ લ. વોરા

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : ૨૪૫૬; બદ : અમદાવાદ.

ગુજરાતી સાહિત્ય સંસ્થા
અમદાવાદ
૧ લી આવૃત્તિ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૬૦૩૦

[સર્વ હક લેખકને સ્વાધીન]

કિંમત

પાકું પૂઠું રૂ. ૪-૦-૦

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં

પાકું પૂઠું રૂ. ૮

પોસ્ટેજ અંગ

મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ

નવપ્રજ્ઞા ત્રિ-ન્ટી મ પ્રેસ

લી કાર્ટા રોડ : અમદાવાદ

નિવેદન

નૂતન અંશમાળાના વર્ષ ત્રીજાના ખીજા અને ત્રીજા પુસ્તક તરીકે 'પાઠ નો દાવાનળ શ્રી ચંદ્રમાઈ ભટ્ટ રચિત રજૂ કરીએ છીએ.

'પાઠ ના દાવાનળની ભવ્ય ભાવનાની ઝાંખી હિંદના એક એક સુપુત્રે કરવી જ રહી. આપણી આઝાદીનું એ પ્રથમ સોપાન હતું. એ સોપાનથી શરૂ થયેલી ક્રાન્તિની જ્યોત આપણી રાષ્ટ્રિય સરકારના અદિાક્તો સુધી પ્રસરી છે.

અને ?

અને હજુ પણ એ જ્યોત આમજનતાની સાચી આઝાદીમાં પરિણમશે એવી શ્રદ્ધા સાથે આ પુસ્તક જનતા સમક્ષ અમે મૂકીએ છીએ.

ગુજરાતનો આઝાદીવાંચ્છુ વાંચક ગણુ આ પુસ્તકને એવી જ ઉન્નત તમનાથી વાંચી તેની ભાવના હૃદયમાં ઉતારશે એવી આશા છે.

અમારી સંસ્થાને આ પુસ્તક આપવા બદલ લેખકના અમે આભારી છીએ.

આહુ પરિસ્થિતિના પરિણામે સમયસર પુસ્તક આપવામાં વિલંબ થયો છે તો ગ્રાહક બાઈ બહેનો ક્ષમા કરશે.

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર,

૨૪૫૬; બદ્ર : અમદાવાદ

}

લિ. સેવકા
પુરુષોત્તમ પારેખ
નટવરલાલ વોરા

આમુખ

આ મહાકથનીના કલાકારે મમતા પૂર્વક મને આમુખ લખવા કહ્યું. મને એમના પ્રત્યે સ્નેહ છે. અનેક સેંકડો યુવાનો જેઓ મારા પ્રત્યે મમતા સેવે છે તેમના શ્રી. ચંદ્રભાઈ એક પ્રતીક રૂપે છે. રાષ્ટ્રની સુક્તિ-આરતીની દારમાળામાં તેઓ એક જ્યોત છે.

શ્રી ચંદ્રભાઈ ભટ્ટને રાષ્ટ્રિય સાહિત્યમાં સૌએ ઓળખે છે. એમનો પરિચય રાષ્ટ્રિય જગતના વાંચકોને એમના અનેક ગ્રંથોથી થયેલો છે. ગુજરાતના પ્રજાકાર્યના ક્ષેત્રમાં તેમણે સ્વાતંત્ર માનસ-વિકાસનો માર્ગ મોકળો કર્યો છે. દરિદ્રતા અને દમનમાં દળાતી જનતામાંથી વીણી વીણી તેમણે હૃદયને રાતા રંગે રંગી હોળી ખેલવા પ્રેરણા આપતા તણખા વેર્યા છે.

પણ તે દાવાનળ તણખાની વૃષ્ટિ છે. ઉત્તર ભારતમાં પતિત ખાવની ગંગા-જમુનાની ભૂમિ-સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની વાહિની બની, અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમી યુવાનો અને વૃદ્ધોએ પરદેશી હકૂમતને પદબ્રષ્ટ કરવા કેસરિયાં કર્યાં-તે શ્રી ચંદ્રભાઈએ વીરતા ઝરતી, કેસુડાં ઉછાળતી, શૌર્ય પ્રેરતી, હૈયાને કંપાવતી કલમે ગુજરાતે કદી નહિ વાંચ્યું હોય તેવી શૈલીમાં આલેખ્યું છે.

ગુજરાતનો-ભારતનો નવયુવાન-આ ગ્રંથનો-રાષ્ટ્રનો કર્તવ્ય-રક્ષ યોતાની રંગોમાં રેડશે તો પુનર્જીવન પામશે.

ભારતની અન્ય ભાષામાં પર પ્રાંતોના સમર્થ લેખકો એમના આ ગ્રંથનો અનુવાદ કરે અને હિંદના ઇતિહાસના આ જ્વલંત પાનાને જનતાની જીવહા પર ચડાવે તે જ ભાવી રાષ્ટ્રની સેવા છે.

ખેડૂત ઑફિસ,
અમદાવાદ.

રામરાય મોહનરાય.

પ્રસ્તાવના

કોહિનૂરનો હીરા પોતાના તાજમાં કે મુગુટમાં ધારણુ કરનાર ડાકુઓમાં અંગ્રેજી જોનબુઝનો નંબર કદાચ છેલ્લો હશે એવાં દેશનાં ઇતિહાસનાં પરિચોનાની આજે આગાહી છે. ગોવળકાંડાની ખાણમાંથી ખોદાઈને કરણુ રાજ પાસે ઝડપાયેલો, અલ્લાહદીન, નાદિર, અમદલી, શાહસૂળ, તથા રણજિતસિંહ પાસેથી એ છેક દરિયાની રાણીના તાજ સુધી પહોંચ્યો, અને એક પછી બીજા બર્જરની તાજ પોષી કરતો એ પાછો, જે ખાણમાંથી ખોદાયો હતો તે ખાણોનાં જન-ફરજદોની તવારીખમાં અનેક ડાકુઓના અંધાર કારાગારોમાંથી ઇતિહાસની હિંદી યાદ જેવો આજે ઝગારા મારતો પરખાય છે.

કોહિનૂર પર જીવનને ઝડપી જઈને પોતાની છબી પાડનાર અનેક ડાકાયતી આવી અને કાળના ખપ્પરમાં ખપી ગઈ. આજે પૂરવાર થવાનાં લોક એંધાણુ ગગડતાં, સાખ પૂરે છે કે વરતુ પરની છબી કરતાં વરતુ મહાન છે. એ વાતની નોખત જેવી વાણી હિન્દી ધરતી પર અનેક વાર ગગડ્યા કરી છે. એ એક વાત ‘હિન્દ છોડો’ની રહી છે. ૧૮૫૭ ના મેના આખર દિવસે એની પહેલ થઈ. હિંદના એક ખૂણામાં તોફાનના ઝંઝાવાત અને વીજળીપાત જગવનારું એક વાદળું જમતું હતું ને પથરાતું હતું. એ વાદળ હિંદી ધરતી પરનાં હિંદી લોકની હાથ વરાજોમાંથી જ બંધાયું હતું, પણ એને હાંકનારા દ્રષ્ટિકાણુ જમીનદારી દિતોના પછાત દુનિયાના હતા અને લાંબે દેખનારા ન હતા.

અને તોયે અંગ્રેજી ચાંચિયાઓની બનેલી કંપની કહેવાતી ઊગતા અંગ્રેજી શાહીવાદની જલ્લાદી કાયના માટીના પગને હચમચાવી

નાખી એણે દિંદી આઝાદીના ઇતિહાસમાં પોતાની જાતને પુરવાર કરી છે.

એ વા-વંદાળનો પ્રાણ એક જ નાદ અનાહત રીતે રટતો હતો. એ નાદ “ચલો દિલ્હી”નો હતો. અને ૧૮૫૭ માં મિરતથી મંડાયેલી પ્રચંડ પગલીઓ દિલ્હીની ધરતીને ધન્ય બનાવતી દિલ્હી પહોંચી, અને દિલ્હીની ધરતી પર તમ્હાએ તમ્હા જમીનનાં છળ ચૂકવવા લાખ લાખ કલેવરોની શહાદતની રણશૈયાઓ ત્યાં જમા થઈ ગઈ. દિલ્હીના કાશ્મીરી દરવાજાનું કમાડ ખૂલ્યું ત્યારે હિંદી દીકરાઓના દેહની દીવાલો ખડકાઈ ગઈ હતી. એ દીવાલો પર ચર્ધાને બેનબુક્કનો જાલિમ પાદાધાત ત્યાંના રસ્તા પર નિકલસન રોડનું ગણીનામ ક્રોતરતો હતો.

એ ગલીય અક્ષરોને દેશને ખૂણેખૂણેથી ઊતરડી નાખી હિન્દી લોકોનો મુદ્રાલેખ લખનારો વિરાટ-હાથ આજે અધીરો બની રહ્યો હતો. ૧૯૪૨ માં પાછી લોક-જીભ ગુંજતી હતી. “ચલો દિલ્હી.”

ત્યારે શાહીવાદી ચાલની અનેક ચુંગાલોએ એ અવાજના આગેવાનોને જકડી લીધા. લોકજનતાએ ઓળ તંબરના વિશ્વયુદ્ધ પછી ફરી વાર એ અંદોખાનાનાં કમાડ ખોલીને પોતાના આગેવાનોને બહાર કાઢ્યા અને ધડકતા દિલના ધબકાર અટકાવી એણે ફરી વાર ‘ચલો દિલ્હી’ની રણહાક સાંભળવા અધીરાઈ ખતાવી.

પણ કોંગ્રેસ-લીગની આગવાની હિન્દ લોકોને ચલો દિલ્હીનું ફરમાન નહોતી આપતી. દિલ્હી પર એકલા શાહીવાદી અર્થરને ન્યાયાધીશ બનાવીને એ તો, હિંદ-લોકોને કચડવાની સહિયારી ગાદીની બેઠ લેવા બેન-બુલ્લી જંગાલિયતની ખુશી ખુશામત કરવા જતી હતી અને અંદર અંદરની સાઠમારી જગવત્તિ, હિંદ ભોમ પર આંતર કલહનો આપધાત ઉતારતી હતી.

ચલો દિલ્હીનો ૧૮૫૭ ના નાનાસાહેબ અને અમીમુદ્દાખાને
બુલન્દ બનાવેલો અને લોકસેનાની બનેલા તાતિયા ટાપે એ ફાંસીના
માંચડા પરથી હિંદ લોકને વારસામાં દીધેલો એ અવાજ આજે
દુપાતો પીડાય છે.

પણ જનલોકના અવાજને કયો ફાંસો છરવી શકે છે? આજે
એ અવાજને દિલ્હી પરનો આઝાદ ફૂચની રણહાક બનાવવાની એક જ
જવાબદારી હિંદી લોક જનતાની છે.

તેવા સમયે આ પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવા બદલ નવચેતન સાહિત્ય
મંદિરના સંચાલકોનો તથા એનો આમુખ લખી આપવા માટે મારા
મુરબી મિત્ર શ્રી રામરાય મુન્શીનો હું આભાર માનું છું.

ચલો દિલ્હીની ગુંગળાતી રણહાકને ગુજરાતી જનતાની જમાન
પર બુલન્દ બનાવવામાં આ પુસ્તક મદદ રૂપ થશે તેવી આશા સાથે
વિરમું છું.

અંદલાઈ ભટ્ટ

ગુજરાતમાં બહોળો ફેલાવો પામેલી

— ગૃહલક્ષ્મી—ગ્રંથમાળાની —

હજારો પ્રતો ખપી ગઈ છે.

વાર્ષિક લવાજમ : દેશમાં રૂ. ૬)

પરદેશ આફ્રિકા રૂ. ૯)

નૂતન ગ્રંથ માળા

ગુજરાતના યુવાનો-ની આહવા એના
પ્રેરણાત્મક પ્રકાશનોથી ભેળવી છે.

વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૮)

પરદેશ આફ્રિકા રૂ. ૧૨)

આ બે ઉ ગ્રંથાવલિના

પ્રકાશનોએ

નૂતન યુગના યુવક-યુવતીઓમાં નવચેતન પ્રકટાવ્યું છે.
સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની નિર્જયપણે જણાવટ કરી છે.
આવતીકાલની સમાજરચના અને સંસારતું નિરૂપણ કર્યું છે.
સંયમ અને શ્રેષ્ઠમાનવતાની જિવ્ય ભૂમિકાતું દર્શન કરાવ્યું છે.

સને ૧૯૩૪ માં શરૂ થયેલી. આ સંસ્થાઓની

આ બે ગ્રંથમાળાઓના આપ આહુક બનો.

સખો

નવચેતન સાહિત્ય મંદિર ૨૪૫૬ ભદ્ર : અમદાવાદ

અઝીમુસ્લાખાન

એક દિવસે સમી સાંજે એક મુસ્લીમ જુવાન એક અંગ્રેજ અફસરના રસોડાને ઓટલે અક્કડ થઈને બેઠો હતો. થોડી વારે રસોડાનું આરણું બિઘડ્યું અને એક નોકર એને ગોરા સાહેબના દીવાનખાનામાં લઈ ગયો. એણે અંદર જઈને સાહેબને કુરનિસ બગ્ગવી અને અદબથી કતરાતો બોલો. સાહેબ બહાદુરે આંખો જિંચકી અને આ નવા આવેલા જુવાન પર સ્થાપી. સાહેબ અને મેમ સાહેબ તેના ઉપર પહેલી નજરે મોહી પડ્યાં.

“તુમ બબડચી બનેગા ?”

“હા, નામદાર” જુવાને શરમથી આંખો ઢાળી દીધી.

અને પછી જુવાન અંગ્રેજ અફસરના રસોડાનો બબરચી બનીને, એ જુવાન એનાં ઘરડાંને ખાવાનું આપી શક્યો હતો.

પણ બબરચી તો રાતે-મધરાતે, જીડી જીડીને વાંચતો હતો. સાહેબના ગોરા નોકરાની મહેરબાની મેળવી, અંગ્રેજી ને ફ્રેન્ચ શીખતો

હતો. સાહેબને એક દિવસ એ બપરચીની આ સિદ્ધિની બપર પડી અને સાહેબને તે પસંદ ન પડી. અને બપરચી સરખા બપરચી પર મેમ સાહેબની રહેમ નજર હોય તે સાહેબને પસંદ નહોતું. એક દિવસ સાહેબનું તેડું આવ્યું અને બપરચી સલામ ભરીને બોલો રહ્યો.

“ તારું નામ તો અઝીમુલ્લા ને ? ”

“ અઝીમુલ્લાખાન ? ” અઝીમુલ્લાએ સુધાયું.

“ ખાન ? બપરચી ખાન ? ” સાહેબનું હસવું મગકમાં બપરચું.

પેલા બપરચીને તે ગમ્યું નહિ.

“ તને અંગ્રેજી ને ફ્રેંચ આવડી ગયું એમ કહે છે...”

“ જી, હા. ”

“ એટલે તને બંને બાબત નહિ ફાવે.....ક્યાંક જઈને માસ્તર થજો, છોકરાંઓની માને પણ તું ખૂબ ગમી જશે. ” બપરચી કંઈ બોલ્યો નહિ.

“ હું તને છુટો કરું છું, સમજ્યો ? ” સાહેબે ચોખવટ કરી.

“ જી, હું છુટો થાઉં છું. ”

અઝીમુલ્લાખાને સલામ ભરીને વિદાય લીધી.

પછી અઝીમુલ્લા કાનપુરની એક નિશાળમાં શિક્ષક થયો.

અઝીમુલ્લાની વિક્રતાની વાતો સારા કાનપુરમાં સંભળાઈ રહી.

એક દિવસે કાનપુરની નિશાળના એ શિક્ષકને એક તેડું આવ્યું.

“ ક્યાંથી બહાવર્તથી આવો છો ? ” અઝીમુલ્લાનો આનંદ બિહારતો હતો.

“ જી, ” આવનારે ઉમેર્યું. “ નાનાસાહેબ પેલા પોતે આપને એક અંગ્રેજીમાં અરજી લખવા બોલાવે છે,.....કહેતા હતા કે

ખાનની ખુશી હશે તો કારભારી તરીકે જ રાખી પાડીશું.” પછી અઝીમુલ્લાખાન કાસદ સાથે જવા માટે ઉતાવળો નીકળ્યો.

*

બાહરાવનો કતક દીકરો નાનાસાહેબ કાનપુર પાસે ખલાવતમાં આવીને રહ્યો હતો. બાહરાવે વરસ છઠ્ઠાડે આઠ લાખ રૂપિયાની કિંમતે રાજપાટ અંગ્રેજને લખી આપ્યા પછી પોતાનો વારસો નાનાસાહેબને લખ્યો હતો.

પણ અંગ્રેજ બહાદુરે હવે વરસદહાકાના આઠ લાખ બાહરાવના વારસને આપવાની ના પાડી હતી.

અને નાનાસાહેબ શ્રીમંત અંગ્રેજ સરકાર જોગ અરજી લખાવતો હતો.

અઝીમુલ્લાખાન શ્રીમંત સરકારને અરજી લખવા ખેડો હતો :

“૧ .....પેશાના જિંયા કુળ તરફ કંપની આવી હલકી રીતે વર્તે એ કેવળ અન્યાયી છે. જ્યારે અમારી ગાદી અને રાજ્ય શ્રીમંત બાહરાવે કંપની સરકારને સુપરત કર્યાં, ત્યારે એવી સરતે તે સુપરત કર્યાં હતાં કે કંપની સરકારે તેની કિંમત પેટે દર વર્ષે રૂ. ૮૦૦૦૦૦ આપવા. જો આ પેન્શન હંમેશ માટે ચાલુ ન રહે, તો રાજ્ય, જે આ પેન્શનના બદલામાં સોંપ્યું હતું તે તમારા હાથમાં હંમેશ માટે કેમ રહે?”

“ફક્ત એકજ પક્ષ આ કરારથી બંધાય, જ્યારે બીજો પક્ષ જાણી ખૂલીને તે પ્રમાણે વર્તવામાં નિષ્ફળ જાય તે અવિવેકી, અન્યાયી અને અસંગત છે.”

“પેન્શન બંધ કરવા કંપની બીજું કારણ એ જણાવે છે કે બાહરાવ બીજાએ તેના કુટુંબના ખર્ચ માટે પુષ્કળ પૈસો ખચાવ્યો છે. પણ કંપની એ ભૂલી જાય છે કે પેન્શન સંધિની રૂએ આપ્યું

હતું, અને પેન્શન શી રીતે વાપરવું તે વિષે સંધિમાં એક પક્ષ કલમ નથી.”

“પેન્શન રાજ્ય આધ્યાની કિંમત છે; અને બાહ્યરાવે બહુ પેન્શન બચાવ્યું હોત તો તેમ કરવામાં પણ તે વાળખી ગણાત! અમે કંપનીને પૂછીએ છીએ કે પેન્શન શી રીતે વાપરવું તે પૂછવાનો કંપનીને કંઈ પણ હક છે? બલકે કંપની તેના પોતાનાજ નોકરો તેમનું પેન્શન શી રીતે વાપરે છે અને તેમાંથી તેઓ શું બચાવે છે તે પૂછી શકે? પણ એ વિચિત્ર છે કે જે સવાલ કંપની પોતાના નોકરોને પૂછવાની કિંમત ન કરે, તે પ્રશ્ન એક રાજ્યવંશીના વારસને પૂછે છે, અને સંધિ ભંગ કરવાના બહાના તરીકે તેને વાપરે છે.”

વાનપ્રસ્થીઓ

ગંગાએ તો બહુ દિવસ દેખ્યા હતા. એનાં અખંડ વહેતાં પાણીએ માનવીની ચઢતી પડતીના, ચમકી ચમકીને શમી જતા સિતારા જોયા હતા, અને એ જોતાં એનાં પાણી, જેવાં ને તેવાં વચ્ચાં હતાં.

આજે એ જ ગંગાને કિનારે બ્રહ્માવર્તમાં એક નવો દેખાવ દેખાતો હતો. બાહરાવ બીજો, શિવાજીએ સોંપેલા દક્ષિણના મહારાજ્યને, અંગ્રેજોને લખી આપી, આઠ લાખનું પેન્શન સ્વીકારીને, જયગંગે કરવા અને પાછલો પહોર સુધારવા, સહકુટુંબ અને સહપરિવાર બ્રહ્માવર્તમાં આવી પહોંચ્યો હતો.

બાહરાવ પોતાની સાથે પેશ્વાઈના વખતનું સિંહાસન લઈ આવ્યો હતો, કારણ તે કરોડો રૂપિયાની કિંમતનું હતું. પેશ્વાઈની તરવાર પણ એની સાથે હતી કારણ કે તે અઢી લાખની અંકાતી હતી. બાહરાવની આસપાસ અનેક કુટુંબો આવીને છેલ્લા પેશ્વાના છેલ્લા દિવસોની સેવા કરવા એકઠાં થયાં હતાં.

આજે એક નવતર કુટુંબ આવીને પેશ્વાની સેવામાં હાજર થવાનું હતું. માથેરાનની ગોદમાં વેણુ નામના ગામઝાનું, એ કુટુંબ વતની હતું. વેણુમાં માધવરાવ નારાયણ બટ્ટનું નામ આસપાસનાં બધાં ગામેમાં પકાયેલું હતું. માધવરાવને ગંગાબાઈ નામની સ્ત્રી હતી.

૧૮૨૪ ની સાલમાં ગંગાબાઈએ પુત્ર પ્રસવ્યો ને તેનું નામ નાનો રાખ્યું. ત્યારે નાનો નાનાસાહેબ નહોતો, નહોતો એની ફાઈએ એને નામ આપ્યું ત્યારે, તે સાંભળીને, માથેરાનપર ચઢીને મેમસાહેબો સાથે હવાના હિલોળા ખાતા સાહેબ લોકને, પગથી માથા સુધી ટાઢ ચઢી જત.

એ એક વરસના નાનાને લઈને ગંગાબાઈ પણ, પોતાના પતિ માધવરાવ નારાયણ બટ્ટની સાથે પેશ્વાના આશરે જવા તૈયાર થતાં હતાં, કારણ કે વેણુ ગામમાં એ ધણાં જ ગરીબ હતાં. આજે એ કુટુંબને બ્રહ્માવર્તમાં આવી ગયે દોઢ વરસ વહી ગયું હતું.

૧૮૨૭ ના જૂનનો ૭ મો દિવસ હતો. બાહરાવ સિંહાસન પર બેઠો હતો. એણે ગંગાબાઈના ચઢી વરસના દીકરા નાનાને, ગંગાબાઈની ગોદમાંથી, પોતાના ખોળામાં લીધો. બાહરો મંગળ બોલ્યા. બાહરાવને બાળક નહોતું એટલે નાનાને તેણે દત્તક લીધો હતો.

એ જ અરસામાં, બંગાળ આફતમાંથી ભાગી છૂટેલાં બીજાં કુટુંબ, બનારસમાં રહેતાં હતાં. એમાં સુખ્ય ચીમનાજી આપા હતો, અને તેની સાથે મોરપંત તાંબે, પોતાની સ્ત્રી ભાગીરથી સાથે રહેતો હતો. બંનેને ૧૮૩૫ માં સાંપડેલી એક ત્રણ વરસની બાળકી હતી. બાળકીનું નામ મનુબાઈ હતું. મનુબાઈને લઈને, ભાગીરથી અને મોરપંત તાંબેએ પણ, બ્રહ્માવર્તમાં પેશ્વાને આશરે જઈને જીવન ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને એ કુટુંબ પણ આવીને બ્રહ્માવર્તમાં વસ્યું. બાહરાવનો બ્રહ્માવર્તનો ગઢ, સગાંસંબંધીઓ, લાગતાંવળગતાંઓ,

કરબારીઓ, મુનીઓ તથા સરદારો ને સિપાઈઓથી ભરચક હતો. બાહરાવના ગઢનું આંગણું, નાનાં મોટાં બાળક બાળકાઓથી ફિસ્ફોલતું હતું.

“ અને એ, આમ આવ તો ” જુવાન રાજકુમાર નાનાસાહેબ, એક ચાર વરસની ચકાર છોકરીને બોલાવતો ને છોકરી દોડતી આવીને આંખો ચમકાવતી બેઠી રહેતી.

“ નામ શું ? ”

“ મનુબાઈ ” છોકરી ગંભીર બનીને કહેતી.

“ ના, ના, ચમેલી ” નાનાસાહેબ આ નાનકડી ચમેલીને બંચકી લેતો ને ચૂમી લેતો.

પછી પેશાનો દત્તક દીકરો નાનાસાહેબ, હાથી પર ચઢીને ફરવા નીકળતો ત્યારે, ચમેલી આડી બેઠી રહેતી ને બોલતી, “ મારે પણ સવારી કરવી છે.”

અને નાનાસાહેબ ચમેલીને બંચકી લેતો.

પણ હવે ચમેલી મોટી થઈ હતી. હવે એને મનુબાઈ કહીને સૌ બોલાવતું. હવે એની ચમકતી આંખોમાં જુવાનીનો ભરાવ આવ્યો હતો; એનો જોરદાર બાંધો, અંગે અંગમાંથી વીજળી જેવી ચપળતા ચમકાવતો હતો. હવે જુવાન નાનાસાહેબના હાથી પર ચઢવાનું એ કહેતી નહોતી. હવે તો એની પાસે એનો પોતાનો ઘોડો હતો, ઢાલ ને તલવાર હતાં. નાનાસાહેબની સાથેસાથ એય પટાના દાવ ખેલતી, નાનાસાહેબની સાથેસાથ એ પણ ઘોડેસવારી કરતી.

અને હવે એને ખબર પડી ગઈ હતી કે પોતે સાત વરસની હતી ત્યારે જ, પરણી ચૂકી હતી. ઝાંસીના રાજા ગંગાધરરાવ નામનો

એક મોટી ઉંમરનો રાજા એનો પતિ થતો હતો, અને પોતે ઝાંસીની રાણી બની હતી.

એટલે ચમેલી હવે નાનાસાહેબ સાથે છૂટતી રમતી નહોતી.

પછી એક દિવસે બાઈબીજ આવી. ચમેલી હવે મનુષ્યાઈ પણ નહોતી, હવે એ રાણી લક્ષ્મીબાઈ હતી.

એણે બાઈબીજને દંકાડે પોતાને ત્યાં નાનાસાહેબને નોતર્યો. સોનાની રકાબીમાં દીવા સળગાવ્યા ને નાનાને સામે બેસાડીને એણે આરતી ઉતારી. આરતી આટોપીને એ નાનાને ખાનગી વાત કહેવા બોલાવી બેટી પડી. બંનેએ અંતરના અનુરાગથી દિલના દીવા ચેતાવ્યા, અને “ ફરી વાર મળીશું ત્યારે ” એમ કહી નાનાસાહેબની ચમેલી ચાલી જતી હતી. ચાલી જતી ચમેલીને એક બીજે પણ ખૂબ ગમતો હતો. એ નાનાસાહેબની કાઠીમાં કારકુન હતો ને એનું નામ તાતિયા ટોપ હતું.

“ તાતિયાબાઈ, તાતિયાબાઈ ! ” ચમેલીની ચબરાક આંખો બોંબાઈ ગઈ. તાતિયાએ ચમેલીને વિદાય દીધી; “ કહણુ થઈને રહેજે... ...એ તો ગાય ને દીકરી જ્યાં દોરાય ત્યાં..... ” અને ચમેલી, એનો માનીતો ઘોડો અને, એની વહાલી તરવાર લઈને એક દિવસે અહ્માત્તમાંથી ચાલી ગઈ, અને ઝાંસી જઈને રાણી લક્ષ્મીબાઈ બની.

*

પછી ૧૮૫૧ માં પેશ્વા બાહુરાવ મરણ પામતો હતો અને ૨૭ વરસનો જુવાન નાનાસાહેબ એની પથારી પાસે ગોઠણબર હતો.

“ દીકરા નાના, હું ગંગામૈયાની સામે જઈ છું.....મેં.....મેં બાલાજી ત્રિશ્વનાથની તરવાર તને સોંપી છે.....મેં બાલાજીનું સિંહાસન તને દીધું છે. પહેલો.....બાલાજી ત્રિશ્વનાથ ને છેલ્લો તું.....ના, ના, આપણી ગાદી અમર.....પણુ સમાલજે અંગ્રેજ દગાબોરી..... ”

નાનાસાહેબ આજરાવના મરતા પ્રાણને દિલાસો દઈ રહ્યો.

“મને મારાં પાપ દેખાય છે.....અંગ્રેજોને અફઘાનિસ્તાન સામે ચઢ્યા અને મેં પચાસ લાખ કાઢી આપ્યા; અંગ્રેજોને ગુરુ ગોવિંદે બિઠાવ્યા અને મેં, એક હજાર પગપાળા અને હજાર ઘોડે-સવારો દીધા.....ઓહ.....મેં શીખનું મહદું.....પણ મને સતોષ છે કે મારાં ફૂલ અંધાનાં પાણીમાં પડશે ને મારાં પાપ...”

“ના, ના, પાણીમાં પાપ ધોવાતાં નથી.” નાનો બચાનક બચકચો.

“હેં !” બાળ બેઠો થઈ ગયો.

“હા,” મેં તમારો વારસો લીધો છે, નાનાની આંખો બચાનક શબ્દો ચીતરતી હતી, “ને પાપ પણ હું ય લઉં છું.....જો આપણાં પાપ ધોવાશે તો તરવારથી જ.....હકીકતથી હકીકત.....વસ્તુથી વસ્તુ ધોવાય છે.....પાણીથી નહિ.”

“હેં !” બેઠો રહેલો બાળ ઢળી પડ્યો.

*

આજે નાનાસાહેબને પેશ્વા થયે ચાર વરસ થયાં હતાં. આજે એની આંખોમાં અંગારો જગ્યો હતો; આજે એની બમરો નિશાન તાકતી હતી.

આજે એણે એની પાસે બે જણને બોલાવ્યા હતા; એક મુસલમાન હતો, બીજો હિંદુ હતો. આજે સળગી જતો એના પ્રાણની આ બંને, અગ્નિશિખાની બની હોય તેવી, હિંદી પાંખો હતી.

“તું ત્યાં જ, ત્યાં રંગોબાપુણ પણ છે.....અંગ્રેજોનો ન્યાય-માગવા અરજ લઈને જ.....એમનો દેશ દેખ, એમની હોશિયારી, ચતુરાઈ, એમનાં હથિયાર બધું જોઈ આવ, શીખી લાવ, તું મહાન બુદ્ધિમાન છે, કેમ તાતિયા !” બોલતા નાનાસાહેબે બીજની અનુમતિ માગી અને અઝીમુલ્લાખાન તરફ દેખી રહ્યો.

“હા, જી” કહી તાતિયાએ, બને આંખો પોતાના સાથી પર ખૂણામાં ફેરવી.

“અને હું ને તાતિયો.....” પાછો નાનાસાહેબ બોલતો હતો,
“અહીં પૂરતા છીએ.”

“હા” પાછો તાતિયો બોલ્યો.

અને ૧૮૫૪ ની સાલમાં અઝીમુલ્લાખાન નાનાસાહેબ અને તાતિયા સાથે અખંડ સાથીદારીનો હાથ હલાવી, અંગ્રેજ વેપારીઓની કંપની સરકાર પાસે નાનાસાહેબની અરજી લઈને, લંડન પહોંચવા અંગ્રેજી જહાજમાં બેસતો હતો.

*

અને અંગ્રેજ સાહીની લંડનની અદાલતે અઝીમુલ્લાખાનને જવાબ પરખાવ્યો : “બાહુરાવના દરક દીકરાને તેના બાપાના પેન્શન પર કરો જ હક્ક નથી એવા ગવર્નર જનરલના નિર્ણય સાથે અમે સંપૂર્ણ સંમત છીએ.”†

નાનાએ સમાચાર સાંભળ્યા અને એના ખંડમાં એ ક્રોધથી કંપી ઊઠ્યો. ખંડની દીવાલો પર ઋષિપતિ શિવાજીની, પાણીપતના બાહીની, માધવની, નાના ફકતવીસની છબીઓ જીવતી ચઢીને એના અંતરમાં બોલી ઊઠી હોય એમ એને લાગ્યું. એના ગોળ ચહેરામાં, એની આંખોનાં વિકરાળ તેજ ગોળ ચક્ર ફરી રહ્યાં.

---

† “We entirely approve of the decision of the Governor-General that the adopted son of Bajirao has no claim whatever to his father's pension.”

લંડનની હોટેલમાંથી.....

લંડનની મધ્યમાં એક હોટેલમાં, પોતાના ખંડનાં કમાડ વાસી એ હિંદીઓ બેઠા હતા. એક બહાવર્તનો અઝીમુલ્લાખાન હતો, બીજો સતારાનો રંગો આપુલ હતો. બંનેની વચમાં એક ટેબલ હતું. ટેબલની બંને બાજુ પર પુસ્તકોના થોક પડ્યા હતા. ટેબલની વચમાં હિંદુસ્તાનનો અઝીમુલ્લાએ દોરેલો નકશો પડ્યો હતો.

બંનેની આંખમાં આખો હિંદ હતો; બંનેની ખોપરીમાં હિંદ હોઠારા કરતો હતો; બંનેનાં એક ચક્કર, એકહિંદનો પહેલો સંગ્રામ ચીતરતા હતા.

“આખો હિંદ એક સાથે ઉઠાવ પામે તો પછી આ અંગ્રેજોનો આખો પ્રદેશ કાફલાઓમાં બેસીને ત્યાં આવે તો ય એના કુરચેકુરચા.....”

હોટેલના ખંડનાં કમાડ પર ટકોરા થયા.

અઝીમુલ્લાએ આરતેથી નકશાનું પિલ્લું વાળી, ટેબલના ખાનામાં હસેલ્યું, અને ખારણાં ખોલી ઉંબરા વચ્ચે બોલો.

“ડારલીંગ અઝીમુલ્લા !”

“હું પણ જ કામમાં છું—” અઝીમુલ્લાએ હસીને હાથ જાંબાવ્યો.

“પથુ પાર્કમાં આજ રાતના ગોઠવાઈ ગઈ છે” એક અંગ્રેજ બાઈએ અઝીમુલ્લાનો હાથ પકડી રાખતાં કહ્યું.

“શું ?”

“સબા—વાર્તાલાપ.”

“હું જરૂર આવીશ—જરૂર જરૂર—” અઝીમુલ્લા બાઈને રળ આપતો હોય તેમ જોઈ રહ્યો.

“હું જાઉં છું.” બાઈ જોઈ રહી.

“માફ કરશો” અઝીમુલ્લાએ વિદાયમાં હાથ હલાવ્યો.

“આહ, હિંદી રાગ—વહાલા અઝીમુલ્લા તમે અમને કેવા ગમેો છો—!” ખેલતી અંગ્રેજ બાઈ ચાલી ગઈ.

અઝીમુલ્લાએ એની પાછળ કમાડ વાસી પાછું ટેબલનું ખાનું ખોલ્યું.

પાછો ટેબલ પર પડેલા નકશામાં આખો હિંદ બંનેની આંખોમાં જીમો થઈ ગયો.

“ઉત્તરમાંથી જ પાતાળ ફૂટે અને હજારો...લાખો તરવારો... હજારો લાખો બંદૂકો...આયુધો એક સાથે ઊપડે, એક અવાજ...એક થગલે ફૂચ કરે એવું બને...” અઝીમુલ્લાખાનના કપાળ પર તરી આવેલી નસો તરફ રંગો તાકી રહ્યો. અંગ્રેજ લેક્ષનાઓનો લાઠીલો, અંગ્રેજ બુદ્ધિમાનોનો માનીતો અઝીમુલ્લા હિંદ જીતવા ગયેલા એમના માતેલાઓ પર પાતાળ ફેડતો હતો.

“તમે સીધા સતારા જાઓ, આ નકશાની નકલ લઈ જાઓ,

એકએક પ્રાંતના પર્વતોને, નદીઓને, જંગલો ને કરાડોને, કાતરોને, ખાડા ટેકરાઓને નકશા પર તૈયાર કરો, એકએક આડને નકશા પરથી ઓળખાય...એકએક પ્રદેશની નાડ પરખાય...એકએક ઠેકાણાનાં સાધન સમજાય.....પાતાળ કૂટે ને આગ ફેલાય.....અગ્નિજ્વેના લોહીના ખાખડામાં એમના કૂતરાઓ મિજબાની માણે, લખનૌ, દિલ્હી, કાનપુર, અલ્હાબાદમાં આઝાદીની મિજલસ શરૂ થાય ને તેમાં આખો હિંદ તરખોળ થઈ જાય.....એવી ભોમ-ભીતર તૈયારીનું બધું જોખમ, બધી જવાબદારી, બધી વિચારણા.....જઈને કહેજો કે નાનાસાહેબને શિર છે.....તમે તરત જ જાઓ.....દરેક પળે અગ્નિજ્વે હકૂમત આપણા હિંદની છાતી પર ભંડાં મૂળ લાલે છે.”

“જુવાનો ને ધરડાં, નાનાં ને મોટાં, પંડિતો ને મોલવીઓ, માગણો ને ફકીરો.....એકહિંદનો અલખ લગાવી ફરતા થઈ જાય, કાને કાનમાં ફૂંકતા થઈ જાય તો.....”

“હું જાઉં” રંગો તૈયાર થઈ ગયો.

“પહેલા જ જહાજમાં” અઝીમુલ્લા વધારે ઉતાવળો હતો.

“તોપો રાઈફલો, બંદૂકો, કારતુસો ને દારૂગોળો એ બધાના કોઠાર.....ભંડાર પથ્થુ.....” રંગો બોલતો હતો.

“અને અને તો ડમડમ જેવાં કારતુસનાં કારખાનાં પથ્થુ...” અઝીમુલ્લાની બુદ્ધિ ભયંકર બનીને શીખવી રહી હતી. “ડમડમમાં તૈયાર થતા કારતુસોના ઢગલા સામે આપણે તો જ લડી શકીશું.”

“અને તમે ! તમને તો વખત લાગશે ને ?” રંગો આંખો ઝીણી કરી પૂછી રહ્યો.

“હા, નાનાસાહેબને કહેજો કે હું બનતી ઉતાવળે આવી પહોંચીશ, પથ્થુ તુર્કસ્તાનમાં થઈને ખલીફાને—સુલતાનને મળીને, રશિયામાં.

ચંદ્રને ઝાર સરકારને જોઈને અને આપણા એકઠિંદના આઝાદીના સંગ્રામને ફાવતી આવે તેવી મસલત કરીને આવીશ. ત્યાં મુધીમાં તો નાનાસાહેબ ધણો અગ્નિ ભારી દેશે એવા મારા વિશ્વાસ સાથે સલામ કહેજો.”

અને અને હિંદીઓ તે રાતના છૂટા પડ્યા.

ત્યારે રશિયા અને તુર્કીને લડાઈ ચાલતી હતી. રશિયા સામે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ બહાદુરો, તુર્કસ્તાન પર પોતાનો પંજો જોડવાયેલો રાખવા લડતા હતા. સીઆસ્તોપલ આગળ અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ટુકડીઓને રશિયાએ ૧૮ મી જૂનને દિવસે હરાવી હતી. લંડન ટાઈમ્સના અખરપત્રી રસેલના તંજૂ તરફ અઝીમુલ્લા લડાઈનો રંગ દેખવા મોખરા પર લખતો હતો.

એક જોળી અઝીમુલ્લાથી થોડે જ દૂર પડ્યો અને ફાટ્યો. જરાપણ પાછો હઠ્યા વિના રસેલના તંજૂની પાસે ઊભેલો અઝીમુલ્લા, શાંત હસતો, ફાટતા જોળાને દેખી રહ્યો હતો. એના મનમાં આ જોળાની જેમ હિંદ આખો ફાટવાના વિચાર ધોળાતા હતા.

જોળો ફાટવાના અવાજે રસેલના તંજૂમાંથી બધા બહાર દોડી આવ્યા. રસેલે બહાર નિશ્ચિંત ઊભેલા આ હિંદીને હિંદી પોશાકમાં જોળાખ્યો અને પૂછ્યું, “આપ અઝીમુલ્લા, હિંદી?”

“હા, હું હિંદી” અઝીમુલ્લાએ મગફર આંખો જાંચકી. “હું આ મહાન નગર જોવા આવ્યો છું અને મારે રશિયનોને પણ જોવા છે, જેમણે અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ ટુકડીઓને હરાવી છે.”

અને રસેલે આ હિંદીને માનભેર તંજૂમાં લીધો.

આખો દિવસ અઝીમુલ્લાએ રસેલ સાથે રહીને, રશિયન તોપોમાંથી ફૂટતા તોપના જોળા ખૂંચ રસથી દેખ્યા કર્યા. પછી તે રાતના અઝીમ રસેલના તંજૂમાં સૂતો. પણ જ્યારે સવાર પડી ત્યારે રસેલનો મહેમાન

પથારીમાં હતો નહિ. પરોણાએ પથારીમાં ચિઠ્ઠી મૂકી હતી:

“Azimullah Khan presents his compliments to Russel Esq., and begs to thank him most truly for his kind attentions.”

પછી એક દિવસે અઝીમુલ્લા છજીપ્તમાં ફરતો હતો; અને એમ દેશપરદેશમાં મસલતો કરીને અઝીમ પાછો ખાલાવર્તમાં પહોંચી ગયો હતો.

*

“કેમ અઝીમ, ખાલાવર્ત કેવુંકે લાગે છે?” નાનાસાહેબની આંખો આરપાર જોતી, તાજ આવેલા અઝીમુલ્લાખાનને પૂછતી હતી.

“તવું” અઝીમુલ્લાએ નાનાસાહેબ તરફ મીટ માંડી. બંનેની નજરમાં નવા જગેલા તણખા પહેલી મુઝાકાતની આપ લે કરી રહ્યા.

ભોમ-ભીતર ઝરણાં

અઝીમુદ્દલાખાને આવીને ખલાવતને નવું દીઠું. નાના-સાહેબને નવો દીઠો, તાતિયાની આંખમાં કતરાતાં કુંડળાં નવાં દીઠાં.

અને અંગ્રેજશાહીએ ફેરવવા માંડેલું રોલર ઝાંસીને ઝમે કરીને અટક્યું નહોતું, આખો અયોધ્યા પ્રાંત સરખો થયો હતો. વજીરઅલી વાનપ્રસ્થ બન્યો હતો. એક પછી બીજી લૂટ, એક પછી બીજી પચાઉગીરી, એક પછી બીજી દેશી હકૂમત ખાલસા બનતી હતી, ખલાસ થતી હતી.

“આ કાળ, ભોમભીતર ઝરણાં માટે ફીક કાળ છે” ખલાવતમાં ત્રણની ત્રિપુટી અમિઝાળનું ત્રાટક કરતી હતી.

ખલાવતમાં નાનાસાહેબ હતો, અઝીમખાન હતો અને તાતિયા ટોપ હતો; ત્રણે જણ ત્રિકોણ માંડીને બેઠા હતા. લડવૈયાઓની ભોમ-ભીતર લંગાર લાગી ગઈ હતી. ખલાવતથી ચિટ્ટીઓ લઈ ને એક પછી બીજે પ્રદેશ સંગ્રામ દોડતો હતો, એક સાથે બીજે એમ અકોડો લંબાતો હતો, એક સાથે બીજા એમ તાણા વણાતા હતા. ધણ ધડતા હતા, પણ ગર્જતા નહોતા, શાળ વણતી હતી, પણ બોલતી નહોતી.

ચિટ્ટીઓની ચિનગારીઓ ચાલુ થઈ હતી, સંદેશાઓ ચૂપચાપ જતા હતા, આવતા હતા, બટકો બંધાતાં હતાં, બળવાન બનતાં હતાં.

અઝીમુલ્લાખાને દોરેલા નકશાપર ચેતનાતંત્રો ગોઠવાતાં હતાં.

આવાઓની જમાતો, કોઈ હાથીવાળી, કોઈ ઘોડેસવારી, કોઈ ભાંટ લાદેલી, પડિતોની યાત્રાઓ, કોઈ પુરાણી, કોઈ વિદ્વાન, કોઈ નેપીઓ, કોઈ ફકીરો, કોઈ મોલવીઓ, કોઈ ઓલિયાઓ, કોઈ અલ્લાને યાદ કરતા, કોઈ બાંગ પુકારતા, કોઈ દેહ દમતા નીકળી પડ્યા હતા.

નાનાસાહેબ ને અઝીમે બટકો ગોઠવ્યાં હતાં; ને કોઈ કથામાં, કોઈ ગાથામાં, કોઈ જોષ જોષને કોઈ બજન ગાઈને, કોઈ બાંગ પુકારીને, કોઈ ક્વન લલકારીને એ એક જ વાતને ઉકેલતા હતા.

હિંદી ભોમપર સંગ્રામ પહેલાંનો સંગ્રામ-સંગ્રામ, હિંદી જનતાના કાન ફૂંકતો હતો.

ભાટ ને ચારણો ગાતા હતા, નટો નાચતા હતા, તમાશગીરો તમાશા કરતા હતા. તંત્રુઓ તતડતા હતા, શિરાના સમૂહો સૂસવતા હતા, રોમ ખડાં થતાં હતાં, પણ હવામાન બદલાતું હતું એટલે બધું બદલાયેલી હવામાં પચતું હતું, ગોઠવાતું હતું, બટકામાં ગુંજતું હતું. એવા આવતા જતાઓનાં, મંદિરો ને મસ્જિદો મહેમાનગૃહો બન્યાં હતાં.

એક દિવસ એક સામટાં ફરફરિયાં બિડ્યાં, “હિંદુસ્તાનીઓ, દોસ્તો! આપણો દેશ ફિરંગીની એડ નીચે કચડાય છે, આપણી દશા દરરોજ વસમી બને છે—બિલા થઈ જાયો ને અવાજ ઉઠાવો—દીન...દીન! હર...હર!” એક દિવસે એવાં અનેક બનારસના બજારમાં બિડ્યાં, અને ત્યારે જ કાનપુરમાં ને દિલ્લીમાં દેખાયાં. પછી એ અને એવાં, જાતજાતનાં ને જાતજાતનાં કાનપુર, લખનૌ, ખડગ-

પુર, મીરત ને પેશાવરમાં જીડતાં હતાં, બારણાની જમોલમાંથી નીકળતાં હતાં, ભીંત પર ચોટી જતાં હતાં, વરઘોડામાં વહેંચાતાં હતાં.

એવાં ભોમ-ભીતર ઝરણાં બળવાની આગ ઝરતાં હતાં.

ત્યારે હાથીનો કાફલો લખને ફરવા નીકળેલો એક ફકીર મીરત પાસે મુકામ નાખીને પડ્યો હતો. મોલવી અહમદશાહના એના નામ પર મુસલમાનો તો મુગ્ધ હોય, પણ કાયદેસર સ્થપાયેલી સરકારે જ્યારે હિંદી સિપાઈઓને ૫ એના પર મુગ્ધ થયેલા હોઠા ત્યારે સરકારી કાસદે સંગીનની અણિ ખતાવીને તે ફકીરને હુકમ કર્યો: “મીરતની ખાવણીથી દૂર તમારો મુકામ ઉડાવી જાઓ.”

“પણ સાથે હિંદુસ્તાન છે ને આપ નામદારનું રાજ છે” ફકીર ખડખડાટ હસી પડ્યો. એની આંખમાં, અવાજમાં, ને અંગ-મરોડમાં અદ્ભુત તાકાત નીતરતી હતી. એણે સિપાઈઓ સાથે, હિંદુઓ સાથે, મુસલમાનો સાથે, વાતચીતો કરી હતી. એનું નામ મોલવી અહમદશાહને નામે પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું; એણે દરેકદરેક ધામમાં ન ભુસાય તેવાં ઠામ નાખ્યાં હતાં; અને હવે તો ક્યાંક ક્યાંક મોટી ખાનગી સભાઓ ગજવતો હતો, અને જય જગન્નાથ કે જય પરવરદિગારને બદલે એ જય સ્વદેશને જપતો હતો.

એટલે જ સરકારને ચિંતા થઈ હતી અને આ મોલવીને પગલે પગલે વધતી જતી હતી, અને એટલે જ મીરતની પાસે નહિ આવવાનું ફરમાન એને આપવામાં આવ્યું હતું.

મોલવી અહમદશાહે ફરમાન બગલમાં મારી મુકામ ઉપાડ્યો. મોલવીના હાથીઓની જમાત મીરતની આસપાસનાં ગામોમાં ઝાડ-પાલો ખાતી હતી ને પાણીની છોળો ઉરાડતી હતી, ત્યારે મોલવી ગામડામાં ઘેરઘેર ધૂમતો હતો. હવે મોલવીના માનમાં અંગ્રેજ કાસદ પણ સાથે થયા હતા.

લખનૌમાં મોલવી અહમદશાહે ફરતાં ફરતાં મુકામ નાખ્યો.

ત્યારે એ મહાન મોલવીને જોવા, સ્ત્રીપુરુષોનાં ટાળેટાળાં મોલવીને ઉતારે જીપક્યાં. મોલવીએ આજેવાનો સાથે પેટભરીને વાતો કરી, રોજ હજારોની સલાઓમાં બાપણ કર્યાં. એક સલામાં બોલતાં મોલવીએ દેશ દેખ્યો અને એનો અવાજ ધીર ગંભીર બનીને ગરજ પડ્યો : “આજે મારે મન મહાન દિવસ દેખાય છે, આજે મારી આંખો આ દિવ્ય-દર્શનથી પાક બની છે. આજે તમે સૌ અલ્લાની યાદ નીચે એક બનીને બેડાં છો, મને તમારામાં કાંઈ હિંદુ દેખાતો નથી, મુસલમાન નજરે ચઢતો નથી. આજની ધન્યપણે સૌ હિંદી ભોમ પર હિંદીઓ છે.....જો હિંદ પર હિંદીઓ વસે છે.....જો હિંદી જનતા એક આદમીની જેમ માથું જાયકે, એક અવાજે દીન, દીન ને હર હર દાખવતાં સ્વદેશ ખાતર પ્રાણ પાથરી દે તો..... અંગ્રેજોનો સંહાર થાય.....ને આઝાદી આ દેખાય...” મોલવી આતાઓની આંખમાં આઝાદી દેખી રહ્યો.

અને બીજી જ પળે, મોલવી અહમદશાહ ગિરફતાર થતો હતો, રાજદ્રોહનો એને ગુનો લાગુ પડ્યો હતો, અને અહમદશાહ મોલવી અંગ્રેજી જાણેથી જકડાઈ, અંગ્રેજી અદાલતના ન્યાયની રાહ જોતો હતો.

અને એક દિવસે અંગ્રેજી અદાલતનો ચુકાદો મોલવીનું મોત બોલ્યો. મોલવીને ફાંસી પર લટકાવી દેવાનો ચુકાદો અપાયો. એ ચુકાદાના નાટકી ન્યાયમાં હિંદી મહાન મોલવીને અદાલત પૂછતી હતી:

“તમારું પૂરું નામ ?”

“મોલવી અહમદશાહ.”

“જાતે ?”

“ફકીર.”

“હેઠાણું ?”

“ ફકીરનાં ઠેકાણાં, મા-સોમ ન્યાં ખોલાવે ત્યાં. ફકીર ફરતા હોય, આજ અહીં, કાલે ગમે ત્યાં...” અહમદશાહ અંગ્રેજી અદાલતના પાયા હચમચાવતો હસતો હતો.

“ ધંધો ? ”

“ ફકીરી.” પાછો અહમદશાહ મીટ માંડી રહ્યો.

અને અદાલતે ઉતાવળો ન્યાય આપ્યો: “ ફાંસી.”

મોલવીને આગ્રામાં રાજદ્રોહ ઉપદેશવાના ગુના માટે હદપાર ક્યો હતો : હવે એને લશ્કરી પોલીસ સાથે ફૈન્યાદના કારાગારમાં ફાંસીનો માંચડો રોપાય ત્યાં સુધી પુરાઈ રહેવા રવાના કરવામાં આવ્યો.

ફૈન્યાદની ફાંસીખોલીમાં મોલવી પુરાયો હતો, અને ‘અક્ષાહ ઉદ્-દુલ્લ’નું રણગીત લલકારતો હતો. ફાંસીખોલીના પાંજરામાં પુરાયેલો સિંહ હજુયે ફકીર જ હતો. અંગ્રેજો એ ફકીરની સાચી પિઝાન શોધતા હતા અને એને પિઝાણ્યા પછી લટકાવી દેવાની મુરાદ સેવતા હતા.

લાલ શુભાળ

“દોસ્તો, હિંદુસ્તાનીઓ ! હિંદુઓ અને મુસ્લીમો, જાઓ, જોડો અને ફેડ પર અંધ બાંધી, માથે ફાળિયું વીંટી, હાથમાં હથિયાર ધરી, સમર પર આવી લાગો. અંગ્રેજ એક નીચેથી કચ્છરલાણ થતા મુલકને મુક્ત કરવાનો આ જ અવસર છે.....ફરમાન સાંભળવા ટાંપી રહો.” વળી પાછાં ફરફરિયાં જાખડતાં હતાં ને પાછાં ચોંટતાં હતાં, ખૂંટાતાં હતાં ને પાછાં જોડતાં હતાં. ફરી પાછી પત્રિકાઓ જોડતી હતી, બીંત-પત્રો ચોટાતાં હતાં. અંગ્રેજ અફસરોની દેશી પોલીસ માથું ખંજવાળતી ના બાણતી હતી: “કોઈ જડતું જ નથી.”

“ના, ના, ના.” અંગ્રેજ હકૂમત સામે એ ફરફરિયાં ને બીંતપત્રો નકારાની તોખત વગાડતાં હતાં. દેશ પર ઠોકાતી અંગ્રેજ હકૂમતને સ્વદેશી પ્રાણ ના પાડતો હતો.

અંગ્રેજ હકૂમતે કારાગારમાં એ પ્રાણને પૂરીને અને છૂટક છૂટક માંચડા રોપીને તો એ પ્રાણના બચાનક મૌનનો કોલાહલ વધારી

મૂક્યો. હિંદી ભોમ પર અંગ્રેજી હકૂમત સામે નિષેધ નહિ ઓળખાતો ડોકાઈ પડતો હતો, રાજદ્રોહનો અવાજ પડખા રચતો હતો, મોઢું સંતાયેલું રહેતું હતું. ભોમ-ભીતર પથરાતી બળવાની અગ્નિજાળ પોલીસ સુધીયે પહોંચી હતી. એમનીયે સમિતિઓ થતી હતી, એમનેયે સ્વદેશનો નશો ચઢતો હતો.

એવાં ભોમ-ભીતર ઘટકો હિંદને એક છેડેથી બીજે ગોઠવાઈ ગયા પછી, સંજેતકાસહો ફરતા થયા હતા. એવો એક બંગાળમાં લાલ ગુલાબ લઈને ફરતો હતો. લશ્કરી ડાવણાઓમાં લાલ ગુલાબ સિપાઈ સૂંધતો હતો, સૂંધીને બીજાને આપતો હતો. એમ ગુલાબની લહાણી, માથામાં લાલ કાન્તિની માળા વણતી હતી, મૂંગાં જોડાણના અંકોડા બાંધતી હતી, શહીદીના શપથ લેતી દેતી હતી.

લાલ ગુલાબને અડતી એકેએક આંગળીના ટેરવા પર વીજળી લાગતી હતી. નખથી શિખ સુધી મરી શીટવાનો સંચાર ફરતો હતો, ધખકારા વધતા હતા, સમરાંગણની તાલાવેલી જાગતી હતી. લાલ ગુલાબ રણખાંજરી વગાડતું હતું, સમરનું સંગીત ગાતું હતું.

દરેક ટુકડી એક મુખી રચતી હતી, દરેક મુખીઓ એક કમિટી બનાવતા હતા, દરેક કમિટી સરદાર નીમતી હતી, અને ઉઠાવના આંકડા નક્કી કરતી હતી. દરેક ટુકડીને ખબર હતી કે કમિટી છે, પણ કમિટીમાંના પોતાના મુખી વિના બીજા કોઈની તેને ભાળ પડતી નહોતી. દરેક ટુકડીને મુખીનું ફરમાન આવે ત્યારે આઠ કલાકમાં સળંગ બનીને ઉઠાવમાં ઉમેરાઈ જવાનું હતું, ને ત્યાંસુધી અંગ્રેજ-શાહીને જેવી ને તેવી સલામી બરવાની હતી, પરેડ કરવાની હતી, અંગ્રેજી અફસરનો હુકમ ઉઠાવવાનો હતો.

એમ દરેકને કમિટીની એક પાંખ જ દેખાતી હતી, ઉઠવાનો અવાજ દેખાતો હતો પણ કમિટી આખી કદી નજરે ચઢતી નહોતી.

દરેક રેજીમેન્ટની ટુકડીઓની એક એક કમિટી બંધાઈ હતી, ગામડાંઓનાં જૂથની કમિટી બંધાઈ હતી, કમિટીમાંથી કમિટી બનતી હતી. એમ બળવાના પડછાયા પાછળ પડછાયા પથરાયા હતા અને પડછાયે પડછાયે પ્રાણ ધૂમરીઓ લેતો હતો.

બધું પતી ગયા પછી મી. વિલ્સને એ લાલગુલાબી ઘટકોનો ખ્યાલ સુંદર શબ્દોમાં આપ્યો હતો.

પછી તરત જ નાનાસાહેબની યાત્રા કરવાની ઇચ્છા જાગી ઊઠી. હિંદનાં નાનાં મોટાં યાત્રાનાં સ્થાનકો પર જવા એણે રસાલો તૈયાર કર્યો. એના સાથમાં દેશાવરની યાત્રા કરી આવેલો અઝીમુલ્લાખાન હતો અને એનો નાનો ભાઈ બાલાસાહેબ હતો. જ્યાં યાત્રાળુઓનો મુકામ પડતો ત્યાં બળવાખોરોનો મેળો જામતો, મસલતોના ગુંજારવ ચાલુ રહેતા, અવારનવાર આવતાં દર્શનિયાંઓને નાનો કતરાતી આંખે, ગર્જિત નજરે, લાલ ગુલાબ આપતો અને એક ગુલાબ અનેક હાથમાં ફરતું. એમ નાનાસાહેબની યાત્રા અઝીમુલ્લાખાન સાથમાં શરૂ થઈ ત્યારે ૧૮૫૭ નો માર્ચ માસ ચાલતો હતો.

આગ્રાથી અંબાલા અને અંબાલાથી જ્યારે નાનાસાહેબની જાત્રા લખનૌમાં આવી ત્યારે લખનૌનાં બળરોમાં નાનાસાહેબના માનમાં બલ્લ સરખસ નીકળ્યું. અને પછી નાનાએ લખનૌના કમિશનર સર હેનરી લોરેન્સની મુલાકાત લીધી. પછી નાના અને અઝીમ કદપી પહોંચ્યા. કદપીમાં જગદીશપુરના કુમારસિંગે નાના સાથે અગત્યની મસલત કરી.

અઝીમ અને નાનાની યાત્રા પછી બ્રહ્માવર્ત-હરદ્વાર પહોંચી ત્યારે એપ્રિલ પૂરો થતો હતો.

રંગો બાપુજી દક્ષિણમાં તૈયારી કરતો હતો, કાનપુર બ્રહ્માવર્ત સાથે સંદેશ ચલાવતું તૈયાર હતું, દિલ્હીના દીવાનેખાસમાં બળવાની

બેઠેકો શરૂ થઈ ગઈ હતી. મોલવી અહમદશાહ ફૈઝાબાદની ફાંસી-ખોલીમાં કાન માંડીને બેઠો હતો, કુમારસિંગ છેલ્લાં વરસોમાં રણ-સંઘામના રંગ ખેલવા નીકળવાનો હતો, પટણામાં પંડિતો મોલવીઓને મળતા હતા, વહીલો વેપારીઓ સાથે બળતા હતા, ખેડુતો ને વિદ્યાર્થીઓ પણ એ જ વાતે વળગ્યા હતા. એ બધાનો સરદાર પટણાના બર-બગરમાં બુકસેલરની દુકાન માંડીને બેઠો હતો. હૈદરાબાદમાં ખાનગી સમિતિઓ બધાતી હતી, કોલ્હાપુરમાં ગૂંચળાં ગૂંચવાતાં હતાં, પટવર્ધનના રાજ્યમાં એ જ પ્રક્રિયા ચર્ચ હતી. નાનાસાહેબનો સસરા સાંગલીમાં તૈયાર બેઠો હતો.

અને સદ્રાસમાંય આઝાદીની જોહાદનાં ફરફરિયાં બિડ્યાં હતાં, પોસ્ટરો ચોટ્યાં હતાં.

એ દિવસ, ઉત્સાહીઓના માથામાં પાસે તોથે દૂર દેખાતો હતો, એ દિવસની દોટ કરતાં દબાવી રાખેલી અગ્નિઝળ આગળ દોડવા અધીરી બનતી હતી.

જોહાદનાં ફરફરિયાં ઉતાવળાં બિડતાં હતાં, જોહાદના દૂતો તકામાર દોડતા હતા, જોહાદની કમિટીઓની મધરાતો સાંકડી બનતી હતી, જોહાદના હવામાનમાં હર હર ને દીન દીન સંબળાતા હતા. બધું દોડતું થયું હતું, બધા દોડતાની સામે જોહાદીજંગનાં ઘોડાપૂર બિજળતાં આવતાં હતાં.

ક્યાંથી નીકળ્યાં તેના વિચાર રાખવાના હતા, ક્યાં જવાનાં તેના આંક અળખાઈ જવાના હતા. ગિરિકન્દરાઓ કકળવાની હતી, ચઢાવ નીચા બનવાના હતા, નદીઓ રેલા થઈ જવાની હતી, જંગલો બિઘડી જવાનાં હતાં, જોહાદનાં ઘોડાપૂર બિમટવાનાં હતાં, બધું બિભરાવાનું હતું; હિંદી ભોમ પર લાલ ઓળો બિજળવાની હતી.

જોહાદનાં ઘોડાપૂર ચઢતાં હતાં. નર ને નારીઓ, દોકરાઓ ને દોકરીઓ,.....નાતળતના બેદ બૂલીને એક હરોળમાં બિભવાનાં હતાં,

એક સાથે આથકવાનાં હતાં. હિંદી ભોમપર હિંદ ઉઠાવ લેતો હતો.

એમાંથી અળગા રહેવાનો સંકોચ ધરનારને, એને અટકાવવાની ઘેલછા કરનારને, એનાથી કરીને આંખ મીચનારને, કાળ હસતો હતો. જેહાદનાં ઘોડાપૂર હિન્દીમાટીનાં કણેકણે રેલી નાખવાનાં હતાં.

૧૮૫૭ ના ધોમ તાપ ધીખતા હતા, હિંદી ભોમપરની અઘ્રિજ એક આરામ કરતી પંખા ચલાવતી હતી, હવા ખાતી હતી, લીમોતરી દેખતી હતી ત્યારે એની એક નીચેના બીતરમાં જેહાદ જાગતી હતી. એક જ ટકારો અને જ્વાળામુખીનું મોં ખૂલી જવાનું હતું, એક જ ધક્કો અને ધૂંવાધાર પરનું ઢાંકણ ચિત્રડી જવાનું હતું. એક જ ઇશારો અને ઉલ્કાપાત ભીજળી પડવાના હતા.

મંગળ પાંડે

એ દિવસ આવે ત્યાં સુધી રોકાઈ જવાનો આદેશ હતો, પણ મંગળ પાંડેની અધીરાઈ, એ દિવસને થંભીને બિભેલો દેખતો હતો.

“એ દિવસ બિભે છે.....” એ અધીરા હસતો હતો. એ દિવસને પોતા માટે પોતે લાવવાની તાલાવેલીમાં એ ખાનગી રીતે એલતો હતો.

“જો, આપણે કાંઈ કરવાનું નથી, ચૂપચાપ હથિયાર હેઠાં મૂકી, નોકરી છોડી પેલા દિવસની રાહ જોવાની છે.” એમ એની ૧૯ મી રેજીમેન્ટનો અરાકપોરના જેહાદી સિપાઈઓની કમિટીનું ફરમાન હતું.....મંગળ પાંડેનેય હતું. એણે ડોક હલાવી હા પાડી, પણ એના માથામાં અંદરથી ખૂમરાણુ અરાડતી હતી, “ના, ના, આપણાથી રાહ જોઈ રહેવાશે નહિ. તો, જંગ જોવાશે નહિ, રંગ ખેલાશે નહિ, એકલા અટુલા કાઈ, તોપને મોઢે, કાઈ ફાંસીને માંચડે.....” એય એની અધીરાઈને મનાવતો હતો પણ એની અધીર જાત એને સાંભળવાની જ ના પાડતી હતી.

“જોજો હાં, મંગળ પાંડે, તારી ચોટલી તાણી ખાંધજો, તારા દાંત પીસી રાખજો, તારા હાથ કાજુમાં રાખજો.....એ” દિવસ હવે હાથ વેંતમાં છે...ઉતાવળો ન થજો.....આપણાં હથિયાર મૂકાવવા, આપણુને વિખેરી નાખવા ખરમાથી ગોરી પલટણો ખોલાવી છે.” મંગળ પાંડેના સાથીદારે કાનમાં કહેતા હતા, “કારણ કે, તું બરેલી બંદૂક છે, ને કારણ કે, તારો દબાયેલો ધોડો સુતરને તાંતણે લટકે છે.”

“તે તાંતણો તૂટી જાય તો.....તો ધડાકા થાય.....તો ગોરો નાયક એના ખૂનના ખાખડામાં.....” મંગળ પાંડે સાથીદાર સામે જોઈને બયાનક હસતો હતો.

“પણ એ દિવસનો આદેશ હજી આવ્યો નથી.”

“હું આપું તો.....તમે બૂલી ન જાઓ તેવો, એ દિવસનો આદેશ હું બનું તો.....” પાછો એ હસતો હતો. ને ૧૯ મી રેજીમેન્ટ પરેડ મેદાન તરફ કૂચ કરતી હતી.

“એક કતાર” સારજન્ટ મેજર હગસન ફરમાન બોલ્યો અને ૧૯ મી રેજીમેન્ટ એક કતાર ગિભી.

“ફાયર.....દોસ્ત હિંદુસ્તાનીઓ,.....” મંગળ પાંડે ‘એક કતાર’ માંથી એક હગલું આગળ આવી ખરાડ્યો. એના હાથમાંની બંદૂક ઝૂંટવી લેવાય તે પહેલાં ફૂટતી હતી.

એક અવાજ થયો અને મેજર હગસન એના ધોડા પરથી ગળડી પડ્યો.

અને લેફ્ટેનન્ટ બોધ આગળ આવી ફરમાન બોલતો હતો: “અને પકડી લો, ગિરફતાર કરો.”

આખી ૧૯ મી રેજીમેન્ટ ફરમાન સાંભળી રહી અને શાંત ગિભી.

મંગળ પાંડેએ એક નજર પાછળ જિભેલા સાથીદારોની હરોળ

પર નાખી અને બીજી પળે બીજી જોળી એની બંદૂકમાંથી વજૂટી અને હગસનના ઘોડાને એના શેઠ પાસે સુવાડીને બહાર તીક્ણા ગર્ધ.

લેફ્ટેનન્ટ બોધે પિસ્તોલ તાકી. મંગળ પાંડેએ પહેલો બાર ચૂકવ્યો ને બીજો બાર થાય તે પહેલાં તરવાર ખેંચી લેફ્ટેનન્ટ બોધ સામે છલંગ મારી. બોધનો બીજો બાર પશુ ખાલી ગયો અને એણે પશુ તરવાર ખેંચી. અડધી ખેંચાયેલી તરવાર સાથે લેફ્ટેનન્ટ બોધનું ધડ રગદોળાઈ ગયું. ને લેફ્ટેનન્ટ બોધના ગોરા જોડીદારે પિસ્તોલ તાકી, પશુ પાછળથી કાઠી સિપાઈએ દોડતા આવો પિસ્તોલ તાકનારના માથાને બંદૂકના કુંદાથી જ છંદી નાખ્યું.

અને કર્નલ બ્હીલર ને ઝાંઝ ચઢી. એણે ઘોડાને છલંગ મરાવી દૂરથી રાડ નાંખી, “ એને ગિરફતાર કરો.”

“ બબ્બદાર એના વાળને પશુ કાઠી અડે નહિ.....” ૧૯ મી રેજીમેન્ટમાંથી જવાબ તડૂકી ઊઠ્યો.

અને કર્નલ બ્હીલરે ઘોડાની લગામ પાછી ખેંચી અને પરેડ પાછળના જનરલ હરસેના બંગલા તરફ એણે ઉતાવળો ઘોડો મારી મૂક્યો.

બીજી જ પળે જનરલ હરસે, કર્નલ બ્હીલર સાથે ગોરા સિપાઈઓની ટુકડી સાથે દોડતો આવતો હતો.

૧૯ મી રેજીમેન્ટ શાંત બિભી હતી. એકલો મંગળ પાંડે સળગતી મસાલ જેવો લોહી ટપકતી તરવાર વીંઝતો બરાડતો હતો, “ દોરતો, હિંદુસ્તાનીઓ.....”

“ બયાનક શાંતિ એના તરફ બચંકર હસતી હતી. દોડી આવતી જનરલ હરસેની ઘોડેસવાર અંગ્રેજ ટુકડીના દાબડા એ બયાનકતાને પ્રધારે બીપશુ બનાવતા હતા.

મંગળ પાંડેએ એક નજરમાં આખો સંજોગ જોઈ લીધો, અને બંદૂકને પોતાની છાતી સામે તાકીને ધોડો દબાવ્યો. મંગળ પાંડેએ આઝાદીની ચિનગારી ચાંપી. મંગળપાંડેએ પાછળવાળાઓને રસ્તો ચીંધવા પોતાની જાતની મસાલ સળગાવી.

અંગ્રેજ ટુકડી આવી પહોંચી ત્યારે ધવાયેલો મંગળ પરેડ મેદાન પર સૂતો હતો.

૧૮૫૭ ના માર્ચના ૨૬ મા દિવસે શહીદીની દિશામાં દોવો પેટાવ્યો હતો.

મંગળ પાંડેનો ધા રુઝાતો કરીને અંગ્રેજી અદાલતે એનો ન્યાય તોલ્યો.

એપ્રિલના આઠમા દિવસે મંગળ પાંડેના માનમાં માંચડો રોપ્યો.

મંગળ પાંડેના મગફર માથામાં ફાંસો પરોવવા બરાકપોર આખામાં કોઈ મળતું નહોતું. બરાકપોરના બંગીવાસે પશુ મંગળ પાંડેને અડવાની ના પાડી હતી.

કલકત્તાની અંગ્રેજી હકૂમતે મંગળ પાંડેને લટકાવનારા બાફૂતીઓ બરાકપોર મોકલ્યા.

અને એપ્રિલના ૮ મા દિવસની સવારે, બરેલી પિસ્તોલવાળા અંગ્રેજ રક્ષકોની વચમાં, ધવાયેલો મંગળ પાંડે માંચડા પર ચઢવા ચાલી નીકળ્યો. માંચડેથી પશુ એને જીવવાની લાલચ લટકાવી પૂછવામાં આવ્યું, “હજુથે તારા સાથીદારોનાં નામ આપે તો.....”

જવાબમાં મંગળ પાંડે બયાનક હસતો હતો.

બરાકપોરના માંચડા પર આઝાદીના પહેલા શહીદે જાત સળગાવીને ઝાળ સળગાવી હતી.

બરાકપોરનો માંચડો હિંદી ભોમ પર જવતો ચર્ચિત કરવા નીકળ્યો હતો.

બરાકપોરના મંગળ પાંડેએ જોડાદના મંગળ ચીતર્યા હતા.

મંગળ પાંડે મરીને એકેએક હિંદી જિગરમાં જાગી ઊઠ્યો હતો. બરાકપોરથી માંડીને એકેએક કતાર પોતાની જાતને પાંડે-હરોળ તરીકે જોળાવવાની મગફરી માણતી હતી.

મંગળ પાંડેએ ચેતાવેલી અગ્નિજાળ સુસ્તીમાં મસ્તી આણતી, આડા થયેલાઓને ઉડાડતી, સૂતેલાઓને મૂછ મરડીને જગાડતી, જાંઘતાઓને ઢંઢાળતી, હિંદીભોમ પર કરવા નીકળી હતી.

અને પેલો દિવસ દોડતો આવતો હતો.

મંગળ પાંડેની મસાલ એ દિવસનું સામૈયું કરવા જોડાદની અગ્નિ જરતી ઊઠતી હતી.

“ The name has become a recognised distinction for the rebellious sepoys throughout India.”
—Charles Ball.

“ This name was the origin of the sepoys generally being called Pandayas.”

—Lord Robert.

દોડતા હાવાનળ

“ મંગળ પાંડે અમરતો નથી ટીંગાઈ ગયો તે.....”

અંબાલામાં બળવાખોર સિપાઈઓની કમિટીમાં અંધારે એક જણ બબડતો હતો.

“ પણ કહે છે કાણ તે.....”

“ આપણે કંઈ કરવું જ નોઈએ.”

“ કંઈ શું ?”

“ ગમે તે.”

“ સંગ્રામમાં ગમે તે ન થાય. સંગ્રામનો વ્યૂહ હોય તે સંગ્રામની શિસ્ત હોય.....”

“ પણ તેથી શું આપણે બીજીએ નહિ ત્યાં સુધી કશું જ ન કરી શકાય ! અને સંગ્રામ તો હજી મેની ૩૧ મીએ શરૂ થશે ત્યાં સુધી કશું જ કેમ ન શરૂ થાય ?” એક સાથે બીજો અવાજ લાગતો હતો.

“ પણ કશું એટલે કહેશો, જનાય !”

“હા, કશું એટલે કહું.....? કહું કે?...જો...એ દેખાય...”
કમિટીની આંખને, બોલનાર ખુલ્લી બારીમાંથી બહાર એચી રહ્યો.
અંધ્રેણ અદાલતનું જાપરું સળગતું હતું.

“એ કાણુ, કાણુ સળગાવ્યું હશે?” બધા જોઈ રહ્યા.

“મંગલ પાંડેએ.....બધે એ તણખો જ તતડે છે.” એક
જણ કરકાકીમાં હસ્યો. “અંબાલામાં અંધ્રેણ મહાસેનાની એનસનનો
મુકામ હોય અને મંગળ પાંડે બીજે ક્યાં ઉજવાય? હું એને કશું
કહું છું.....આપણે અવારનવાર આગને સળગતી રાખીએ. અંધ્રેણ
આફ્રિસ અને અંધ્રેણ અફસરની આગ હોલવાવા ન હમએ. મેની ૩૧ મી
આવે ત્યાં સુધી વાતાવરણુ ગરમાગરમ કરવું જોઈએ.”

“બરાબર છે, આપણે એ સાથે સોએ સો ટકા સંભત.”
એક બોલ્યો.

“આપણે પણ.”

“પણ એને કમિટી સાથે સંબંધ નહિ રહે.”

“એ તો આપ મેળે સળગશે...એને મંગળ પાંડે સાથે સંબંધ
રહેશે ને અંધ્રેણ ઇમારતોને સીધા સંબંધ આગ સાથે અટૂટ રહેશે.”
એક ઉત્સાહી બોલી ઊઠ્યો. અને અંબાલામાં અંધ્રેણ ઇમારતોની
બારીઓમાંથી રોજરોજ આગના નવા બાકા શરૂ થયા.

અંબાલાની આગને સળગાવનાર એક પણ પકડાયું નહિ. નિરાશ
થયેલા અંધ્રેણ મહાસેનાની એનસને ગવર્નર જનરલ પર કાગળ લખ્યો:
“બરાબર એ વિચિત્ર છે કે આગ મૂકનાર કોઈ પકડાતું જ નથી
અને ગુનેગારને પકડવાની કોઈ કળ પણ જડતી નથી.*

---

*“It is really strange that the incendiaries
should never be detected. Every one is on

અને અંબાલાથી ઊઠેલી આગ ચોપી રાગની જેમ પથરાવા માંડી. લખનૌમાં, કાનપુરમાં, અંબેજી અને તેમના ખાંધીયાઓની ઇમારતો રાજરાજ અગ્નિજ્વાળામાં લપેટાવા લાગી. ઊડતી આગને નોંધને મરી શીટવાનો હિસ્કેરાટ પણ ઉન્માદ ધરતો હતો. રાજ રાજ અંબાલાના બાકાથી સળગી ઊઠેલા ત્રણ જણ એક દિવસે ધોળે દહાડે લેફ્ટેનન્ટ મેશામના ખંડમાં ધૂસી ગયા અને હથિયાર ધરી બરાડ્યા, “ફિરંગી! તારાં વહાલાંની યાદ કરી લે, અંગત રીતે અમારે તારી સાથે કશો કળિયો નથી પણ દેશમાં દાવાનળ દોડે છે ને તેમાં ફિરંગીનો સંહાર કરવાનો છે.”

ભયાનક મરણ સામે લેફ્ટેનન્ટ મેશામ કરગરી પડ્યો, “તમે જો ધારો તો મને એક પળમાં જ પૂરો કરશો પણ મારી એક વાત.....એકજ વાત.”

“બોલ.” ત્રણ જણ બરાડ્યા.

“.....કે મને મારી નાખશો તો મારી જગાએ કોઈ બીજો આવશે...મારા જેવા ગરીબને, કરગરતાને મારી નાખવાથી તમને શું મળવાનું છે! દોષ મારા જેવા એકનો નથી પણ સરકારી પ્રથાનો-ઘટનાનો છે.....તો પછી મને કાં ન બચાવો?”

અંગ્રેજ કરગરતો ઝંઝૂમી રહેલા મરણ નીચે મરડાતો હતો.

“તો બલે બચ.” બોલતા ત્રણ જણ ચાલતા થયા. ચાલ્યા જતા ત્રણ જણને પકડી પાડવા પછી અંગ્રેજ ધોડેસવારો દોડતા હતા.

અને અંબાલાથી ઊઠેલી આગ મીરતની ઇમારતો પર ઊડતી હતી.

---

the alert here, but still there is no clue to trace the offenders.”

(Commander in-Chief) ANSON

પંચાશી જંજીરોનો ઝલ્લકાર

મીરતમાં માર્ચનો નવમો દિવસ પરેડ ગ્રાઉન્ડ પર અંગ્રેજ પાયદળ અને તોપખાનાની મોટર લારીઓ સામે પંચાસી હિંદી સિપાઈઓને એક કતાર ફરમાવતો હતો.

પંચાસીની ટુકડી એક કતાર થતી હતી.

“હથિયાર હેઠાં.....” પંચાસીએ હથિયાર મૂકી દીધાં. દૂર દૂર ખીન્ન હિંદી સિપાઈઓનાં ટોળાં જોઈ રહ્યાં હતાં.

“તમારા ડગલા ઉતારી આપો.....નિમકહરામો.....” અંગ્રેજ હકૂમત ગરજતી હતી.

પંચાસીમાંથી એકઠે ડગલો ઉતાર્યો નહિ. એટલે તૈયાર રાખેલા ગોરા સિપાઈઓ દોડ્યા અને દરેકના ડિલ પરથી ડગલો ચૂંટવા માંડ્યો. પંચાસીના પોશાક ઉતારાયા.

“નિમકહરામોને હાથ કડીઓ પહેરાવો.” પાછી અંગ્રેજ હકૂમત હેડની ખાધી.

અને પંચાસીને હાથે પગે જંજીરો જકડાઈ ગઈ. દૂર દૂર એઠેલાં સિપાઈઓનાં ઉશ્કરાયેલાં ટોળાંએ ગણતરી ગણીઃ “આજે છઠ્ઠી થઈ,” અને જેહાદી દિનપર નજર ડેરવી દિવાસો લઈ રહ્યાં.

પછી પંચાસી પર લશ્કરી અદાલત ખેડી અને દરેકને દશ વરસની સખત જેલની શિક્ષા ફરમાવીને બોડી ગઈ. પંચાસી જંજીરોમાં પંચાસી હિંદીઓને અંગ્રેજી કારાગારમાં લઈ જવાનો વિધિ શરૂ થયો.

સિપાઈઓનાં ટોળાં વચ્ચેથી પંચાસી જંજીરોનો ઝલુકાર ચાલતો થયો. મીરતનાં નરનારીઓએ પંચાસી જંજીરોને કાન માંડીને સાંભળી લીધી. મીરતની ધરતી પર પંચાસી જંજીરોનાં પગલાંની રેખાઓ પાતાળમાં કિતરી ગઈ.

મેની નવમી તારીએ પંચાસી બહાદુરોનાં અંગેઅંગ અંગ્રેજી કારાગારમાં જકડાઈ ગયાં. તે જ રાતના મીરતના બળવાખોરોની ઉશ્કરાયેલી સિપાઈઓની અને શહેરની કમિટી એકઠી મળી.

મીરતના શાક બજારમાં મેના દશમા દિવસની સવારે મીરતની એક દુકાનીના સિપાઈઓનું ટોળું માતેલું બનીને ગમ્મત કરતું નીકળ્યું હતું અને દ્રાક્ષનો બાવ પૂછતું રોક કરતું હતું.

“એ.....એ ડોકરી, બાન નથી, માખીઓના ઢગલા બલુબલુ છે.”

ડાસીએ માતેલાઓને કપાળ પર હથેળી ગોઠવી નેઈ લીધા, “દોકરાઓ ! આજે હું એકલી.....”

“તારો દોકરો ક્યાં વહાણુ કમાવા ગયો છે ?”

“ વહાણુ કમાવા નથી ગયો, ગેલ કરવા યે નથી ગયો.....પંચાસી જાંજીરોના જીજીકારથી અગન પિછોડો ઝોઢીને પકડ્યો છે...એને ચેન વળતું નથી ને હિન્દ...હિન્દ ! કરે છે.....” ડોસી જોઈ રહી. ટોળું કમાઈ ગયેલું જોઈ રહ્યું. ડોસીએ આગળ ચલાવ્યું.

“ અને મેં કહ્યું, બલે બેટા, માબોમપર મરી શીટજો. મારાં હવે પૂરાં થયાં છે, ને દ્રાક્ષની દુકાનપર મીરતના સિપાઈઓ બજાએ દોકડે બાડે મળશે. ”

“ કેમ ! ”

“ માખીઓ મારવા.”

આખું ટોળું અવાક બનીને જોઈ રહ્યું.

“ નહિ તો, માના જણ્યા દીકરાઓ.....આપણી માને આપણે ઝોછાં કંઈ ગલુકિયાં સાંપડ્યાં છીએ કે પંચાસી પંચાસી જાંજીરો જીજીકાર કરે ને તોયે આપણી આંતરડી જાંચે ન ચઢે.....ને તોયે આપણાં જીગર બડકે ન બજે.....ને તોયે...ને તોયે આપણે રંગીલા થઈને ચટાકવા નીકળીએ ! ” ડોસીનો અવાજ ધૂણી ઊઠ્યો. ડોસીની આંખના ખૂણાનો અગ્નિ પ્રજ્વળી રહ્યો.

અને તે રાતના મેની ૧૦મી ની રાતના મીરત કમિટીએ નક્કી કર્યું કે, “ મેની ૩૧ મી ને હવે એકવીસ જ દિવસ રહ્યા છે. એકવીસ દિવસ ને એકવીસ રાત સુધી મીરતે રાહ જોઈ રહેવાની જરૂર નથી. આઝાદીના પહેલા સંગ્રામની પહેલ મીરત કરશે.

અને કમિટીનાં ફરમાન રાતોરાત ફરી વળ્યાં.

“ આવતી કાલે ૧૧ મી આવે છે. મેની ૧૧ મીની સવાર માઠ રાખજો. વહેલા ઊડીને પરવારી લેજો. પ્રાર્થના કરો તે કરી લેજો, નમાજ પઢો તે પઢી લેજો. ચૂમી લેજો, ભેટી લેજો, વિદાય લેજો દેજો ખણી તૈયાર રહેજો; ૧૧મીની સવારે રણખાંડરી ખખડશે.”

“ ૧૧ મીની સવારે મેના અગિયારમા દિવસના રવિવારે ઘરકરી અંગ્રેજ અફસરો દેવળોમાં હશે ત્યારે, તેમને બહાર નીકળતાં જ સ્વર્ગમાં મોકલી દેજો, તેમને જ્યાં દેખો ત્યાં સંહારી નાખજો, તેમનાં બંડાર લૂંટવા માંડજો, હથિયારો હાથ કરજો, ઘોડાઓ પર સવાર થજો ને ભીરત-માંથી દિલ્હી પર કૂચ કરજો. ૧૧મીની રાતના કે ૧૨મીની વહેલી સવારે દિલ્હીના દરવાજા ખૂલી જશે.

અને કમિટીએ દિલ્હીની કમિટી પર ૧૦મીની રાતે કાસદ દોડાવ્યા, “ અગિયારમીની રાતના કે ૧૨મીએ સવારમાં ભીરતની અંગ્રેજ હકૂમતનો સંહાર કરી, આવી લાગીએ છીએ. દિલ્હીને આઝાદ કરવા, અમારું સ્વાગત કરવા તૈયાર રહેજો. આપણાં બટકાને સમાચાર પહોંચાડી દેજો.”

૧૧મીએ સવારમાં દિલ્હીની કમિટી ખગલણી ગડી. ૧૧ મીએ કમિટીની બેઠક બેઠેલી જ રહી. ભીરતથી દાવાનળ દોડતો આવતો હતો. ભીરતમાં સવાર થઈ ગયું હતું અને હવે રોકાયું રોકાય તેમ હતું નહિ.

દિલ્હીની સંગ્રામ સમિતિએ ભીરતના મરદોને આવકારવા તૈયારીઓ શરૂ કરી દીધી.

મીરતમાં વહેલી સવાર

૧૮૫૭ના મે માસના ૧૦મા દિવસની વહેલી સવાર મીરતમાં ભીમી ચૂકી હતી. મીરતની અંગ્રેજ હકૂમતનાં રવિવારિયાં દેવળોએ ધંટાનાદ શરૂ કર્યો હતો. અંગ્રેજ નરનારીઓ ધંટાનાદના ધોરમાં બાળકોને ચૂમતાં દેવળ તરફ જતાં હતાં.

ત્યારે મીરતનાં પાદરોમાં આસપાસનાં ગામોમાંથી આવતાં કિસાનોનાં ટોળાંની ધૂળ ભડતી હતી. ત્યારે મીરતનાં નાગરિકો, સંતાડી રાખેલાં સાધનો હાથ ધરતાં હતાં, ત્યારે જ મીરતની દેશી છાવણીમાં કોઈ કમરપટા બાંધતા હતા, કોઈ કારતુસ પૂરતા હતા, ને કોઈ વિદ્યા લેતા હતા.

અને મીરતના અંગ્રેજ દેવળના ધંટાનાદ ઇસાઈ એને પોતાનાં ૪ દિવસ સુધી કરેલાં પાપ ધોવા બોલાવતા હતા, અને મીરતની માટી ત્યારે જ એનાં માટીમાંએને માબોમ ખાતર મરી શીટવાની હાકલ કરતી હતી.

ને મીરતની બીજી પળ મીરતને ખૂણે ખોંચરે હથિયારોના અખ-
કાટથી, ફોડધામથી, અળવાની ગર્જનાઓથી ગાળી ભરી. સેંકડો
ધોડેસવારો મીરતના કારાગારનાં કમાડ ખોલીને ફેદીઓને છોડતા હતા.
ધોડેસવારો ભિતરી ભિતરીને પેલ્લ પંચાસી બહાદુરોને ભાવ ધરીને
બેટતા હતા.

કર્નલ શ્રીનીસ પોતાની દેશી ટુકડીને ધમકાવવા જતો હતો
ત્યાં જ એની સામે ધસતું મોત એને પૂરો કરતું હતું. દેવળમાં,
અંગલાઓમાં, બજારમાં, કચેરીમાં,.....ન્યાં ને ત્યાં અગ્નિજી કલેવર
ઝમે થતું હતું. મીરતના બજારોમાં તરવારો, ભાલાઓ, છરીઓ,
અને અપુઓ ઊછળતાં હતાં.

ઓફિસો, અંગલાઓ, સરકારી કચેરીઓ પર આગ ઊછળતી
હતી. મીરતનું આકાશ ભયાનક અન્યું હતું. મીરતની ધરતી લાલ છોળો
ઝીલતી હતી. અળવાની ખૂમરાણુ અધું ઉપર તળે કરતી હતી.

દિલ્લી જતાં તારનાં દોરડાં કપાઈ ગયાં હતાં. રેલવે પર ચોક્કી
બેસી ગઈ હતી.

અંગલાની કોઈ બખોલમાંથી, ઝાકની કોઈ ડાળ પરથી, ઘોડાના
તબેલાના ખૂણામાંથી, વેશપલટાના અંતરાળમાંથી ખેંચી કઢાયેલા
અગ્નિજ દેહો અળવાની તરવારની ધાર પર ટીંગાઈ ગયા હતા.

કમિશનર ગ્રેથેડનો અંગલો લાલહાટ સળગતો હતો. અંગલામાંથી
બહાર ખેંચી કઢાયેલો કમિશનર દયા માગતો પગે પડતો હતો. એક
ટોળું મીસીસ ચેંબર્સને ખેંચી કાઢતું છરીઓથી છેદી નાખતું હતું.
ડૉ. ફીસ્ટીની ભાળ એક દેવળમાંથી જડી હતી અને એક મોળું ત્યાં
ઊછળતું હતું. ડૉ. ફીસ્ટી અને શ્રીલીપ્સ રગદોળાઈ ગયા હતા. કૉપ્ટન
ટેમ્લર, કૉપ્ટન મેકડોનાલ્ડ અને લેફ્ટેનન્ટ હેન્ડર્સન નાસતા હતા પણ
પકડાઈ ગયા હતા ને તરત જ વધેરાઈ ગયા હતા. અગ્નિજ સ્ત્રીઓ

બળતી બારીઓમાંથી કાઈ પડતી હતી, કાઈ સળગતાં બાળકોની લાશ લઈ ચિંચિયારી કરતી દોડતી હતી. બજારમાં અગ્નિજ્વલ થયે પર ફોટેલા રોષની લાતો પડતી હતી.

એવું મીરત મારકણું ને મરણિયું બનીને આઝાદીના સંગ્રામનો પહેલો દિવસ જીવવતું હતું.

અને બળવાની હરોળોમાં ફરમાન બોલતું હતું, “દિલ્હી તરફ .....એક સાથે એકદમ કૂચ કરો.”

“હેં!” જીવી ગયેલા કર્નલ સ્મીથ ઉતાવળો દોડતો હતો. બળવાની હરોળો, હર, હર ને દીન દીન બોલતી દિલ્હી તરફ દોડતી હતી.

ત્યારે જીવી ગયેલા અંગ્રેજ અફસરો, અંગ્રેજ દુકડીઓની દીવાલોની વચમાં વિચારતા હતા, “આપણે સામે કેમ થયા નહિ, આપણે પાછળ કેમ પડ્યા નહિ.....?”

હજી અંગ્રેજો પાસે અંગ્રેજી પાયદળ અનામત હતું, હજી અંગ્રેજી તોપખાનું તૈયાર હતું.

બળવાના વીજળીક હલ્લાએ અંગ્રેજોની અકબલને અધારી કરી મૂકી હતી અને એક સામટો સંહાર કરીને બળવાએ દિલ્હી તરફ કૂચ કરવામાં લઘાયક ડહાપણપારી નિવૃત્તાવ્યું હતું.

કાંટાળો તાજ

મેની ૧૧ મીની વહેલી સવારે શહેનશાહ બહાદુરશાહ, બેગમ ઝીનત મહાલ, નાનાસાહેબ અને અઝીમુલ્લાખાન ઊંડી ચિંતામાં બેઠાં હતાં. એકએકના દિલમાં મીરતથી આવેલા સમાચાર આઘાત ઉપજાવ્યા હતા.

દિલ્હીની સંગ્રામ સમિતિ પર આવેલા સંદેશો નાનાના હાથમાં પડ્યા હતા, “અમે આવતી કાલે આવી પહોંચીએ છીએ...જરૂરી તૈયારી કરો.”

“અમે આવતી કાલે આવી પહોંચીએ છીએ...” અઝીમ દાંત કંકાવતો હતો. “અમે ૩૧ મીએ આવવાના હતા ને ૧૧ મીએ આવી પહોંચીએ છીએ.....” અઝીમ કટાણું હત્યો. “કારણ કે પંચાસી જાંજીરોએ અમારા મિત્રજ સંગ્રામી મૂક્યા છે; કારણ કે.....મીરતની સ્ત્રીઓએ અમને મહાત કર્યા છે.....આવતી કાલે કોઈ સિપાઈએ નહિ આવતા હોય. કોઈ મિત્રજખોર વરણાગિયા આવતા હશે...”

“જો હોય તે...આપણે હિંદુસ્તાનીઓ હજુ રજવાડિયા નથી.

મટ્યા.....હજુ આપણા વ્યૂહમાં કુરુક્ષેત્રની હરોળો બરાઈ ખેડી છે...
હજુ આપણને સતી યવાનાં સ્વપ્ન આવે છે.....હજુ આપણી
નસોમાં જૈનર ખખડે છે.....”

“પણ જૈનર આપણી જેહાદની.....આપણી આટઆટલી
તૈયારીઓને બરખી જશે એવો મને લાગ રહે છે.....”

“ના, ના. આ એક ભૂલ થઈ છે પણ આપણે ન પહોંચી
શકીએ તેવી નહિ નીવડે.....” ઝીનત મહાલ બોલી.

“શી ખખર પડે !” બહાદુરશાહે ખાંસી ખાધી.

“મને તો ચોડ ચડે છે.....આ પહેલા ત્રાસે માખી ખાવાની
આવી.” નાનાએ ચીંટી કહ્યું.

“જે લક્ષ્મી હોત તો આ મીરતના મિબનખખોરાનું તોપથી
સામેયું કરત; અને તાતિયો હોત તો કલમનો ઘા કરવા દોડત.
.....આતે કંઈ સંગ્રામની રીત છે.....શિસ્ત છે.....?”

“આપણા નસીબમાં રીત ને શિસ્ત બધું સંગ્રામમાંથી.....
સંગ્રામ સાથે જ બડવાનું આવ્યું છે.....આપણે કમિટી બોલાવો
ને તાબડતોબ નિર્ણય કરો.....”

“કમિટી તો બોલાવી છે ને ખેડી છે.....આપણામાંથી
આપણે બેને જવાનું છે.....” અઝીમે કહ્યું.

“તો બીજા થાઓ.....” નાનાસાહેબ ઉતાવળો બિઠ્યો.

“કમિટી શું નક્કી કરશે ?” બહાદુરશાહ વચમાં બોલ્યો.

“મીરતના મહારથીઓનું સામેયું. દિલ્હીએ આજે રાતના કે
વહેલી સવારે પેલા આવી પહોંચે કે બિઠવાનું.....” અઝીમ
બોલ્યો અને બીજો થયો.

“કારણ કે એ વિના બીજો ઉપાય નથી.....તમારા માથા
પર પણ હિંદુસ્તાનનો કાંઠાળો તાજ એકવીશ દિવસ વહેલો મુકારો
.....” નાનાએ બિઠતાં કહ્યું.

“ખમો...ખમો.....” બહાદુરશાહે બંને વીર પર નજર ફેરવી. “મને કાંટા ખૂંચતા નથી. મારી ખોપરીની અંદર પણ કાંટા જ ભરેલા છે.....પણ મારી હવે ઉંમર યઈ.....હું તમને સમરાંગણમાં કામ નહિ લાગું.....”

“શું કહેવા માગો છો...?”

નાનો સાંભળી રહ્યો.

“આપણે રાજ વાત થાય છે તે...આપણે જો સંગ્રામ જીતીએ તો સમવાયી રાજતંત્ર ધડવાના છીએ ને ? તો તેનો અમલ આજથી જ કાં ન કરીએ ?”

“જિતાયા પહેલાં ?”

“હા, આપણે બળવાના તમામ આગેવાનોની સંગ્રામ સમિતિ નીનીએ. એ સમિતિમાંથી મહાસેનાની નિમાય.....ને સંગ્રામ જીતી આપનાર છેલા મહાસેનાનીને માથે તાજ મુકાય.....”

“ના,” નાનાએ માથું ધુણાવ્યું. “સંગ્રામના આગેવાનો સંગ્રામ નક્કી કરશે. સંગ્રામની સાચી સમિતિ સંગ્રામમાંથી ધડાશે.....સંગ્રામની શરૂઆતમાં તો કોઈ તાજનો તાવીજ...કોઈ રૂપક જોઈએ.....હિન્દી માનસને આખા હિંદુસ્તાનનો વિચાર કરવા કોઈ શિરતાજની જરૂર પડે છે. અંગ્રેજ શાપ આવ્યો ત્યારે હિંદી શિરતાજ બાદશાહત હતી.....આજે હિંદને માથે બાદશાહી બોલશે. દિલ્હી પર આપણે આઝાદ વાવટો ફરકશે કે હિંદના નામમાં બાદશાહી બોલશે.....હિંદનો બાદશાહ બહાદુરશાહ હશે.....બહાદુરશાહને કમિટીનું ફરમાન...સંગ્રામસમિતિનો હુકમ માથે ચઢાવવાનો જ રહેશે...કાં, અઝીમ ?”

“હા.” અઝીમ બોલ્યો.

અને દિલ્હીની સંગ્રામસમિતિની તાકીદનો બેઠકમાં બંનેને લઈને એક ઝાના પાલખી ઉતારવાની ચાલી ગઈ.

પાટનગરમાં ઉપા. ઊગતી હતી

૧૮૫૭ ની ૧૧ મીની વહેલી રાતે દિલ્હીની સંગ્રામ સમિતિએ નિર્ણય કરી લીધો અને રાતોરાત સંગ્રામના દૂતો દિલ્હીમાં ફરતા થઈ ગયા. રાતોરાત ઊંઘતાં શરીરો ઢંઢોળાયાં, રાતોરાત કારતુસો પુરાયા, તરવારોના કમરપટા બંધાયા, રાતોરાત ધોડાઓને ચંદીઓ ચડી, રાતો રાત સ્નેહની વિદાયો લેવાઈ દેવાઈ, ને રાતોરાત દિલ્હીના બીતરે બયાનક તૈયારીઓ કરી. દિલ્હીએ સંગ્રામ પહેલાંનું જાગરણ માંડ્યું હતું.

“જીધો જીધો દીકરાઓ.....તમને સંગ્રામની ત્રાડો બેઠા ન કરી દે, તમારા કાનના પડાને તોપનો ધડાકો હચમચાવી ન મૂકે, તમારા તંતુઓને કરાલ કાળનું ઘોર સંગીત હલાવી ન નાખે ત્યાં સુધી તમારી સુવાણી સેજોમાં ધોર્માં કરે.” અંગ્રેજ હકૂમતને દિલ્હી બોલતું હતું.

“ઊગતા સૂરજનાં સોનેરી કિરણોમાં યમુનાના સામા કિનારા પર મીરતના મહારથીઓનાં આયુધો ચમક્યાં, અને દિલ્હીમાં ઉપા. ઊગતી હતી. ઊગતા સૂરજની અગ્નિશિખામાં યમુનાનાં પાણીએ સોનેરી સ્થંભો રચ્યા અને દિલ્હીમાં સવાર થયું.

દિલ્હીની ઉષા કુકડાનો અવાજ ખોલી નહિ, તોપ ઝરાડી. દિલ્હીના પ્રાતઃકાળે, ઘોડાઓએ હલગો મારી ગળાં ખંખાર્યાં, આયુધોએ એક સાથે ખખડીને ઉપાને આવકારી.

જમનાના બંને કિનારે જોકારો ગરજ્યો. “જય સ્વદેશ..... જય હિન્દ.....હર હર...દીન દીન.” જમનામાં સ્નાન કરતાં ભગતોનાં મોઢાઓમાંથી જય જમુનાજીનો અવાજ ભીડી ગયો. હિંદી આઝાદીનો લીલો લાવટો જમનાના સેતુ પર ભિકતો હતો. જમનાના સેતુ પર મીરતના મહારથીઓના દાખડા દોડતા હતા.

જમનાએ લહું જોયું. જમનાનું હૈયું હાથ હાથ ઊછળ્યું. આજ સુધી જમનાની છાતી પર અંગ્રેજી હકૂમતની એડની ખરી ઠોકાર્છ હતી. આજે જમના એના હિન્દને છાતીસરસો ચાંપતી હતી.

“હેં હેં...આહ” જમનાના પુલ પરનો પહેલો અંગ્રેજ જમનાનાં પાણીમાં ટપકી પડ્યો.

દિલ્હીની દીવાલમાં મીરતીઓ પેસતા હતા ત્યારે ઝખકી જાગેલો એક અંગ્રેજ અક્સર પરેડ મેદાન પર હિંદી ટુકડીઓને વફાદારી પર લાપલુ આપવા મંડી પડ્યો હતો, અને કર્નલ રીપલ યોપનમી રેજીમેન્ટને લઈને મીરતના મહારથીઓને રોકવા દોડતે ઘોડે બેઠ્યો હતો, પણ ચંદની ચોકમાં જ ડધાઈ જઈને ખોટકાર્છ ગયો હતો. કારણ કે એની આખી રેજીમેન્ટ લાલ પોશાકમાં સજ્જ થયેલી સામેથી દોડી આવતી હરોળોની રાહ જોતી અટકી પડી હતી.

“કાં, કાં?” રીપલનો અવાજ એના જ ગળામાં થરડાઈ ગયો.

“એ આવે.....” યોપનમી રેજીમેન્ટની સંગીન સામી દિશામાં ઘોંચાઈ.

“કાણુ ?”

“લાલ ગુલાબ.....” રીપલના કપાળમાં રેણમેન્ડનું હસવું વીંધાયું, “એ અમારા છે...અમે એમના છીએ.”

રીપલે ઘોડાને છલંગ મરાવી. રીપલ પાછળ હિન્દી બળવો અદ્દહાસ્ય કરતો હતો, અને ગોળીઓ સસવતી હતી.

“અંગ્રેજ હકૂમત નાશ હો!.....” મીરતના ઘોડેસવારોએ દિલ્હીની ચોપનમી રેણમેન્ડની તરવાર સામે તરવાર અડાડી સલામી લીધી ને જવાનમાં દિલ્હીએ ગર્જના કરી: “હિંદ આઝાદ હો!.....”

અને નાસતા જતા રીપલને સામેથી આવતી બીજી પલટણે પડકાર્યો; “અંગ્રેજ રાજ નાશ હો...” રીપલે ઘોડાને પાછો ફાટાવ્યો. પથ્થુ પાછળ પથ્થુ મોત મલકાતું ખડું હતું. રીપલ એના માલિકનું સ્મરણ કરતો મરડાઈ પડ્યો.

અને મીરતની બીજી હરોળે કલકત્તા દરવાજો ખોલી નાખ્યો હતો. દરિયાગંજનો અંગ્રેજ આવાસ ઝંખકી ઝંખકીને જાગતો હતો. અને જાગી જાગીને ઝમે થતો હતો. ઊગતી ઉપામાં, ઊડતી અંગ્રેજ હકૂમત, લોહોનાં ખાખડાંમાં લપસતી હતી; અંગ્રેજ માથાના તુંગામાં ડોકરાતી હતી; અંગ્રેજવાસ, લડલડતી અગ્નિઝાળને આંખો ફાડીને દેખતો, ચિચિયારી કરતો, લચી પડતો હતો.

દિલ્હીના અંગ્રેજવાસમાં ભયાનકતા પોતે ભીષણ બનીને, તરવાર ધરીને, ખપ્પર ભરતી થાકતી નહોતી. દરિયાગંજ પર અંગ્રેજ લોહીનો દરિયો ડોલતો હતો; દરિયાગંજ પર અંગ્રેજ રાણી પોતાના જ લોહીની ઓળોમાં સ્નાન કરતી હતી. દરિયાગંજ, અંગ્રેજ હૉસ્પિટલ સાથે હિંદી કાપ નીચે કચ્ચરધાણ થતો હતો. અંગ્રેજ હાડપિંજરને સરખાં કરતો હિન્દી રોલર દરિયાગંજ પર હર હર દીન દીન કરતો ફરતો થઈ ગયો હતો.

કમિશનર ફેઝર એના બંગલાના ઉંબરામાંજ લોહી નીચળતો ચીસ પાડતો હતો, પણ પાછળથી નબુકગેને એના ગાલની આરપાર છરી ભોંકી દીધી હતી. ફેઝરને એના બંગલાની સીડી ચઢતો ખેંચી પાડ્યો હતો અને બળવાના પાદાધાત નીચે જ એ જમીન સાથે સરખે ચર્ષિ ગયો હતો. જેનીંગ એના વાસના કમાડની ભોગળ વાસતો હતો ત્યાં કમાડ તૂટી પડ્યાં હતાં. જેનીંગ, એની દીકરી અને મહેમાન સાથે, લોહીમાં તરતો હતો.

“કેપ્ટન ડોગલાસ, ડોગલાસ.....” દિલ્હીને ઊભે બગરે ડોગલાસ દોડતો હતો. પાછળ વિકરાળ ચિચિયારી કરતું લોકોનું ટોળું દોડતું હતું. ડોગલાસનાં અંગેઅંગ છેદાઈ જતાં હતાં; ખૂણામાં થરથરતો એનો રક્ષક પણ ખનર ખાતો હતો.

દિલ્હીનો કિલ્લો પડ્યો હતો. દિલ્હીના લાલ કિલ્લા પર આઝાદ હિન્દનો લીલો વોવટો ચડતો હતો. દિલ્હીના દીવાનેખાસમાં લોહી ઊબકતાં શબ સાફ થતાં હતાં.

દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં મીરતના મહારથીએને આરામ લેવાનું, રાતનો થાક ઉતારી અપોર સુધીમાં તૈયાર રહેવાનું ફરમાન મળ્યું હતું.

ત્યારે દિલ્હીના પેન્શનર આદશાહનો ખખડી ગયેલો વૃદ્ધ દેહ પણ બળવાની તાજગીમાં તરવાર સંભાળતો બેઠો ચર્ષિ મર્યો હતો. એને ખાખરની યાદ આવતી હતી, એને અકબરનો ભવ્ય ચહેરો એક હિન્દના પોતાના કથળેલા સ્વપ્નને અનુરાગવા ઉઠાડતો હતો.

“હિન્દ આઝાદ...” દિલ્હીના બહાદુરશાહને ખાત્રી થતી હતી. એની વૃદ્ધ આંખો આઝાદીના ઝંડા પર મંડાઈ ગઈ હતી, “એ પળ.....ગમે તેવી નાની ભલે હો.....એજ જીવવા ને મરવા લાયક છે.....” આદશાહે આનંદમાં આંખો મીચી. એનું હૈયું, નાના અને અગ્રીમને ભેટવા ઉત્તાવળું થયું. પણ બને બકાર હતા. દિલ્હીમાં અંગ્રેજ હકૂમતનો નાશ લખાતો હતો.

ધોમ ધીખતા હતા

હિન્દી પાટનગર પર ધોમ ધીખતા બપોર બોલતા હતા. ખાર વાગી ગયા હતા. બળવાના માથા પર સૂરજનાં કિરણ સીધાં અગ્નિ ટપકતાં હતાં. દૂર દૂર સળગતા આકાશની બિંચાઈ ચાટતા અગ્નિજ્વળ આવાસમાંથી ઊડતા ધૂમાડાના ગોટામાં દાવાનળ દોડતા હતા.

બેંકનો મેનેજર એસફોર્ડ હતો ને એસફોર્ડને ઘર હતું, કુટુંબ હતું, રાચરચીલું હતું. એસફોર્ડ તિન્નેરીએ અગ્નિજ્વળ તાળું દેતો હતો ત્યાં પાછળથી બેંકનાં બારણાં મરડાઈ પડ્યાં, “દીન દીન,...હર-હરનો અવાજ હિન્દી પાટનગરના સોનાઘર પર ગરજ પડ્યો ને હિન્દી ખૂનનું સોનું જોખવા દરિયો ખેડીને આવેલો એસર તરબોળ પડ્યો. એસરનો બંગલો પાસે જ તૂટતો હતો, એસરનું કુટુંબ હેઠાતું હતું.

ને અગ્નિજ્વળ છાપખાનાના મજૂરો દિલ્હીના તોફાનના સમાચારના અક્ષરો ગોઠવતા હતા ત્યાં ખીખાં ઊછળા પડ્યાં, અક્ષરો રસ્તા પર અંકાયા, નીચેથી બિંચે સુધીનું છાપખાનું ભાગીને બૂકો થયું. બળવો અગ્નિજ્વળ અક્ષરોને હિન્દની છાતી પરથી ઉખેડી નાખતો હતો.

અને અગ્નિજ્વળ દેવળોના ઘંટાનાદ ડહાઈ જતા હતા. હિન્દી ખૂનની ખાનાખરાખી પર આશીર્વાદ બિખડીને બધા અગ્નિજ્વળ ઘંટાનાદ બળવાની

જૂમરાણુમાં ઘટાઈ જતા હતા. એ જ દેવળોમાંથી અગ્નિજી હકૂમત પર પવિત્ર પાણી છંટાયાં હતાં, એ જ દેવળોની વેદોએ પરથી અગ્નિજી હકૂમત માલિક શયતાનની વફાદારી બોલી હતી, એ જ દેવળોમાંથી અગ્નિજી માલિકીનો આવરણ વધારનારી પ્રાર્થનાઓ ઊંચે ચઢી હતી. અને એજ દેવળોએ જીલમગાર ગોરાઓને જયકાર દીધો હતો ! દેવળો પર હથોડા ઊમટી પડ્યા. ચૂના, માટી ને પથ્થરિયાં ખડેરા છીંકી ગયાં ખખડી રહ્યાં. અગ્નિજી માલિકીની આધ્યાત્મિક હવેલીઓ ધરાપર ધસી પડતી હતી, ને અગ્નિજી નીતિની પોકળતામાંથી એ ખડિયેરાની ધૂળ ઊડતી હતી.

ચિચિયારીમાં ચીસો જાળતી હતી; લયાનક હસવાના ખખડાટમાં આર્તનાદ ઊઠતા હતા, ત્રાહિ, ત્રાહિના પોકારમાં બળવો ફૂર હસતો, લયાનક આંખે લાળતો હતો, બીણુ નજરે દેખતો લાલડતો હતો : “અગ્નિજી ઇન્સાફકા કેસા તમાશા હય !”

ત્યારે બે જણુ ઉતાવળા આવતા હતા. અગ્નિમની ગોળખે હિન્દીઓએ દીન દીનની દારુણ ગર્જના કરી, નાના પર ઠરતી નજરે હર હરનો હોકારો ફેંક્યો. બળવાની સળગતી બે પાંખો એકબીજાની અડોઅડ ઊડતી આવતી હતી, હજાર સિપાઈઓ એક કતાર ઊભા હતા. હજાર આયુધો, એક નયનમાં જિંચકાતાં હતાં, હિન્દી બોમ પર હિન્દુ-મુસ્લીમ બિરાદરી પર બળવાની હરોળો કાન માંડતી હતી. આઠ કદમ આગે અને પાંખો થંભી ઊભી, ને એક હજારની હરોળમાંથી આઠ આગેવાનો આઠ કદમ આગળ આવ્યા.

“શસ્ત્રાગાર પર પચીસ મરણિયાની એક ટુકડી ચઢી જાય ને ઘીજી ટુકડીઓ શસ્ત્રાગાર પર જતી શેરીઓને નોકેજ ઊભી રહે...”

“અંદર કેટલા ?”

“શસ્ત્રાગારના કિલ્લાનાં બધા કમાડમાં નવ અગ્નિજી અમલદારો

પહેરો બરે છે ને હોશિયાર ફરે છે.....એકદમ ઓચિંતો હલો આવ ને નવ માથાં પટકાઈ જાય તો જ...એકજ પળનું અંતર પડશે તો દાડગોળાવાળી પાંખ એ જ લોક સળગાવી મૂકશે ને પોતે ય જીંડી જશે.....”

“શાથી જાણ્યું.....?”

“શરણે આવવાની નવે જણે ના પાડી છે.”

“એટલે સળગાવી મૂકવા જ.....”

“આખરી પળે એમ ખરું.....એટલે નવ સાથે જીંડી પડવા પચીસની જ ટુકડી ચઢે, બીજી ટુકડીઓ સત્તામત અંતરે જીભી રહે.” અને એક હજારે ફૂલ કરી. એક હજારની આગળ પચીસ મરણિયા દોડતે ઘોડે જોડતા હતા.

શસ્ત્રાગારની ટૂંકી દીવાલો પર નિસરણીઓ દેખાઈ. શસ્ત્રાગારની દીવાલોને પચાસ પગલાં ઠેકી ગયાં. શસ્ત્રાગારની દીવાલ પરથી પચીસ મહારથીઓ છલંગ દઈ ને ફૂટી પડ્યા.

મરણુનો ગુબારો, પાંચ પળ આંધો ઝેભો હતો. મરણુના ગેબી ગંજ પર નવ અંગ્રેજ નરવીરો ગણતરો ગણતા હતા. “શરણે જઈશું... સોંપી દઈશું તો આ દાડગોળો જ અંગ્રેજ શોણિત ખળકાવશે, અંગ્રેજ શરીરોનાં શ્યામ રચશે, અંગ્રેજ કાટમાલનો કચ્ચર વાળશે...”

“ના, ના આપણે નવ લડે મરી પડીએ.....”

અંગ્રેજ નવે ધીખતા ધોમ પર આંખો મીલી, અંગ્રેજ નવ જણે ખળવાના કચ્ચરઘાણ પર કાન દીધા. નવે જણે ખભેખભો અડાડી સથવારો લીધો. નવ શરીરોનો એક હાથ લંબાયો. નવ દેહોની એક આંગળીએ સળી ધસી. નવના પ્રાણે મરણુના ગુબારામાં ગલ નાખ્યો.

ને એક પળનો ઝગકારો ઝગકર્યો, એક પળના બધા અવાજોને ધુમાડો દેતો મરણનો ગુમારો એક અવાજે આકાશ ભરી પડ્યો. વાદળો ધુમાડાની ટાય પર તરતાં હતાં. ધુમાડાના ગોટ ને વાદળોના પેટને ચીરીને ઝગકારો ઝખી ગયો હતો.

એક પળના અજવાળામાં નવ અંગ્રેજ શરીરો સાથે પચીસ હિંદી શરીરોનાં હાડ, માંસ ને લોહીકલિકાઓ હળીમળીને ઊડતી હતી, આસપાસની શેરીઓમાંનાં ત્રણસો શરીરો અંગ તૂટીને પડી ગયાં હતાં.

પછી પહેલા શસ્ત્રાગારનો કચનો પાછળની છવતી દુકડીઓ લેતી હતી. સેકડો તોપો, દશ હજારરાઇફલો, અને નવ લાખ કારતુસો ગળવાના આંગેરોનોના હાથમાં આવ્યાં હતાં.

પછી નમંતા પહોરે અંગ્રેજ હકૂમતપર ખીજ ચઢાઈ થઈ. અંગ્રેજોના કાપણી આખા દિલ્હી પર શરૂ થઈ ગઈ. ગોરડન પડ્યો, સ્મીથ વોર્થ પડ્યો, રેવેસી હેઠાઈ ગયો. અંગ્રેજ કુકાં અંગ્રેજ અવાસમાં ગળવાની ઉપા પર કકળી ઊડ્યાં, અંગ્રેજ કૂતરો અંગ્રેજ શય પગનાં લોહી ચાટી રહ્યાં, અંગ્રેજ માથાં, બેભાં, આડાં, અકડ ને નમેલાં એક સરમાં હેઠાઈ પડ્યાં.

દિવસ, રાત; દિવસ પછી રાત ને રાત પછી દિવસ, દીન દીન ને હર હરની હિંદુ-મુસ્લીમ જળ્યાને ગર્જના કરી, દિવસભર..... રાતભર, હિન્દી દેહના હર—દીન હાથા સંહાર સરજતા રહ્યા. મેની ૧૧ મીએ ધીખતા ધામ ૧૬ મીએ શાંત પડ્યા. શાંતિમાં હિન્દી પાટનગર પર હિંદી-આઝાદીનો લીલો ઝંડો ઊડી રહ્યો. હિંદી કચેરીઓમાં હિંદી ન્યાય બેઠો, હિંદી પાટનગર પર હિંદી પહોરા ગોઠવાયા. દિલ્હીના દરવાજા પર હિંદી સંત્રીઓ સશસ્ત્રનીના સાદ દેતા હતા. દિલ્હીના લાલ કિલ્લામાં લીલા નેમ નીચે હિંદો તાજ, બાદશાહ બકાદુરશાહના માથાપર નાના ને અઝીમનો એક હાથ મૂકનો હતો.

ને હિંદી આઝાદીનો બીજો હાથ હિન્દી જખાનના હર હર...ને...
દીન દીનની દારુણ ત્રાડની હલકમાં તરવાર ઊંચકતો હતો.

ધોમ ધીખી ગયા હતા. દિલ્હીની શેરીઓ લોહી ધોતી હતી,
આવરણી ફેરવતી હતી, દિલ્હીની દુકાનો ઊધડતી હતી, વહેવાર શરૂ
થતો હતો.

ત્યારે દિલ્હીની બહાર અંગ્રેજ માલિકી, કોઈ મોઢાં ધેરાં કરી,
કોઈ ફાળિયું આંધી ને પોતડી પહેરી, ફકીર થઈ, બાવા બનીને, ગોરા
બાનની ગોરપ ઢાંકીને—ધેરી બનીને, જીવી જવાની જગાઓ યાદ
કરતી, ને આશરાઓ શોધતી ભાગતી હતી. અંગ્રેજ જીલમગારોને
હિન્દી તરવારની અણી આડે હાથ ધરવા ગોસાંઈ કે ફકીર બનીને તંબૂરો
અખડાવવાની કે કબીરને લલકારવાની ચાલાકી શીખવી પડતી હતી.

“મારો ફિરંગીકા.....” દિલ્હીની આસપાસનાં નદીનાળાં,
ગામ, ખેતર, ફૂવા, વાવ, ને એકેએક આવાસ પર અવાજ ગરમ
થતા હતા.

અને દિલ્હીને ઘરવાળે મેના ૧૬ મા દિવસે ઊભરાતો લોક-
સમુદાય ત્રાડ દેતો નવા આદેશાહનાં કમાડ અખડાવતો ભાગતો હતો :
“પેલા પચાસ અંગ્રેજ કેદીઓનો ન્યાય અમને સોંપી દો,...અંગ્રેજ
કેદીઓ અમને સોંપી દો.....”

આદેશાહના વૃદ્ધ હાથમાંથી માળા પડી જતી હતી, અઝીમ
અને નાનાસાહેબ બળવાની મશાલ લઈ સારા દેશને સળગતો કરવા
ઊપડી ગયા હતા, તાતિયો ટોપ ફૂરફૂરનાં લશ્કરોની કવાયત ગળુતો
હતો...અને આદેશાહ પડી ગયેલી મળા પાછો હાથમાં લેતો, ફરમાન
દેતો હતો, “પચાસ અંગ્રેજ જીલમગારોને સોંપી દો, નહિ તો ટોળાં
લક્ષતાં જશે...વીખરાશે નહિ.”

અને પચાસ સોંપાયા, ને સોંપાયા તેવા લોક પ્રકાપની ધાર
પર ટિંગાઈ ગયા.

“અંગ્રેજ ઓરતો.....જે કાઠી જીવતી પકડાઈ હોય તેમને મીરલ મોકલી આપો.....અંગ્રેજ જીવણી તરફ.....” બાદશાહ આજાદ દિલ્હીના મહાસેનાનીનું ફરમાન સાંભળતો ખુશ થતો માળા પૂરી કરતો હતો.

અને જીવતી રહેલી અંગ્રેજ ઓરતોની લાજ લૂંટાઈ નહોતી, અંગ્રેજ નારીના દેહ ચૂંચાયા નહોતા.....ભડભડાટ બળતા બળવામાંજે ગોરી ઓરતો તરફનો અંદોચ સચવાયો હતો.*

અને બાદશાહ લાલ કિસ્લાના ખુરજમાંથી હિન્દી પાટનગરના આજાદ વાવટા નીચે પોતોના મહાસેનાનીના ખુરદ અવાજમાં બોલતો હતો.

“દોરતો, હિન્દીઓ ! સારા, હિન્દના ઇતિહાસમાં આ પાંચ દિવસની તવારીખ અમર રહેશે. એ પાંચ દિવસે પૂકારેલા નાશની નોખતો ગગડી ગયા પછી, એણે ઉછાળેલાં દોહીની છાળો સ્થમી ગયા પછી, એણે ખડેલાં સ્થપના લગ દફનાઈ ગયા પછી, હિન્દી ભોમ પર એ પાંચ દિવસે ખેડું કરેલું હિન્દી જીવન, એ પાંચ દિવસે પ્રાણુ બાંચકીને જાબો કરેલો હિન્દી ઉઠાવ અમર રહેશે.....એ પાંચ દિવસે આખરી નયપરાજયના હિસાબ ગમે તે લખ્યા હોય, એ પાંચ દિવસે હિન્દબરમાં જામ કરેલાં હિન્દી ખમીરની આખરી પળ ગમે તેવી હોય, પણ... પણ મને આનંદ જીજ્ઞે છે કે મહમદ ગીઝનીની ચઢાઈ પછી આજે

*“ However much of cruelty and blood-shed there was, the tales which gained currency of dishonour to ladies were, so far as my observation and inquiries went, devoid of any satisfactory proof.”

—(Hon. Sir Win-Muir. K C. S. I;
Head of the intelligence Dept.)

હિન્દુ-મુસ્લીમ હરીફ મટે છે—ખિરાદર બને છે. આજે કાં હિન્દુ, કાં મુસ્લીમ.....કોઈ વિજેતા નથી, કોઈ જિતાયેલા નથી. હિન્દી ખમીરના, હિન્દી દેહના, હિન્દી લોમની આઝાદીની જોહાદના પાક હાથા બને છે. મારે મન તેથી એ દિવસ મહાન છે.”

“મારા માથા પરનો તાજ.....દોરતો, હિન્દુસ્તાનીઓ..... વિજેતા આદેશાહતનો તાજ નથી, હિન્દી લોમની આઝાદીનો તાજ છે.....મેં નાના ને અઝીમને, કુમારસીંગને.....તાતિયા ટોપને ને મોક્ષવી અહમદને વીનવ્યા છે કે જોહાદ જપી ગયા પછી એ તાજ હિંદી લોકની લડાયક હરોળોના મહાસેનાનીના માથા પર મુકાય અને સારી સત્તાની સંચાર દોરી લોકનાયકોના.....નહિ હિન્દુ,.....નહિ મુસ્લીમ.....હિન્દી હાથમાં મુકાય.....મારી એ માગણી એ અગ્રેસરોએ કબૂલી છે.

“એ મહાન દિવસ જ્યારે આવે ત્યારે..... આજના દિવસે જગવેલી જોહાદ જો જલતીજ રહે તો, એ દિવસ આવતી કાલે છે... એ આવતી કાલનો વડવૈયો હિન્દુ નહિ, મુસ્લીમ નહિ.....હિન્દી હશે,.....આજના આઝાદ દિને હર હર ને દીન દીનને એક જીજ્ઞાસ પર જલતા ક્યાં છે.....એક હાથમાં જ હિન્દી આઝાદીની તરવારની ધ્વાર ને ધૂંવાધારની જામગરી દીધી છે, આજે હિન્દુ મુસ્લીમ ખબેખબો એક તંતુએ અટક બને છે, એક હરોળે ફૂટ કરે છે, એક અવાજે રણહાક બોલે છે, એક ફરમાન પર ત્રાક દે છે, એક જોહાદના જખમ ઝીલતા એક સાથે છેવટનો સથવારો કરે છે..... અરિન્દ-મંદિર એક બાંગ બોલે છે, અલ્લા-મંપર એક આશિષ દે છે, હવામાનમાં હિન્દુ-મુસ્લીમ ફેફસાં હિંદી પ્રાણ લેમે કે. એક આહાર, એક વિહાર, એક સુખ...એક દુઃખ...હિન્દી જીવન દશાના કણેકણતું મહાતું હિન્દુ-મુસ્લીમ કલેવર.....આઝાદ હિન્દી લોમ પર એક ધર માંડશે, એક સંસાર સળંગશે.....એક પોશાક પહેરશે.....એક બાની બોલશે.....એક આલિંગન લેશે દેશે.....એક સંસારમાં કલ્લોલશે

.....તેથી મેની ૧૧ મીથી મે ની ૧૬ મીનો સપ્તાહ મારે મન મહાન છે, અતિ મહાન છે.”

“ કારણ કે તેણે શિવાજીની, જવસાલની, અકબરની ને પ્રતાપની, ગુરુગોવિંદ ને મહાદેવ સિંધિયાની લડાયક હરોળોને એક કરી છે..... હિન્દી ભોમપર હિન્દુ-મુસ્લીમોનો એક સંસાર સરળો છે, હિન્દી આઝાદીની જોહાદ જગવી છે ને આઝાદીનો ઉઠાવ દોડતો કર્યો છે.....એ ઉઠાવની હિન્દી હરોળોની કૂચકદમને આડે જે અંતરાય આડો ધરાય તેને કાપી નાખજો, એ હરોળોના એક સંસારમાં જે કાઠ ધરકલહનું ભંગાણુ નાખે તેનો ભૂકો ઉઠાવજો ને..... કાલ.....આવતી કાલ.....તડકે છાંયડે.....સુખે દુઃખે..... હિન્દુ મુસ્લીમના એક સંસારની વેલડીને ગતિ પ્રગતિના નવા નવા મુકામ પર વહેતી રાખવાના આ મહાન દિનને ઊજવજો.”

બધી તોપો.....બધી બંદૂકો.....

ધોડાની પીક પર સદેશા બિછળતા જતા હતા. બિંટના કાઠડા પર સદેશા ડોલતા દોડતા હતા. એક ઝડપ દોરી લાંબાતી હતી, એક ઉતાવળી પગલીઓ અંકાતી હતી. બળવાનાં ભોમ-બીતર ઘટકો પર ઉતાવળા અવાજ ગુંજતા હતા. “મીરતે ઉતાવળ કરી છે. ૩૧ મી વહેલી આવી છે.....ચોવીસ કલાકમાં ચેતી જનઓ, બેઠા હો તો બીભા થઈને, કમર કરીને, સમર પર બીતરી પડો; તોફાન આવ્યું છે... દુશ્મનોને વિચાર કરવાનો, શ્વાસ ખાવાનો, તૈયારી કરવાનો સમય આપો નહિ. એક સામટાં, એકેએક ઘટકો ગરજ પડો, તૂટી પડો... એક સામટો સંહાર મચાવી પડો..... લડાઈની એ જ કુનેહ છે.”

અંગ્રેજી વડો આક્રિતિયો, લૉર્ડ કેનીંગ, કલકત્તાની સુંરાળી સેનમાંથી આંખો ચોળતો બીભો થઈ ગયો ને તૂટતા તારનો કંપનો શોર સુણી રહ્યો, “દિલ્હી પર સંહાર સૂસવે છે, દિલ્હી પર આગ સળજે છે, દિલ્હીના અંગ્રેજી આવાસ સૂનકાર બોલે છે.....દિલ્હી પજું છે.....”

“દિલ્હી પજું છે!” લૉર્ડ કેનીંગે, અંગ્રેજી જટિયાં બુલાવી માનવાની ના પાડી.....“દિલ્હી પડે.....?”

“પજું છે નામદાર, ને દિલ્હીના લાલ કિલ્લા પર હિન્દી આઝાદો લીલો ઝડો.....”

બધી તોપો.....બધી બંદૂકો.....

૩૭

“બસ બસ.....” પણ લોડ કરીંગતો ગુસ્સો બેઠો પડતો હતો.....તાર તૂટતા હતા.

“એનસન !.....એનસન !” અંગ્રેજ ફાજનો મહાસેનાની એનસન સીમલાની જોગ્યાઈ પર હવા ખાવા જવાનો ખિસ્સો બંધાવતો બેઠો થઈ જતો હતો, ને કાન માંડતો હતો: “દિલ્હી પક્યું છે.....દિલ્હીના લાલ કિલ્લા પર હિન્દનો-આઝાદીનો.....” એનસનના કાનમાં અવાજ કરડી ખાતો હતો.

લોડ કરીંગ અને એનસનના ઉતારવા અવાજ ચાલુ થયા હતા.

“પંજાબમાંની ને સરહદ પરની ગોરી ફાજને તાબડોતોખ બોલાવવી જોઈએ.....”

“પરશિયાનો વિગ્રહ પૂરો થયો છે તો ત્યાંની બધી ગોરી કતારોને હિંદ પર રવાના થવાનાં ફરમાન છોડું છું.....”

“ને નામદાર સમ્રાટની સરકારને લાંડનની કચેરી પર જાણ કરીએ કે.....”

“કરીએ.....કરીએ, હમણાં ને હમણાં.....”

ને દિલ્હી ને મીરતથી ભાગેલી અંગ્રેજ હાય ચીથરેહાલ, વીખરેલે વાળ, લોહી ટપકતી, ધા નાખતી કલકત્તાનો પાદરોમાં પેસતી હતી, બિહામણા ડોળા ફાડતી દોડતી હતી. હિંદી ધરતી પર કચ્ચરખાણુ ખેલતા અંગ્રેજ પાદાધાતની પગલીને આવો દિવસ પહેલો હતો.

અને કલકત્તાની કરોડ પર સવાર થયેલી કેનીંગશાહી સાંભળતી હતી: “પરશિયા પરની કતારો ચીનાઓનો સંહાર કરવા નીકળી ચૂકી છે.....એટલે.....”

“એટલે.....એટલે શું ? એટલે અમે મરીએ છીએ.....હિંદ પરનું અંગ્રેજ રાજ તાંતણા પર તોળાય છે .....” અને ઉતાવળે એનસન ફરમાન બોલતો હતો, “અન્નદેશ પર ચઢાઈ કરવા તૈયાર

કરેલી બને રેજમેન્ટને રોકી રાખો.....” અને એનસન મદ્રાસ સાથે સંદેશો બોલતો હતો: “દિલ્હી પડયું છે .....તમારી ૪૩મી હરોળને તૈયાર રાખો અને.....”

અને લોર્ડ કેનીંગે અંગ્રેજ હકૂમતના એકેએક કર્મી પર વહેંચવાની બહેરાત પર એનસન કાન માંડતો હતો.

“તમારા દેશને અપમાનવાનો.....તમારા ધર્મને અભગ્ગાવવાનો અમારો ધરાદો નહોતો.....નથી, તમે.....તમે અમારી સામે..... તમે જેમણે કંપનીનું લૂથુ ખાધું છે તેમણે અમારી સામે ગોઠવાનું પાપ કર્યું છે.” * પણ હિંદ ગોઠ્યો હતો, બળવો ખરાડતો હતો, જિગર જલતો હતાં, જોપરીઓ સળગી ચૂકી હતી. અંગ્રેજ હકૂમતની બહેરાત સંભળાતી નહોતી.....કેનીંગના કપાળમાં બદલાયેલી હકૂમત કરવતી ખસતી હતી કે.....” દિલ્હીના હિન્દી પાટનગર પર આઝાદ હિન્દની હકૂમત ફરકે છે.....” હકૂમતના નામમાં લડકતી અંગ્રેજશાહીને બળવાના બોલ વાગતા હતા. અને એનસનનો અવાજ ફરકતો હતો:

“એકદમ.....એક અડવાડિયામાં.....દિલ્હી લઈ લો..... દિલ્હી પર ચઢાઈ કરો.....અધી તોપો.....અધી બંદૂકો દિલ્હીપર માંડી દો.....ઉતાવળ કરો.”

“હાં, હાં, અધી તોપો.....અધી બંદૂકો.....દિલ્હી પર.....” પંખાબનો લશ્કરી સેનાની સર જોન લોરેન્સ પર કતરાતી આંખો તાકતો હતો.

“ઉતાવળી...કતારો દોડાવો.....એકદમ.....એકદમ.....”

---

*“.....It is a sin on your part, who have eaten the salt of the Company to rise against it.”
(Lord Canning)

બધી તોપો.....બધી બંદૂકો.....

૫૯

કેનીંગની તાલાવેલી તતડી ઊઠી હતી: “બધી તોપો, બધી બંદૂકો
.....દિલ્લી પર.....”

અને અંગ્રેજ મહાસેનાની એનસન અંબાલા પહોંચતો હતો ને
અંબાલામાં નવા સમાચાર સાંભળતો હતો: “ગુરખા દુકડીઓ ઊઠી
છે..... સીમલા બચમાં છે.....”

“સીમલા બચમાં!” મહાસેનાનીની નસો તગતગી ઊઠતી હતી,
એની આંખ સામે સીમલા બચમાં દેખાતું હતું. જે સીમલા પર
અંગ્રેજશાહીની ઠંડી ખુશખો લહેરાતી હતી, જેના પર.....અંગ્રેજ
નેસાહ પર શીતલ હવામાન ઝૂવતું રહેતું હતું, જ્યાં અંગ્રેજશાહીની
માલિકીના સંસારની બલી ભૂંજડો કલ્લોલતી હતી, જ્યાં અંગ્રેજ
રંજન વનરાજીઓ લચકાતી હતી.....જ્યાં, જ્યાં...તેજ સીમલા
બચમાં.....!”

“ના, ના નામદાર.....બધું આજની રાત સુધી તો ઠીક છે.
.....પણ બચ બાંબરે છે.....આપણાં ગોરાં નરનારીઓએ નાસબાગ
માંડી છે.....”

એક હજરની યાદ

દિલ્હી પર નિશાન તકાતાં હતાં. દિલ્હી પર ચઢી જવાના બૂદ
ગાઠવાતા હતા. દિલ્હી પર ગગડવાની નોખતોના નશા ઘડાતા હતા.

કાશ્મીરનો શુલાભસિંહ અંગ્રેજ માલિકીને પડખે મુજરા દેતો
હતો. પંખખ, પતિયાલા, નાબા શાહીવાદી અંગ્રેજ રાજના
શિકારી કુતાની જેમ પૂંછડી પટપટાવતો માલિકના પગમાં આળોટતો
હતો, અને અંગ્રેજ માલિકીને ઇશારા કરતો હતો, “નામદાર, સાહેબાન,
મીઆનમીરની ડાવણીમાં છે તે પંખખીઓ ન જોડે તો.....”

“તો તે જાણુવા તેમનો આંક કાઢીએ” અંગ્રેજશાહીએ એક
જમસને તૈયાર રાખ્યો હતો.

“હરિહર હરિહર” બોલતો એક વેદાન્તી ત્રિપુંડ તાણેલો
બ્રાહ્મણ આવ્યો.

“મીઆનમીરના સિપાઈઓનું માનસ જાણી લાવવાનું.....”

“મારું કામ, નામદાર.....” વેદાન્તી બ્રાહ્મણે એનું કામ
હપાડી લીધું.

ડેલહાઉસીની દાવનીતિમાં બેઠેલા, રાબર્ટ મોન્ટગોમેરી અને સર જૉન લૉરેન્સે આ વેદાંતીની લાયકાત પારખી લીધી ને તેને રવાના કર્યો.

વેદાંતી બાહ્ય તપાસ કરીને પાછો ફર્યો હતો અને સલામ બરીને બોલતો હતો.

“ગળા સુધી ફેરવેલા છે, નામવર.”

“કાણે ?”

“મીઆનમીરના સિપાઈઓ. મીરત સાથે મળેલા છે ને એકાએક બહારે ત્યારે આકરા પડશે.”

બંને જોડિયાઓ અંગ્રેજ રાજ નીચેના આતશ પંળખમાં પણ પારખી રહ્યા. એમની સામે મીરતની આગ સળગતી દેખાઈ. એમના ડોળા દિલ્હીના સમાચારથી તગતગી બેઠ્યા હતા.

મેની તા. ૧૩મીની સવારે પરેડ મેદાન પર રાબર્ટ અને મોન્ટગોમેરીએ મીઆનમીરની ટુકડીઓને હાજર કરી.

બગતા સૂરજના લાલ પ્રકાશમાં સિપાઈઓની ચારે બાજુ તોપો ગોઠવાઈ હતી; ગોરી ટુકડીઓ તાકીને બેઠી હતી. મીઆનમીરના દેશી સૈનીકો સમજેલા બેઠા હતા. એક હજરને ફરમાન આવ્યું: “તમારા હથિયારો સોંપી દો અને મુકામ પર ચાલ્યા જાઓ.”

મીઆનમીરના એક હજરે હથિયાર મૂકી દીધાં અને કાટડીઓ પર પાછા ફર્યા. એમણે જ અફઘાનિસ્તાનમાં અંગ્રેજ બહાદુરોના જીવ પ્રાણ પાથરીને બચાવ્યા હતા.

પછી લોરેન્સ લાહોરગઢ પર ચઢ્યો તે કિલ્લાનો કમળે ગોરા સિપાઈઓને સોંપી, દેશી ટુકડીઓનાં હથિયાર ખૂંચવી લીધાં. લાહોરથી અંગ્રેજી કટક અમૃતસરના ગોવિંદગઢ પર ગોઠવાયું અને ત્યાંની ટુકડીઓનાં હથિયાર પણ લઈ લેવાયાં.

અને લોરેન્સ, અંખાલામાં પડેલા અંગ્રેજ મહાસેનાની એનસનને કાગળ લખવા બેઠો: “પંજાબમાં જય નથી, દિલ્હી પર આપણી બંધી કતારો ગોઠવી દે. જૂન પહેલાં દિલ્હી લઈ લઈ એ તો આગ વધારે ફેલાશે નહિ.”

લોરેન્સે કાગળ સાથે એનસનની મદદે બે રેજીમેન્ટો રવાના કરી. એક શુરખા રેજીમેન્ટ બીડની સરદારો નીચે અને બીજી પંજાબીઓની ડાલીની સરદારો નીચે એનસનની કુમક દિલ્હી તરફ ફરતી હતી.

અને સર જોન લોરેન્સ નવા સંજોગોનો તાગ કઢતો બેઠો હતો :

“પંજાબમાં ત્રણ છે; એક હિન્દુ, બીજા મુસ્લીમ, તે ત્રીજા શીખ. એ ત્રણે એકબીજાની સામે ત્રાટકે છે.....એ ત્રણનાં પંજર એકબીજાની કૂખમાં.....હજુ એમનામાં રાષ્ટ્રવાદ નથી, ધર્મવાદ છે.”

લોરેન્સનાં જવાં હસી પડ્યાં, “હજુ એમનામાં.....હજુ એમને એક રાષ્ટ્ર દેખાયો નથી.....હજુ એમનામાં કોઈ નાનો સાહેબ સાંપડ્યો નથી, હજુ એમને કોઈ અઝીમ હાથ લાગ્યો નથી.....” અંગ્રેજી માત્રિકીનો શયતાન લોરેન્સના ગલોફમાં સાકર રેડી રહ્યો. જો પંજાબ ઝડપી નહિ.....અને નહિ જ ઝડે-તો દિલ્હીના પાટનગરની ખોચીમાં એની કટારી બનાવીને....”

અને એ અંગ્રેજ-શયતાન પર કાળ હસતો હતો, ને કહેતો હતો.....“આજ.....કાલ.....એક દિન હિંદી ભોમ પર રાષ્ટ્ર જાગશે.....એક દિન અંગ્રેજ માલિકીનું રોલર હિંદી જનતાને એક કરશે, હિંદી જનતાનાં હિંદુ-મુસ્લીમ-તમામ જોમની એક કતાર રચશે ને એ કતાર હિંદી આઝાદીને સરજશે.”

પણ એ લાલચુને એ દિન દેખાતો નહોતો. ૧૮૫૭ એ ઇતિહાસી દિનના પહેલી ઉપા બનશે તેનો અંદાજ એને આજે આવતો નહોતો.

આજે એણે ગુરુગોવિંદની ને રણજીતસિંહની કિરપાણુને, મુસ્લીમ અને હિંદુઓ સામે ધરી હતી. આજે એણે હિંદી શીખને હિન્દની કુખમાં ખંજર દુલાવવાનો નશો ચઢાવ્યો હતો.

લોરેન્સે પેશાવરના ખખર પણ કઢાવ્યા હતા. મેની ૨૧મી તારીખે ડોટન અને નિકલસને મીઆન મીરની જોમ જ પેશાવરની દેશી દુકડીઓનાં હથિયાર મુકાવી દીધાં હતાં.

“પણ પચાવનમી રેલમેન્ટનું શું ? હોટી મારદાનની તમારી પચાવનમી રેલમેન્ટનું શું ?” એ કર્નલ સ્પોટીસવુડના સમાચાર પુછાવતો હતો અને કર્નલ સ્પોટીસવુડ જવાબ દેતો હતો, “અહીં અમારે ત્યાં અંધું અરાખર છે.”

પણ અંગ્રેજ સિપાઈઓ પેશાવરથી ૫૫મી રેલમેન્ટનાં હથિયાર લેવા કૂચ કરતા હતા.

૫૫મી રેલમેન્ટ સમાચાર સાંભળ્યા અને રેલમેન્ટની સંગ્રામ અમિતિ રાતોરાત મળી, રાતોરાત નિર્ણય થયા, રાતોરાત ૫૫મી રેલમેન્ટ હથિયાર હેઠાં પડે તે પહેલાં હથિયાર તાણ્યાં હતાં.

કર્નલ સ્પોટીસવુડે એના અંગવાના ઝોરડાનાં કમાડ વાસી,

ચોતાની પિસ્તોલ ચોતાની છાતી પર તાકી દીધી ને આપધાન કર્યો.

“હોટી મારદાનની હગ્ગરની રેલમેન્ટને એ શું સૂચું?”
 પેશાવરથી ઊપડેલી અંગ્રેજ હરોળો હસતી હતી. “એ એક હગ્ગર
 દિલ્હી પહોંચે તે પહેલાં આખો પંજળ આડો પડ્યો છે ને પાછળ
 આપણે પડ્યા છીએ.”

અને હથિયાર હેઠાં મૂકવાને બદલે માથાં વેરતાં દિલ્હી તરફ
 રતો દોરવાની, લોહીની પગલીએ આઝાદી ઊગવવાની અગ્નિ ઝાળનો
 ઉન્માદ એ હોટીમારદાનના એક હગ્ગરને હાંકતો હતો.

એક હગ્ગરે હથિયાર સંભાળ્યાં. એક હગ્ગરે બળવો પુકાર્યો,
 એક હગ્ગરે અંગ્રેજ બંડાર લૂંટ્યો ને એક હગ્ગરે અવાજ આપ્યો,
 “અમારી બેડીઓ આજે તૂટી છે.....ગુલામી તોડીને કૂચ કરવા
 અમારા પ્રાણ બલે અંગ્રેજ કાંસાઓમાં નીચોવાઈ ગય.....”
 અંગ્રેજ સેનાનીએ એ બળવાની ઊડતી આગ જેવા એક હગ્ગરનો
 પીછો પકડ્યો. એ અંગ્રેજ સેનાની એક હગ્ગરનો શિકાર કરતાં, એક
 સાથે ચોવીશ કલાક સુધી ઘોડા પરથી ઊતર્યો નહિ.

પંજળનું પાપ ધોનારા એક હગ્ગરની આઝાદ ફેજ આગળ
 પાછળ અંતરાયેલા શિકારીઓથી વીંધાતી, કદ પકડાતી, તોપને મોઢે
 બંધાતી આગળ કૂચ કરતી હતી.

એ એક હગ્ગર પર વરસતું મોત શરમાઈને વધારે ખાતરી
 બનતું હતું; એને ધીરનાર દેશદ્રોહીઓ વધારે બીપણ બનતા હતા, ને
 તેમ તેમ એ એક હગ્ગરના આતશ ધોળી શિખાઓ કાઢતો, ચોતાના
 શ્વા પર હુલ ફેરવતો, આઝાદીનાં ઊડતી મશાલ જેવો દિલ્હી
 તરફ દોડતો હતો.

સરહદ વટાવાઈ ગઈ હતી. પંજળની પગથી પર એક હગ્ગરનો
 આતશ ઘોડાક સેંકડોમાં સળગતો એક પળ ઊભો રહેતો હતો, ને

વિચારતો હતો, “ દિલ્હી પહોંચતાં એક હજારમાંથી એક આદમી પણ રહેનાર નથી, દિલ્હી પહોંચવાનાં બધાં કમાડ દેવાઈ ગયાં છે.”

“ તો, કાશ્મીર તરફ કુચ્ચ કરીએ તો,.....કાશ્મીરનો રાજા ગુલાબસિંગ આશરો આપે તો.....”

“ તો કાશ્મીર શ્વાસ ખાઈને દિલ્હી પર દોડી જઈએ.”

“ ને દિલ્હીના લાલ કિલ્લા પર આઝાદ વાવટો ઊડતો હશે, દિલ્હીની મસ્જિદો આઝાદીની યાંત્ર બોલતી હશે, દિલ્હીનાં મંદિરોમાં આઝાદી યુગ્મતી હશે, દિલ્હીની હરોળો, આઝાદીના દરરોજ ઘેરા બનતા જતા સંગ્રામની ક્વાયતો કરતી હશે.....”

આઝાદીના આશકોને દિલ્હી ખેંચતું હતું.

પંજાબના નૂર જેવી લોહી નીગળતી અગ્નિશિખાએ કાશ્મીરને રસ્તો લીધો.

ને કાશ્મીરની હદ પર ગુલાબસિંગ નામનો કાશ્મીરરાજ, અંગ્રેજ પૂંછડી હલાવતો બસતો હતો. પાછળ અંગ્રેજ માલિકીની તોપ મંડાઈ હતી, આગળ ગુલાબસિંગની બંદૂકો તાક માંડતી હતી. હોટી-મારદાનની આઝાદ દુકડીએ શ્વાસ પ્રશ્વાસ ગણી ગણીને પ્રાણ કાઢી આપ્યા. હોટીમારદાનની આઝાદ દુકડીએ ફાંસીના માંચડાચૂમ્યા, તોપના મોઢામાંથી એ આઝાદ દુકડીએ પોતાની જાતને ફૂટી જતી દેખી.

કાશ્મીરના ગુલાબસિંગની હદમાં થોડાંક ભાગી ગયેલાં ચીથરેલાલ, ભૂખ્યાં શરીરો ભટકતાં હતાં. એમની ઝોંડો ગયેલી આંખો જ માત્ર કાઈ પાણીને ટેકની ટગમગતી હતી. ઊડી જતાં આંખનાં તેજમાં પેશાવરથી ખૂલો પડેલો દીવો હોલવાઈ જતો હતો.

એક હતો બ્રાહ્મણ

બુલંદનાં ગામડાંમાં એક બ્રાહ્મણ ગાગર ઠોકતો ગાતો ફરતો હતો. કપાળ પર ત્રિપુંડ શોભતું હતું, માથા પાછળ ચોટલી ફરકતી હતી, હાથની વીંટી ગાગર પર તાલ દેતી હતી.

ત્યારે અંધારાના ઝોજાયા જેવો એક માણસ ઊભો થયો ને સીધો સોટા જેવો બ્રાહ્મણનો સામેસામ આવીને બોલ્યો, “મહારાજ. સદેહ પડ્યો છે.”

“શો ?”

“લો, આમાં લખી રાખ્યો છે.”

બ્રાહ્મણે ગાગર પરની અંગૂઠી ઊંચકી, ચિટ્ટી વાંચી :

“ચોટલી કઢાવી નાખો, થોડા દિન ઓલિયા બનો ને અલીગઢ પહોંચો.....એકદમ ઉતાવળા.....ત્યાં ગઢવીની ડેલીમાં ગોવિંદજી મહારાજ ગરવા ગરજશે.”

બ્રાહ્મણે ચિટ્ટીને એટીમાં ભરાવી દીધી ને પછી મોઢા પર ફરફાર વિના ગાગર પર અભિમન્યુનો ચકાવો ગાવા માંડ્યો. આજે એની આંખો અતેરી ફરી રહી, એની અંધૂડી ગાગર પર ચકાવો રચી રહી, એનો ધીર મંબીર અવાજ અભિમન્યુને હોકારા દેતો, એક પછી બીજો ફોફો રચી રહ્યો; એની જેલ્લી કડીઓ સાંભળતી માનવ મેદની મહારાજનાં સુક્ત કંઠે વખાણ કરતી બ્રાહ્મણનો જેલ્લો અવાજ ગુંગતી હતી :

અભિમનનો ચકાવો એવો, ગાગર દીસે ગરવી રે,
બણે બ્રાહ્મણ ખપ કરો તો, બરબર બેઠે ગરજ રે:
શું મુસ્લીમ, શું હિંદુ લૈયા, હિન્દ, હિન્દ, અખ હિન્દી રે.
બણે બ્રાહ્મણ, ભલાં થઈને, “હર,” “દિન,” હોફો એકી રે,

પછી બીજી રાતે શ્રીતાઓ કંઈ કંઈ અટકળો કરતા પાછા જતા હતા બુઝંદમાં વ્યાસજીનો ક્યાંય પત્તો લાગ્યો ન હતો. ત્રીજે દિવસે વહેલી સવારમાં એક મુસવ્વમાનના બરમાંથી એ બ્રાહ્મણને અંગ્રેજ પોલીસે ગિરફતાર કર્યો હતો અને હાથ કડી પહેરાવી પોલીસ ઓફીસ પર લઈ જવામાં આવ્યો હતો.

બુઝંદમાં એનો ન્યાય કરીશું તો બુઝંદ આખું બખાળી બેઠશે. એને તાગડતોય અલીગઢ મોકલીએ ને ત્યાં એને પતાવી દઈએ.

ન્યાયના પલામાં જોખાઈ જવા બ્રાહ્મણને અલીગઢ મોકલવામાં આવ્યો.

બુઝંદના સિપાઈઓમાંથી કેટલાક બ્રાહ્મણની પાછળ અલીગઢ જવા, અંગ્રેજ અફસરોને પૂછ્યા વિના, છાવણીમાંથી લાગી ગયા. તેમણે બ્રાહ્મણનો ન્યાય સાંભળ્યો; તેમણે બ્રાહ્મણને ખખડતી જંજીરામાં ફાંસી ખોલીમાં જકડાતો જોયો.

હજુ મે મહિનો પૂરો થયો નહોતો ત્યાં તો, ફિતૂરી બ્રાહ્મણ માટે અંગ્રેજ રાજે માંચડો રોપ્યો. માંચડા પરથી લોહીની ધાર

ટપકતી હતી. ફિતૂરી શરીર લટકતું હતું.

જાણે બાહ્યે ગાગર ખખડાવી. જાણે એની અંદર અનેક અભિમન્યુઓ ગોળચક્કર ફરી રહ્યા. ફિતૂરીના શ્વા હાલ થાય છે તે જોવા અલીગઢ પરનો માંચડો જાહેરમાં લટકતો હતો. લશ્કરના સિપાઈઓનાં ટોળાં પણ આડાંચરણાં બિલાં હતાં.

બાહ્યે એના ફાંસામાંથી જાયંકર મૌનનો કાલાહલ કરતો હતો. એ કાલાહલે એકને ઉતાવળો કર્યો. એક તરવાર એનેકાની વચમાં ચમકી બીડી. એકે તરવારની ચમકના ચકાવા રચ્યા. એ ચકાવાના મંડળમાં બીજી અનેક આંખો ગૂંચવાઈ પડી, અનેક તરવારો બીધડી, અનેક અવાજો એક થયા : “અંગ્રેજી-રાજ નાશ કરો.....મારો અંગ્રેજો.....” બાહ્યેની ફાંસી માળ જાણે બધાને ગૂંથી રહી. એક જવાનક ખૂમરાણુ અલીગઢ પર ફરી વળી. અલીગઢને ઘેરઘેર, હર, હર ને દીન દીન ગરજ પડ્યા. અલીગઢને આંખે ફાંસીના માંચડા પર ચઢીને પેલો બાહ્યે જળવાનો હોકારો હાંકી રહ્યો.

અંગ્રેજી અફસરોએ ગાલીચા પરથી છત્રંગ મારીને કાન માંડ્યા, “અલીગઢમાં તો અધું શાંત હતું ને ?”

ને તેમણે રસ્તા પર દમી રેજમેન્ટના દેશી સૈનિકોને કિડિયારી કરતા દોડતા દોડા, ને સમાચાર સાંભળ્યા, “દમી રેજમેન્ટ બીડી છે.”

દમી રેજમેન્ટના આગેવાનોએ જાણ થઈને સંદેશો કહાળ્યો, “રાતના ૮ પછી જે અંગ્રેજ હશે તે તરવારની ધાર પર દેવાશે જીવવાનો ખપ કરો તો આઠ કલાકમાં અલીગઢ ખાલી કરો.”

અલીગઢમાંથી અંગ્રેજી હકૂમતે બચકા આંધ્યા. ટપોટપ અંગ્રેજ નરનારીઓ બપડવા લાગ્યાં. લેડી આઉટ્રામ પણ એના સથવારા સાથે છિતાવળી દોડતી હતી.

મીનપુરમાં અલીગઢના સમાચારે તણુખા વેરાતા કર્યા. મીનપુર

ખાસે છવન્તીમાં કોઈ નાથસીંગ બસાયો હતો. મીનપુરથી એક વફાદાર દુકડીને નાથસીંગને પકડી લાવવા રવાના કરવામાં આવી. પણ નાથસીંગે આખી દુકડીને ફિતૂરની કંડી પહેરાવી દીધી હતી. નાથસીંગ પકડાયો નહિ, દુકડી પાછી ફરી નહિ.

અને રામદીનસીંગ નામના એક બળવાખોર માલૂમ પડેલા સૈનિકને અલીગઢ લઈ જવા એક ખીજ દુકડીને મીનપુરની અંગ્રીજ હકૂમતે રવાના કરી હતી. રસ્તામાં અલીગઢના સમાચાર સાંપડ્યા, એટલે દુકડીએ એક ઝાડ નીચે રામદીનસીંગનાં બંધન છોડી નાખ્યાં ને તેનો ન્યાય જોખ્યો: “રામદીનને હિન્દી ગુલામીનો નાશ કરવા, ફિતૂરી ધર્મ સ્વીકારવા માટે આપણે તેને હિન્દના આઝાદ બંદા તરીકે છૂટો કરીએ છીએ.”

અને મીનપુરની રજમેન્ટે બળવો પૂકાર્યો, હથિયારો અને દારૂગોળા કબજે કર્યાં અને મેના તેવીસમા દિવસે જાંટની લંગારો પર હથિયારો ને દારૂગોળા લાદીને મીનપુરની વણઝારો દિલ્હી તરફ વહેવા માંડી.

“અને ઇટાવાનું શું ?” અલીગઢ ને મીનપુરના સમાચારથી ઇટાવાની અંગ્રીજ અફસરી જમાત ઘૂંટી ગઈ હતી. ઇટાવાના એલન-ઓ-લુમે અને ડેનીઅલે ઇટાવાની આસપાસના રસ્તા પર ક્યારનીયે ચોકીઓ ગોઠવી દીધી હતી. ઇટાવાની આસપાસના ચોકીદારો સખ સલામતની નેકી પુકારતા અખંડ આંટા ફેતા ફરતા હતા.

પણ ખીજે જ દિવસે ઇટાવા પર પણ જુદી જ ગતના અવાજ અપડી ઊઠ્યા. ઇટાવાના લુમ સાહેબ ઇટાવાની હિન્દી તરવારની ધારમાંથી ખચી જવા સ્ત્રીના પોશાકમાં સજ્જ થઈને નીકળી નાહા. ઇટાવાએ પણ આઝાદ વાવટો ઉડાડ્યો. ઇટાવાની આઝાદ ફૂલ દિલ્હી તરફ સાલી નીકળી.

અલીગઢ, સુરંદ, મીનપુર અને ઇટાવાએ એક આદમીની જેમ, એકબીજા તરવાર જોતોને દિલ્હીની કુમક ફૂલ કરી.

એ એવ બાલશે મા

યોજના એવી હતી કે જલંદરના સિપાઈઓ અળવો કરે અને હોશિયારપુરની ૩૧મી હરોળને કહાવે એટલે હોશિયારપુર હથિયાર જીંચકે અને તરતજ પીલુરની ત્રીજી રેજીમેન્ટ હથિયાર જીંચકે ને ત્રણે બેગા મળી દિલ્હી તરફ કૂચ કરે.

જૂનની ૯મીની મધરાતે જલંદરની રાણી-કુતાર ના કર્નલનો અંગલો અળતો હતો. અળતા અંગલાના પીળા પ્રકાશમાં અળવાના ઝોળા જલંદરપર નાચતા હતા. મધરાતે અળવાની જાયાનક ચિચિ-યારીએ પોઢેલા અંગ્રેજ પરોણાઓનાં કાળજાં કંપાવી મૂક્યાં. ગોરું લશ્કર પણ જલંદરમાં તો ઘણું હતું પણ તેનેય અળવાના જાયાનક બોલ સાંભળીને થરથરવાની આદત લાગુ પડી હતી.

પણ અળવાખેરોએ એકદમ દિલ્હી તરફ દોડી જવાની પોતાની કૃત્તિ બતાવી. જલંદરના અંગ્રેજ અફસરોને જીવતા મૂક્યા, જલંદરન

અંગ્રેજી આવાસને સળગતા બચાવ્યા. એકલો એડબુટન્ટ બાગશેવ દિલ્હી તરફ જતા આ સ્વદેશજાતોની આડો ઊભો હતો અને પેશાવરની પાસેના પેલા એક હજારની યાદ આપતો હતો. બાગશેવની પાસે એક ઘોડેસવાર દોડતો આવ્યો ને બાગશેવની જાતી વીધાર્થ ગઈ.

જલંદરની એક ટુકડી તાબડતોળ પીલહુર પહોંચી. મધરાતે પીલહુરે બળવાની બાની પ્રકારી. એક આદમીની જેમ પીલહુર ઊભું થઈ ગયું. પીલહુર માંય અંગ્રેજી ઘોડેસવારો અને તોપખાનું ધણું વિશાળ હતું, પણ બળવાની બાગે એ બહાદુરો પર ઠંડુ પાણી છાંટી દીધું હતું. જોતજોતામાં જલંદરથી ઊપડેલા હજારો બળવાધરો પીલહુરના પાદર પર પહોંચી ગયા. જલંદર અને પીલહુરનો કતારોની રાતોરાત પરિષદ બેઠી અને પરિષદે પોતાના આગેવાનો ચૂંટી કાઢ્યા, અને પીલહુરમાં પણ અંગ્રેજ લોહી રેડ્યા વિના હજારોની હરોળે દિલ્હી તરફ દોડ દીધી.

પણ વચમાં સતલજ આડી પડી હતી. સતલજના કિનારાપર લુધિયાણાની અંગ્રેજ ફોજ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. નાભાનો રાજા એના કુતાઓ સાથે બળવાના પડછાયાપર ભસવા માંડ્યો હતો. સતલજ પરનો હોડીઓનો પૂલ સળગાવી મૂકવામાં આવ્યો હતો.

“ સતલજને એળંગી જાઓ ” બળવાના આગેવાનોએ ફરમાન ફૂંક્યું. નવી હોડીઓની કતાર સતલજપર ગોઠવાઈ. બળવાની તોપોએ ફુસ્મનોપર મારો શરૂ કર્યો અને સતલજપર વરસતી આગને રોકી રાખી. બંને આગના અજવાળામાં સતલજપર હોડકાં હાલ્યાં.

સતલજને ઊતરેલી બળવાખોર ટુકડીઓ, નાભાપર, નાભાના માલિક ગોરાઓ પર, ને સૌના કુતાઓ અનેલા નિમકહલાલ શીખો પર તૂટી પડી. બળવાના આ ભયાનક હલ્લા નીચે, નાભા નાઠો, ગોરાઓ નાઠા, શીખો નાઠા.

લુધિયાણામાં બપોર બોલતા હતા. ખરા બપોરે લુધિયાણાનાં

નરનારીઓ જલ્દર ને પીલકુરના મહારથીઓનાં ઓવારણાં લેતાં હતાં. પરસેવે ને લોહીએ નીતરતા બહાદુરોની બહાદી અચલુરજને લુધિયાણાની જનતાનાં ઝુંડ, અનુરાગથી ઓવારતી હતી.

લુધિયાણાની જંજીરના અકોડા તૂટી ગયા. લુધિયાણા પર લીલો વાવટો ફરકી પડ્યો. લુધિયાણાના આઝાદ નેજા નીચે, લુધિયાણાના લડવૈયા, હર.....દીન.....પુકારતા હતા. લુધિયાણાનાં અંગ્રેજ માથાં ઉતારી લેવાતાં હતાં, લુધિયાણાનો અંગ્રેજ વાસ બડકે બળતો હતો, લુધિયાણાના બંડાર લૂંટાતા હતા. લુધિયાણાના દેશી કુત્તાઓની પટપટતી પૂંછડીઓ કપાઈ પડતી હતી. લુધિયાણાનાં કારાગાર ખુલ્લાં મુકાતાં હતાં. લુધિયાણાની અંગ્રેજ યાદ ઉતરડાતી હતી. લુધિયાણા પણ અંગ્રેજ અસરને સળગાવી નાખતું જળકળતું હતું.

પેશાવરની હરોળોના હાથમાં હથિયારો હોત તો ? મીઆન-મીરની દુકડીઓએ હથિયાર ન ઝાડ્યાં હોત તો ?.....પેલા એક હજાર મહાનુભાવોના બાવ લુધિયાણા પર વિજયી થયા હોત તો ? લુધિયાણાનો કિલ્લો પંજાબના બળવાઓરોતું વિજયી ધામ બન્યો હોત તો ? પંજાબના પતિયાળા, નામા અને ગ્રીંદ હિંદી ભોમ પર જીવતા ન હોત તો ? દિલ્હી ને લુધિયાણાની વચમાં બળવાનો પ્રચંડ સેતુ બંધાઈ ગયો હોત તો ?

તો અંગ્રેજ માલિકીએ માંડેલી અંગ્રેજ શાહોનાં ખૂન હિંદ-બરમાંથી ભરપાઈ થયાં હોત, તો બળવાના એકજ ઈશ્વારે એ માનવ-ભક્ષી માલિકીના કેડના અકોડા વિખરાઈ પડ્યા હોત, તો અંગ્રેજ હાડનો હરોળો અંગ્રેજ લોહીમાં ઓગળી ગઈ હોત.

પણ લુધિયાણામાં કાઈ નાના, નહોતો, કાઈ ખાનમહાદુર ખાન કે મોલવી અહમદશાહ નહોતો. લુધિયાણાના સિપાઈઓમાં કાઈ

તાવિયા ટાપ નહોતો. ને લુધિયાણાની પાછળ અંગ્રેજ માલિકીની ફોજ, નાબાના કુતાઓ સાથે, મોટું તોપખાનું લઈને દોડતી હતી. એટલે લુધિયાણાએ દિલ્હી તરફ દોટ દીધી. પણ પાછળ અંગ્રેજ ફોજના પડખા પછડાયા. પાછળ પતિયાળાને નાબાના કુતાઓ ભસી પડ્યા. પાછળ ગોરી તોપો ગરજ બડી.

અખંડ વરસતા મોતને ચમકતી અળવાખોર હશેળો દિલ્હી તરફ ધસતી હતી.

ત્રણસો જેટલા આઝાદ ફોજના સૈનિકો અજનાળાના ટાપુમાં ભરાયા હતા. પંખમ પરથી અળવાના એકએક ઇશારાને ઉખેડી નાખતી અંગ્રેજશાહીએ મોટું લશ્કર આપી કુપરને અજનાળા મોકલ્યો. કુપરે અજનાળાનાં હથિયાર હેઠાં મુકાબ્યાં ને અસો એંશીને ચિરફતાર કર્યા.

અસોને એંશીપર ન્યાયના નાટકે પણ પડદો પાડ્યો. અસોને એંશી પર અંગ્રેજ કરવત એકલી ઝંચકાઈ. અસોની દશદશની લંગાર પર અંદકા અંગ્રેજ નિશાન તાકી રહી. દશદશનાં અસો ટપકાં અજનાળા પર અંકાયાં. દરેક ટપકે એક હિંદી જાતી વીંધી નાખી. દરેક ટપકા નીચે હિંદી ખૂન લૂથવતું હતું.

અજનાળાએ એક ખાડો ખોલ્યો. અજનાળાના ખાડામાં અસો ધરમાયા. અસો, બહાદુરો પર અંગ્રેજશાહીએ ઇત્તકાજ લખ્યો, “અળવાખેર હેવાતો.” અસો પર હિંદીમાટીનું કફન દેવાયું. અસોની અખોલનો દરવાજો સિંચાયો.

ખીજ એંશીને એક સાથે એક જ ફાટડોમાં પૂરવામાં આવ્યા હતા. એંશીની ઓરડી ખીજ દિવસની સવારમાં ઊઘડી ત્યારે એકવીશ જીવતા હતા, બાકીનાં મડદાં હતાં.

“ઓગણુસાઠ અંગ્રેજ કારતુસોનો અચાવ થયો ” કુપર કારખું

હસતો હતો, અને એકવીસ કારતુસ ખરચતો હતો. ઓગણસાઠ બેળાં એકવીસ રૂબ દફનાઈ ગયાં.

અજનાલાના દફન પર દરિયાની ડાકણના કુપર દીકરાઓ મુસ્તાક ડોલતા હતા. એનાં દોલન પર કાનપુરમાં બેઠેલો નાનો હસતો હતો, લખનીમાં, દોરી સંચાર દોરતો અઝીમ, ભરાં સંકેત્યતો હતો, અને ફાંસી ખોલીના ખૂણામાં માંચડાપર ચઢી જવાની ધડીઓ ગણતો મોલવી અહમદશાહ દાંત કકડાવતો હતો.

“પણ શાંત પાપ...” અંધ્રોળ અમલ એના અફસરોના આ ચરિતનાં વર્ણન કરવાની ના પાડતો હતો.

અને અંધ્રોળ ઇતિહાસકા કાવી અંધ્રોળ માલિકીની એમ દાંડવાની ફરજ સમજાવતો કહેતો હતો :

“ Though I have plenty of letters with me describing the terrible and cruel tortures committed by our officers, I do not write a word about it so that this subject should be no longer before the world. ”

આત્માના આલિયાઓ

ત્યારે એક હતો આત્મા. એણે નેધરલેન્ડ્સના સ્વદેશ બહોળ સામે ન્યાયની અદાલતો ખુલ્લી હતી. અદાલતોમાં પાંજરાં હતાં, પાંજરામાં બળવો કરનાર “જંગલીઓ” ઊભતા હતા. અદાલતો ન્યાય તોળીને થાકી ગઈ હતી. થાક્યાં ઓકતા ન્યાયાધીશો ન્યાયાસન પર ઊંઘતા હતા ને અદાલતના સવાલ જવાબ પૂરા થાય ત્યારે ઝપ્પકી જાગીને, આંખો ફાડીને, ગોખી રાખેલો ન્યાય બોલી દેતા હતા, “આ જોને ફાંસીને માંચડે લટકાવી દો.” એનું નામ ન્યાય હતો.

ન્યાય અંગ્રેજી હતો, પ્રથા ન્યાયની હતી ને કોર્ટ-માર્શલ નામવાળી હતી.

પણ હવે તો અંગ્રેજી ન્યાય સુધરી ગયો હતો. અદાલતો સુધરી હતી, ન્યાયાધીશો મહાન સુધરેલા આલિયાઓ હતા. પણ શું કરે ? એ ઇસાઈ આલિયાઓને જંગલી દિંદીઓને સુધારવાનું દિલ થઈ

આખું ને દિલના માર્યા બિચારા હિંદ આવ્યા ને હિંદે ૧૮૫૭ની
“ હેવાનિયત ” આદરી હતી, બળવો કર્યો હતો.

એટલે અંગ્રેજ ન્યાયાધીશોએ આદવાની અદાલતની જેમ ન્યાયા-
સનમાં બેઠેલાઓને ઝોકવાની ના પાડી હતી, પણ ન્યાય ઝાંખાવી
રાખ્યો હતો, કે, “ એ સૌને તોપને મોઢે બાંધી દો, એ સૌને માંચડા
પર લટકાવી દો.”

એમ અંગ્રેજ અદાલતનું પાંજરું પીંખાતું હતું. એમ અંગ્રેજ
માલિકીએ હિન્દી હેવાનિયત (?) પર ન્યાય માંડ્યો હતો.

એવી અંગ્રેજ સુધારત મશહૂર થયેલા અંગ્રેજ ન્યાયનું લહાણું
કરતી હતી. એવી સુધરેલી અંગ્રેજશાહીનો મહાસેનાની, હિન્દી ભોમ
પર, દિલ્હી તરફ, અંબાલાથી કૂચ કરતો હતો.

“ એની પીઠ છેદી નાખીએ તો.....અંબાલાની પાછળથી
એના પર તાક માંડીએ તો.....ને દિલ્હીની હરોળો આગળથી આવે
તો.....? તો એક દિવસમાં અંગ્રેજશાહી ખતમ.....તો એક
દિવસમાં અંગ્રેજ માલિકીની જીલમગાર જડો ઊપડી જાય.....તો
હિંદ આઝાદ-!”

દિલ્હીની સંભામ સમિતિ દાવ વિચારતી હતી.

દિલ્હીથી એક કાફલો અંગ્રેજ કતારોની પીઠ તોડી નાખવાની
ઝાંઝવણ કરવા ઊપડી ગયો હતો.

અંબાલાથી અંગ્રેજ મહાસેનાની દિલ્હી પર ઊપડી ચૂક્યો હતો.
પણ અંબાલા ને દિલ્હીની વચમાં પતિયાળા, નાભા અને ઝીંદનાં
દેશી રાજ્યો પડ્યાં હતાં, એને એ રાજના આઝાદીની રાજવીઓને હિંદી
આઝાદીની પડખે રહેવાની વિનવણી કરવા દિલ્હીથી એક કાફલો રવાના
થઈ ગયો હતો.

પણ પાતકી પતિયાળાએ, નાભાએ અને ઝીંદે હિન્દના આઝાદ

ખમીરમાં ખંજર ભોંક્યું, પતિયાળા, નાભા અને ઝીન્દની રાગશાહીએ દિલ્હીથી આવેલા અગ્રેસરોનાં માથાં ઉતારી લીધાં અને ગુરુગોવિન્દના નામ પર એ નાપાક શીખ રજવાડાંએ હિન્દી ખૂનની છોળા ઉછાળી અને તેમનો ખૂની હાથ અગ્રેજી મારાઓને આપી દીધો. તેમની તરવારો અગ્રેજી હાથમાં રમી રહી, તેમનાંલશ્કરો, અગ્રેજી હકૂમતમાં લખાઈ ગયાં. તેમણે જ પંજાબના દેશલક્તોનાં ખૂન વહેવડાવ્યાં, તેમણે જ પંજાબના બહાદુરોને લટકાવી દીધા ને વીધી નાખ્યા.

હિન્દી ભોમપર, દિલ્હી ને પંજાબ વચ્ચે નાભા, પતિયાળા અને ઝીન્દના રાજે ખંજર ભોંકી દીધું. એ નામચીન રજવાડાંએ અગ્રેજી જીલમગારોને પોતાના બંડારો ઉધાડી આપ્યા, એ મા-ભોમના દેશદ્રોહી મારાઓએ અગ્રેજી કતારના રસ્તાનું રક્ષણ કરવા પોતાની ચોકીઓ ખેસાડી દીધી. એ શીખ રજવાડાંએ હિન્દી ખૂન, દિલ્હીના આઝાદ વાવટા પર છાંટ્યું. પતિયાળાના પાતકીએ એના બાઈને તોપખાનું આપી થાણેશ્વર ઘાટને અગ્રેજી હકૂમત રક્ષવા માટે રવાના કર્યો. ઝીન્દના રાજાએ પાણિપત પર હરોળા ગોઠવી અને નાભાના નરાધમે એની દુકડીઓને અગ્રેજી રક્ષણ માટે અડકદડકિયા બનાવી દીધી.

અને અંખાલાથી દિલ્હી પર ચઢ્યા અગ્રેજ મહાસેનાની એનસન મેના રપમા દિવસે રવાના થયો.

દિલ્હી પડ્યું હતું. હિન્દ આખો એક આદમીની જેમ માથું ઊંચકતો હતો. એ ધરણમાં સાપ જેવો ધોમ ધીખતો હતો.

જે હિન્દ જીડ્યો ન હોત, જે બળવો થયો ન હોત, જે બધું શાંત હોત, ને શાંતમાં અગ્રેજી કાયદો એની કરવતી ક્ષેમકુશળ ચલાવતો રહ્યો હોત તો, અગ્રેજી મહાસેનાની આજે સીમલાની શીતળ છાયામાં બહેરાતો ફરતો હોત, સુવાળી સેજમાં લોટતો હોત, ધરવાળી સાથે પ્રેમાચાર ગુંજતો હોત, બાળબચ્ચાંનાં પટિયાં પંપાળતો હોત.....

...પણ...તેથી તો અગ્રેજ મહાસેના એનસનના આવેશનો પાર નહોતો. અંબાલાથી તેથી તો એને ઉઠમણ કરવું પડ્યું હતું. એ મહાસેનાનીની સુખ રેખાઓ કટાઈ ગઈ હતી, એના ચહેરા પર કંટાળો ને કઠોરતા કળાતી હતી, એ મહાસેનાની માદિ પડ્યો હતો. મહાસેનાનીની સેજ હિન્દી ભોમપર આઠ વેંતની લંબાઈની હતી. એની સેજની મૃત્યુશય્યા પર આળોટતો, ને અકરાંતિયા ઓડકારનો કાલેરો ઊમકતો એ મહાસેનાની મરડાતો ફરમાનો બોલતો હતો:

“લટકાવી દો, તોપને મોઢે બાંધી દો—સળગાવી દો...ચીરી નાખો.”

હિન્દી ગામડાં સળગતાં હતાં, હિન્દી જનતામાંથી વીણીવીણીને ઝાડની ડાળીઓ પર બંધાતાં હતાં, હિન્દી કલેવરો અગ્રેજ તરવાર પર ચિરાઈ જતાં હતાં, હિન્દી ખૂન અખંડ ટપકતું બનતું હતું.

અગ્રેજ મહાસેનાની સુવાળી સેજ પર સંતોષાતો મરતો હતો, એને કાલેરો થયો હતો. એના રુખા દિવસે જ એ મહાસેનાનીની ઘેર બોદાતી હતી, એ મહાસેનાનીનું બોળિયું ફફડાતું હતું.

“સર હેનરી બર્નાર્ડ” નું નામ નવા મહાસેનાની તરફ બોલાયું અને બરનાર્ડે દિલ્લી પરની ચઢાઈ ચાલુ કરી.

એક નનામે

મે ના ઠંભા દિવસે હિન્દન નદીના કિનારાપર અગ્રેજ સેનાનું સામૈયું કરવા દિલ્હીના મહારાથીઓ આવી પહોંચ્યા હતા. સામસામી તોપો ખરાડી, નિશાન તકાયાં, ગોરા જીવમગારો સામે આઝાદ હિંદે પહેલો મોરચો માંડ્યો. આઝાદ ફ્રાન્સની જમણી પાંખે અગ્રેજોની તે તરફની કતારનો ધાણ કાઢી નાખ્યો પણ આઝાદ ફ્રાન્સની ડાબી પાંખ વૂટતી હતી, વીખરાતી હતી; છ તોપ મૂકીને તોપચીઓ નાસતા હતા.

ત્યારે પાછું બાળીને એક તોપચી ખડખડાટ હસતો હતો. એ મરણિયાને નાસવાનું મન નહોતું. અગ્રેજ દુકડોઓ જ્યે તોપોને કબજે લેવા આગળ ધસતી હતી. એણે એ આગળ ધરી આવતી દુકડોઓ તરફ જોયા વિના તોપ ભરી હતી, દારૂગોળો ગોઠવ્યો હતો અને પછી તોપનું મોઢું પકડી આગળ આવતા વિજેતાઓ તરફ મંદ હસતો બેઠો હતો.

હવે એ ઘેરાઈ ગયો હતો. એની આસપાસ બેઠેલી દુકડો એનાં

હથિયાર હેઠાં માગી, હાથ ઊંચા કરી શરણ માગતા હતા.

ત્યારે એણે મુખ ઊંચક્યું, એક અન્ય નજરથી બધાને મહાત્ ક્યાં અને તેજ પળે તે તોપમાં જમગરી ચાંપી.

અંગ્રેજ બહાદુરો ત્યારે પાસે હવામાં ઊડતા હતા, સાથે એમ ઊડતો હતો. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારે એને અજ્ઞાતને આલેખતાં હિંદી શહાદતની તારીફ કરી હતી. પહેલાં એ અંગ્રેજ લશ્કરની ૧૧મી રેજીમેન્ટનો એક સૈનિક હતો; આજે એનો અંગ્રેજ નંબર જુસાર્થ ગયો હતો, આજે માલિક તરફની વફાદારી એને ગુલામી દેખાઈ હતી, આજે જ માલિકનું મીઠું એને હજાહજ જણાયું હતું, આજે એ આઝાદીની ફનાગીરીની જમગરીના તણખામાં તણખો થઈ જતો હતો. એ તણખો કોઈનો દીકરો હશે, કોઈનો બાપ હશે, કોઈના સંસારનો સાથીદાર હશે. એ બધા મામુલી સંબંધો પર આજે એણે હિંદુસ્તાનનું નામ લઈ ચિનગારી ચાંપી હતી. એ હિન્દી એના કલેવરની ઊઠતી ચિનગારીઓમાં ખડખડાટ હસતો હતો.

હિન્દન નદીએ એનું હાસ્ય ઝીલ્યું હતું ? હિન્દનના કિનારાની કરોડોએ એના પડધા પાડ્યા હતા ? પવનની પાંખોએ એનાં ગીત ગાયાં હતાં ?

શી ખબર ! પણ એના હાડમાંસ ને લોહીની ચિનગારીઓએ નાસી ગયેલાની ખોપરીને હચમચાવી નાખી. ને એની અગ્નિશિખા પર વિજય માણતા ગોરા ગજરુઓને વિચારમાં નાખી દીધા. દિલ્હીના દારૂગોળામાં તણખો નાખી સળગી ગયેલા કેપ્ટન વીલોખી કરતાં આ સવાયો નીકળ્યો હતો.

એ સવાયાની શહાદતે નાસી ગયેલાની હરોળોને આખી રાત જીંલવા દીધી નહિ, મે ના ૩૦મા દિવસની રાતે, પરાબવ પામી બાગેલી આઝાદ દુકડીઓએ પેલા નનામાના અગ્નિકણુ ઊડતા દેખ્યા ક્યાં. એ બધી અગ્નિરેખાઓ એમને ખેંચતી હતી. એ બધી

તેજશિખાઓ એમના તંતુઓ સાથે ગંઠાઈને એમને.....આઝાદ ફાળને ખીજ મુકાબલા માટે ખેંચતી હતી.

મેના છેલ્લા દિવસનો પો ફાટ્યો અને બંને સેનાઓનાં તોપમારા સામસામા આવી ગયા, બંનેનાં નિશાન એકમેક સામે અથડાયાં, બંનેની હરેજોએ જીવન મરણની આપલે કરી.

સૂરજ આંધળા પછી અંધેજી હટ્ટમત લાગતી હતી. અંધેજી બહાદુરો પરાભવ પામ્યા હતા. આઝાદફાળ વિજયી બનીને નવી ચોકીઓ ઊભી કરતી હતી.

રોહિલખંડની આઝાદ અદાલત

ખાન બહાદુરખાન રોહિલો આગેવાન હતો તે અંગ્રેજનો માનીતો મનાતો હતો. અંગ્રેજ હકૂમતે એના માનીતાને ન્યાયાધીશ બનાવ્યો હતો.

અંગ્રેજ ન્યાયના ચોપડા ઉઘામતો, રાત મધરાત અદાલતના ચુકાદા લખતો, અવારનવાર અંગ્રેજ હકૂમત સામે હુકારો કરનાર સામે શિક્ષા વાંચતો ખાન પહેલી નજરે જોનારને જ બૂલો પડેલો લાગતો. એના માથામાં રોહિલખંડની માટી ચમક્યા કરતી દેખાતી, એની નજરમાં રોહિલા ખમીર ધૂધવતું દેખાતું, એના હાથમાંની કલમ કરતાં રોહિલાની આઝાદીનું આયુધ વધારે શોભે તેવું દેખાતું.

પણ અંગ્રેજ હકૂમતનો ન્યાયાધીશ, અંગ્રેજ અફસરોનો લાઈ-અંધ, અંગ્રેજ મિજબાનીઓનો રસીક, ખાન એવા અદેશને આડા હાથ દેતો અદાલતનાં પગથિયાં ચઢતો ઊતરતો ખખડખજ તે શાંત કરતો હતો.

શી ખમર એની શાંતિ આવી કરાળ હશે, એનાં અંગ્રેજ મેળા-વડાનાં મુક્ત હારથો અનેક ખંજરોની શોણિતધાર સંતાડતાં હશે? શી ખમર ખાન જેવો ખાન સાથે જ બહાદુર બનીને, મધરાતના પાછલા બારણેથી ભેંસલીતર સમિતિઓમાં જતો હશે, ને પાછલે બારણેથી જ બળવાના પડછાયાને સંબરતો હશે? શોયતો હશે, નિર્ણયો લડતો હશે ને નાના ને અઝીમ સાથે એક તાર બાંધતો ૩૧મી મેને મુકરર કરતો હશે?

“મારી ખમર ૩૧મીએ ૧૧ વાગે જ પડે.....” એ સાથીદારોને સૂચના દેતો હતો.

ને એને ઝોળાખવા ૩૧મીનાં ઘોડા પૂર પર બેસીને ૩૧મી ફોડતી આવતી હતી.

બરેલીમાં ૩૧મી મેનું સવાર ઊગતું હતું. ઊગતી ઉગામાં કેપ્ટન ખાઉનલોનો અંગલો સળગતો હતો, અને ખાઉનલોને વહેલી સવારમાં સુબેદાર અક્તખાન અને ખાન બહાદુરખાન અને દિલસોજ દાખવતા હતા, “કોઈ અદમાશનું કામ હશે, પણ બેફિકર રહો અને રવીવારની નમાજ આરામથી પઢો.....અધું ફીક છે.....અસ્લાની મંડર છે.”

ગભરાતા, ડન્ટા અંગ્રેજ અફસરો દેવળમાં ગયા. હિંદુલરમાં ઊતરેલા વિનાશના ઝોળા રોહિલખંડમાં ન આવે તે માટે ભગવાન ઇસુને ગોડબ્લુઅર થયા ને ઘેર આવ્યા. અધું શાંત હતું, સળગી ઊઠેલો અંગલો હોલવાઈ ગયો હતો. અંગ્રેજ અફસરશાહી આરામ કરવા આડી થવાનો વિચાર કરતી હતી ત્યાં લડિયાળમાં અગિયાર ટકારા પડ્યા. અગિયારમે ટકારે સિપાઈઓની જાવણીમાંથી તોપે એક ગજના કરી. ને તોપની ગજનામાંથી ગમડી પડી હોય તેવી અસાનુક ક્રિકિયારીએ આખા બરેલીને ઉપરતળે કરી નાખ્યું.

અંગ્રેજ અફસરોના કાનમાં અવાજ અથડાયો, “બરેલીમાં

બળવો થયો છે, સાચ.”

બરેલીના બળવાની ક્રિયારીની વચમાં વિખલવતી વ્યવસ્થા હોડતી હતી. કોણે ક્યા અંગ્રેજ પર તરવાર ચલાવવી, કોણે કોને બીધવો, ક્યારે, કોણે ને ક્યાં આગ લગાડવી એ બધું બળવાના આગેવાનોએ નક્કી કરી નાખ્યું હતું.

પણ હજી દેશી ઘોડેસવારોની ટુકડીઓ બળવામાં લગી નહોતી. ઘોડેસવાર છાવણી પાસે અંગ્રેજ અફસરો પહોંચ્યા ને હુકમ બોલ્યા, “બળવાખોર પર તૂટી પડવા બહાર નીકળો.”

છાવણીને મોખરે એક ઘોડેસવારનું હસતું જવાબમાં સંભળાયું.

“મહમદ શક્તી!” અવાજ પૂછી રહ્યો.

“હ.” મહમદ શક્તી ઘોડેસવાર ટુકડીઓનો આગેવાન હતો. આગેવાને અંગ્રેજ હુકમનો અનાદર કર્યો ને જવાબમાં કહ્યું, “પાછા જાઓ.....અમેયે બહાર પડીએ છીએ, બળવામાં.”

ઘોડેસવાર ટુકડીઓ ચારે પગે ફૂટતી હતી. બરેલીના કિલ્લા પર આઝાદ લીલા ઝડા તરફ ઘોડેસવાર ટુકડીઓ ઝીંજળતી હતી.

હોડતી જતી ઘોડેસવાર ટુકડીઓના રસ્તામાં એક હાથ આડો જામ્યો. એય ઘોડેસવાર હતો બધી ટુકડીઓ થંભી ગઈ.

અટકાવનારે, ઉતાવળાં ફરમાન હોડ્યાં ને ટુકડીઓમાંથી ત્રણ ભાગ કરી એણે જુદે જુદે રસ્તે દરેકને રવાના કર્યા

એ બકતખાન હતો. એણે નૈનીતાલને રસ્તે ભાગતા અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓને રોકવા ને પૂરા કરવા હુકમ હોડ્યો હતો. બરેલી ખાયામાંથી હથથયતું ખૂમરાણુ કરતું હતું. બરેલીના અંગ્રેજ કાટમાલ પ્રમથી માથા સુન્ની આગમાં ઝમોળાયા હતા. બરેલી પર અંગ્રેજ હુકમત એના લોહીમાં લેટતી હતી. અંગ્રેજ વાવટા ઝિખડી પ્રકટા હતા, રંગદોળાઈ જતા હતા.

બીગેડિયર સીમોલ્ડ મરાયો, કૅપ્ટન કરખી વીંધાઈ પડ્યો, લેફ્ટેનન્ટ ફેઝર એના આવાસમાં ધરાશાયી થઈ પડ્યો, સારજન્ટ વોલ્ટન કડમાંથી કપાઈ પડ્યો, ને કૅપ્ટન રોબર્ટસન બરેલીની ધૂળમાં રગદોળાઈ ગયો.

તોય બત્રીસ જેટલા અંગ્રેજ-અફસરો નૈનિતાલ તરફ નાસી છૂટ્યા હતા.

પછી બરેલીમાં બળવાની મહાસભા મળી. ખાન બહાદુરખાન પ્રમુખ હતો. બક્તખાન બોલતો હતો. એની નજર કાતરીયાં કરતી અગ્નિ ઝરતી હતી. એનો અવાજ અનેક વીંધ પાડતો તાકતો ફૂટતો હતો.

બરેલીના બળવાખોરોની મહાસભાએ ખાન બહાદુરખાનને રેહિલખંડના રાજા તરીકે સ્વીકાર્યો, અને બક્તખાનને રેહિલા ટુકડીઓએ મહાસેનાની તરીકે આવકાર્યો.

બીગેડિયર અંગ્રેજની ગાડીમાં બહાદુરખાન બેઠો હતો. સાથે બક્તખાન હતો, આગળપાછળ બળવાની કતારો ગોડવાઈ હતી. બરેલીના બખ્તરમાં આઝાદ સરખસ નીકળ્યું. લીલા વાવટા ફરકી ઊડ્યા.

પછી બરેલીને બારણે આઝાદ દરબાર ભરાયો.

ખાન બહાદુરખાન કોચે આસને બેઠો હતો ને આસ્તેથી બોલતો હતો, “હેવટે હું ન્યાયાધીશ જ છું. મારી અદાલતનું આસન આજે હિન્દીન્યાયના નામમાં અંગ્રેજ તમામ મિલકતો જપ્ત કરવાનો હું ચુકાદો આપુ છું.” હિંદી ન્યાય પહેલું ફરમાન બોલ્યો.

“અને તમામ અંગ્રેજ કેદીઓને અપરાધીના પાંજરામાં ખડા કરો.”

કેદીઓ ગુનેગારના પાંજરામાં હાજર થયા.

અદાલતે ન્યાય આરંભ્યો.

“હિતર-પશ્ચિમ ઇલાકાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનો જમાઈ, બરેલીની

વિદ્યાપીઠનો ઝોરો પ્રિન્સીપાલ, બરેલીનો ડીરેક્ટીક્ટ જન, વગેરે પાંજરામાં ખસા હતા, તે ખાન પર નજર માંડી રહ્યા હતા. એજ ખાને હજુ મર્મ કાલે એ અંગ્રેજ ગોલિયા સાથે હાથ હલાવ્યા હતા, હસાહસ હિઝાવી હતી, મીઠી નજરો લીધી-દીધી હતી, મિજબાનીઓ માણી હતી, એ જ અહાદુરખાન ઇતિહાસનો ચુકાદો જુલમચારોની જમાતને ફરમાવતો હતો.

“એ સૌએ હિંદ પર અત્યાચાર કર્યો છે, એ સૌને લઈ જાઓ ને ફાંસીને માંચડે લટકાવી દો.”

અપરાધીઓ અળગા થયા.

“અને બરેલીનો કમિશનર ભાગી ગયો છે. એ ભાગી ગયેલો ઈસમ રોહિલખંડની જનતાનો અપરાધી છે. એને છવતો કે મરેલો પકડી લાવનારને એક હજરનું ઈનામ જાહેર કરો.”

અંગ્રેજ માલિકશાહીનો કમિશનર દિલ્હી ધરતી પર અપરાધી હતો.

“અને દિલ્હીની આઝાદ સરકારને તાબડોતોબ સંદેશો કહાવો કે આઝાદ રોહિલખંડ દિલ્હીની સરકારની શાખા અને છે, આઝાદ બરેલીની ફોજ દિલ્હીની કુમકે કૂચ કરે છે.”

અને બરેલીમાં વાગ્યો તેવો અગિયારનો ટકારો આખા રોહિલખંડમાં એક સાથે તોપના મોઢામાંથી બરાડયો હતો. શાહજહાનપુરમાં બરેલીમાં વહું તેવું અંગ્રેજ લોહી બળરોમાં વહેતું બન્યું હતું. શાહજહાનપુરની ૨૮મી હરોળે આઝાદ વાવડો જીંચક્યો હતો. રીક્ટસ, લેમોડોર, અને ડોક્ટર બાઉલીંગ સુસવતી ગોળીઓ ખાઈખાઈને અબડી પડ્યા હતા. ૪૧મી મેની ઉપા શાહજહાનપુરમાં બરેલી સાથે જ ને બરેલી જેવી જ લાલ ભીમી હતી.

અને મુરાદાબાદની હાવણીમાં એજ ઉપામાં કોઈએ બચુગલ કૂંક્યું. બચુગલના અવાજે હાવણીમાંથી હચિયાર સળને લાડવૈયા નીકળ્યા

ને પરેડ મેદાનપર ભેગા થયા.

ભેગા થયેલા લડવૈયાની સજામાં અંગ્રેજ કૅપ્ટન ઘોડો કુદાવતો આવ્યો. “ કેમ, કેમ, આમ એકાએક ? ”

“ એકાએક નહિ, ક્યારનાયે ભેગા થઈએ છીએ. આજે ધરતીમાંથી હિપર આવ્યા છીએ.” અંગ્રેજ સરદારના માથામાં અવાજ વાગ્યો, અને આગળ લંબાયો.

“ આપને જીવતા પાછા જવા દેવામાં આવે છે. જઈને તમારી અંગ્રેજી હકૂમતને ખબર આપો કે તે મુરદાબાદમાંથી ખતમ થઈ છે. મુરદાબાદમાં જે કલાકમાં લીલો આઝાદ વાવટો ચડશે. જે કલાકની તમને મહેતલ છે. એ જે કલાક ખતમ થતાં મુરદાબાદની ધરતીપર અંગ્રેજ પગલું પડશે તો તે આઝાદ હિન્દનો અપરાધ લેખાશે.

જે કલાક પછી મુરદાબાદ પર અંગ્રેજી મકાનો તારાજ થયાં, અંગ્રેજી ભંડારો લૂંટાઈ ગયા, અંગ્રેજી શરીરો તરવારની ધારપર દેવાઈ ગયાં. કમિશનર પોળેથી મુસ્લીમ લુંગીમાં લપેટાઈ ભાગી ગયો. મુરદાબાદપર આથમતા સૂરજના લાલ પ્રકાશમાં લીલો ઝંડો આઝાદી ફરકાવતો હતો.

બનારસનાં મંદિરો—અલ્હાબાદની મસ્જિદો

પુણ્યસલિલા બાગીચીની બેખડો પર ઠાવકું ચઢીને બનારસ બેઠું હતું. એના કિનારા પરના પાણીમાં બાહ્યલો ને યાત્રાળુઓ ડૂબકાં દેતા, પાપ ધોતા, જિગતા સૂરજની સામે પાણીના ખોબા ફેંકતા હતા. જિગતા સૂરજના પ્રકાશમાં જોયા વધીને ડોકાતા બનારસનાં દેવળોના સોનેરી ધુમ્મટો ચમકી જઈયા હતા.

બનારસ નગરીમાં બાવિઝાનો મેળો યુજતો હતો. કોઈ બાવિઝા શરીર ધોતા હતા, કોઈ બનારસની વારાંગનાઓની સેજમાં લોટતા હતા, કોઈ સંસારના અસારમાંથી આસન જમાવી મનના તરંગોના સંસાર રચતા ધ્યાન માંડતા હતા. બનારસના પવિત્ર ધામે દરેકની જૂખને શાંત કરવાનાં સાધનો સંધર્થાં હતાં ને એણે અગ્નિજ જુલમગારોની ઘાણીમાંથી નીચોવાઈને આવેલા, શીખ-મુસ્લીમ, અને મરાઠા જમીનદારોના વાનપ્રસ્થીઓને પણ સંધર્થાં હતા.

આજે એ સૌ માળાઓમાં જુદી જ જાતના કલરવ જામ્યા હતા.

આજે એ સૌ ભાવિકો અનેરા ભાવમાં ભીના હતા. આજે બનારસના કાંઠા પરના વરણગિયા પશુ જુદા જ રાગમાં મસ્તાન થઈને રખડતા હતા. આજે ભાગીરથીના કાંઠા પર આડા અવળા પડેલા, ખાવા-ફૂડીરો એકમેકના એક અસ્લા-છંધરની યાદને ઓળખતા હતા.

અને હવે તો બનારસનાં મંદિરોએ માઝા મૂકી ઘંટ ખખડાવ્યા હતા. હવે મંદિરોમાંય પુરલેયાઓ ઘંટ ખખડાવતા ગરજતા હતા, “અંગ્રેજ રાજ નાશહો.....” અને મંદિરોની સાથેસાથ મસ્જિદોની બાંગ મોરેથી જળવાની બાનીઓ બોલી ઊડતી હતી. કોઈ એકાએક ઉઠાવની પત્રિકાઓ ઊડી પડતી હતી, ટ્રાઈ ભીંતપત્ર બનારસની દીવાલો પર ચોંટી જતાં હતાં.

બનારસનો ચીક કમિશનર ટકર, જજ ગુપ્તીન્સ, મેજસ્ટ્રેટ લીન્ડ, કોર્ટન ઓફફર્ટ, કર્નલ ગોડર્ન, કોર્ટન વોટસન અને બીજા અનેક અફસરો બંધ બારણે એકઠા થયા હતા, હિંદી ભાષામાં લખાયેલું એક ભીંતપત્ર એક અફસર વાંચતો હતો.

“અંગ્રેજ લાશ્ચી ફરતી થયા પછી હિન્દી ભોમનાં હાડમાંસ પિલાયાં છે, અંગ્રેજ શાપ ઊતર્યા પછી, તાપ વધ્યા છે, તીડ પડ્યાં છે, દુકાળ વિક્યાં છે, ભૂખ ભાંભરતી ફરે છે, ભાવ વધતા ગયા છે. અંગ્રેજ જોહુકમીની જંજીરો પથરાયા પછી, અપમાન ફરતાં થયાં છે, જીલ્લો વધતા થયા છે, અત્યાચાર ને દુરાચાર દોડતા રહ્યા છે.

અંગ્રેજ હકૂમતનાં હાડેહાડ તોડી નાખો, અંગ્રેજ રાજના કણ્ઠેકણ છૂટા કરી નાખો, અંગ્રેજ લુલુની વફાદારીનાં પાપને વહેરી નાખો, અને ઊઠો, હિન્દુ-મુસ્લિમ એક કતાર, એક હુકમ, એક કૂચ એક સાથે આગે બઢો ને રણુવવકાર ગજવો.”

“મને તો થાય છે કે આપણે બનારસ ખાલી કરી જઈએ.” ગુપ્તીન્સ ગળામાં ગુંજ ઊઠ્યો.

“મને નથી થતું.” વોટસનનો હાથ રિવોલ્વર પર પડ્યો.

“મનેય નથી થતું.....” અઝીમગઢ ધીઆવેલો મી.હોની ડોક ઝોકવો હતો, “હું હમાણાં અઝીમગઢ પહોંચીને ખુલ્લુંખુલ્લું રાજ તરફની વકાફરી પર લાખણો આપવાતો છું.”

અને અઝીમગઢનો સંદેશો ખખડ્યો, “અઝીમગઢ જીકશે. ૧૭મી રેજીમેન્ટ માથું ઊંચકે એવી વકી છે.”

અને અંગ્રેજ બહાદુરમાંનો એક આંખો મીંચીને સાઠ માઈલ દૂરના અઝીમગઢ પર લીલો ઝંડો જોઈ રહ્યો.

“અને ગોરખપુરે લરકરી પડેરા નીચે સાત લાખની તિજોરી આપણા તરફ રવાના કરી છે.” કમિશનર ટકરે સમાચાર આપ્યા.

બીજે દિવસે મેની ૩૧મીની ઉપા બનારસમાંય જામી અને એક અંગ્રેજ આવાસ આગમાં ઝળકી ઊઠ્યો. પણ આખો દિવસ બીજું કંઈજ નન્યું નહિ. જૂનના પહેલા બે દિવસ પણ પસાર થઈ ગયા. પણ અઝીમગઢની અંગ્રેજ માલિકીની અમલદારશાહી કલમમાં ખાણું લેતી હતી. આખી કલમ એક તોપના અવાજથી વૂછી ઊઠી, દૂરદૂર ભયાનક કિડિયારી સંભળાઈ રહી.

“બળવો...બળવો...” અંગ્રેજ કોળીયા ભેગો અવાજ ચોંકી ઊઠ્યો. પછી નોખતો વાગતી સંભળાઈ, પડધમે કૂચ કરતી વાગી ઊઠી, દેવળોએ ધંટાનાદ ગળગ્યા. મસ્જિદોમાં દીન દીન બોલાવા. અઝીમગઢ ઊઠ્યો હતો. અઝીમગઢ પર લીલો વાવટો ફરકતો હતો, ને ઉદાર અઝીમગઢે અંગ્રેજ ગઢવીઓને ગાડીઓમાં બેસાડી નાસી જાય ત્યાં નાસી જવાની ઉદાર ઘેલછા દાખવી હતી.

પંખાખમાં જોન લોરેન્સ અને કલકત્તામાં લોર્ડ કેનીંગ આ જાણતી આગને પહોંચી વળવા અંગ્રેજ ફોજો રવાના કરવા બેઠા હતા. મુંબઈ, મદ્રાસ, રંગુન અને ચીનથી ગોરી કતારો આવી પહોંચી હતી. જનરલ નીલ જેવો અંગ્રેજ સેનાની એની ફોજ સાથે બનારસ

તરફ રવાના થઈ ચૂક્યો હતો ને એની મદાસની દુકડીઓ અનારસની લગોલગ પહોંચી ચૂકી હતી. નીલ અનારસ પર દોડતો હતો. એની ખરીઓમાં એની વીરતા, બાતકતા, અને તાકાત અનારસનાં પાદર ખૂંદતાં નગરમાં પેસતાં હતાં. અનારસના બળવાને જન્મતા પહેલાં પાંડો નાખી દિલ્હીને ઘેરો બાહોને પડેલા અંગ્રેજ મહાસેનાનીને જોડાઈ જવાનો એનો ઇરિદો હતો.

એણે આવીને અનારસના તોપખાનાને તૈયાર ગોઠવ્યું, એણે આવીને, અનારસની દુકડીઓનાં હથિયાર લઈ લેવાની યોજના ઘડી. એણે એના અંગ્રેજ દોસ્તો સાથે દાવ ગોઠવ્યા કે હથિયારો લીધા પછી તમામ દેશી દુકડીઓ પર તોપમારો ચલાવવો ને પછી અનારસ પર બાગેલો વાનપ્રસ્થીઓની જળને જટિયાં ઝાલી ઝાલીને માથેથી વાઢી નાખવી. અનારસ પર મઠાંના હગ કરવા એ તલસી ઊડ્યો. અનારસના બગરમાં લાલ માથાં ને ઠોકારવા એની એડ ઊંચકાઈ રહી.

અને અનારસે બળવાનું ખૂમિયું કર્યું. અનારસના પરેડ મેદાન પરથી હથિયારો ઊંચકાયાં ને અનારસના શસ્ત્રાગાર પર ધાડ પડી. અંગ્રેજ અમલદારી પર ઓચિંતા હુમલાના હોકારામાં મરતાંની ચીસો શમી ગઈ.

પંખબમાંથી, નાલા ને પતિઆળાએ પાળેલા શીખ કુતાઓની હરોળને અંગ્રેજ સરદાર ગીઝે ગોઠવી દીધી. ગીઝની તોપ બંદૂકો ઊછળી રહી. ઊછળતી તોપ સામે, શીખ તોપચીઓના સરદાર પર એક બળવાખોર દુકડી ગોળીબારના ધોધમાર ઝીલતી, હિન્દી લોહોના ધોધ ધુલ્મી આપતી દોડી.

“એક માટીડો જીવતો પહોંચી ગયો; તોપચીઓની તોપને ફેંકી ગયો; તોપના રક્ષકને છેદી ગયો; ને અંગ્રેજ સરદાર ગીઝ પર છલંગ મારી ફૂલો. ગીઝની ગરદન હિન્દી ભોમપર લચી પડી, ને તેના

પર એ હિન્દી કલેવર “જયહિન્દ” કરતું અનેક વીધાથી વીધાયેલું પટકાઈ પડ્યું.

એક પળવાર તોપ અટકી, તોપચીઓ અટક્યા. આખી શીખ કુતાબાણએ શરમમાં મોત માણ્યું. આખી શીખ કતારમાંથી એક હિન્દી જન્મી પડ્યો. આખી શીખ કતારનાં પાપ ધોવા એકને શહાદતે જાંચક્યો. એણે તોપની ગળમગરી મૂકી દીધી. એણે પડખેથી ખંજર કાઢ્યું. એ તોપને માથેથી લથાનક ભાંક્યો, “જય હિન્દ.”

ગીઝની ખૂની ગાદી પર જોડવાઈ ગયેલો નવો અંગ્રેજ સરદાર બ્રોગેડિયર હોગસન હાથકી ઊડ્યો, “હે...હે !”

અને પેલો તોપ પરથી આઝાદ ઊડ્યો, અને હોગસન પર છલાંગ મારીને મૂકી પડ્યો. હોગસન એના સાથીદારના લોહીના ખાડામાં કાચાઈ ગયેલો આળોટી પડ્યો.

અને પેલો આઝાદ શીખ અંગ્રેજમાં છેદાઈ ગયો હતો. એના એકેએક છેદમાંથી લોહી ઊકળતું હતું.

અંગ્રેજ અમલદારોએ લયના માર્યા માની લીધું કે એમના શીખ વફાદારો પણ બળવો કરે છે અને તેમણે પોતાના જ શીખો પર નિશ્ચાન તકાવ્યાં અને તોપ વચ્ચે શીખ વફાદારો મરવા લાગ્યા. કેટલાક બળવાની હરોળમાં જઈ બળ્યા, કેટલાક આંખો મીચીને અંગ્રેજ તોપચીઓ પર દોડી ગયા. અંગ્રેજ તોપચીઓ શીખની બૂલી પડેલી કિરપાણ પર દેવાઈ ગયા.

અને ત્યારે બનારસના બજારમાં ખીજો શીખ દેશદ્રોહી સુરતસિંગ અંગ્રેજ તિજેરી ને અંગ્રેજ શરણાગતોને સાચવતો ઊભો હતો. પંડિત ગોકુલચંદ પણ, અંગ્રેજોની કુમંદ, પોતાના મારા લઈને આવ્યો હતો, અને બનારસના રામજી પણ પોતાનાં બધાં હથિયાર, બંદા બળના અને ઘરવખરી, અંગ્રેજ માલિકોના ચરણમાં રજુ કરી હતી.

કેપ્ટન નીલ તો હજુ બનારસના બળવાખોરોનો કચ્છરધાણુ કાઢવા કિતર્યો જ નહોતો. દાનાપુરની અંગ્રેજ હરોળો પણ હવે બનારસમાં આવી પહોંચી હતી.

એટલે બનારસમાં જ બળી જવાનાં કેસરિયાં કરવા કરતાં બળવાની બનારસી હરોળોએ જવાનપુર તરફ દુરૂ કરી. બનારસના બળવાનાં પગલાં સાંભળતાં જ જવાનપુરના અંગ્રેજ અફસરોએ જવાનપુરના શહેરીઓ અને સિપાઈઓની સભા બરી. જૂનની પાંચમી સવારે જવાનપુરનો અંગ્રેજ અદાલતી કુપેજ વફાદારી પર વ્યાખ્યાન આપતો હતો. પણ સાંભળનારાઓમાંથી કાઈએ જોળી તાડી અને અંગ્રેજ ન્યાય મરેલો પડ્યો. પછી ત્યાંથી જ જવાનપુરે જોહાદ જળવી. રસ્તામાં લેફ્ટેનન્ટ મારા વીંધાઈ ગયો. તિગ્ગેરી લૂંટાઈ ગઈ અને તે વખતે બનારસની ઘોડેસવાર આઝાદ દુકડીઓ જવાનપુરને પાદરે પહોંચી ગઈ.

પછી જવાનપુરની અંગ્રેજ શયતાનચત સૂતકાર બનીને સૂઈ ગઈ. જવાનપુરનો ખગ્નનો અયોધ્યા તરફ રવાના થયો.

અને બનારસની ચારેકાર ઝગહળતી આગમાં અંગ્રેજ હકૂમતનાં હાડ શેકાઈ ગયાં, અંગ્રેજ નીમેલા જમીનદારો હાર થયા, અંગ્રેજ કરવેરા માફ થયા, અંગ્રેજ તાર તૂટી પડ્યા. અંગ્રેજ રેલના પાટા ઊખડી ગયા. અંગ્રેજ ન્યાય સળગી ગયા. અંગ્રેજ કારાગારો ખૂલી ગયાં.

બનારસની ધરતી પર બળવો છવાઈ ગયો. બનારસની આસપાસની ધરતી પરની ડાળીઓ પરથી બળવો ફૂટી પડ્યો, ખડકોની પાછળથી અંગ્રેજ પડછાયા પર ખજરો ચમકી ગયાં. અંગ્રેજ રઝળપાટ પર આક્રમણો જોઈવાયાં. ગામેગામમાંથી લીલા ઝંડાના આઝાદ ચોકિયાનો જોઈવાયા.

પણ પછી બનારસ પર લોહી ને લોખંડ વરસ્યાં. બનારસ પર અંગ્રેજ કુતાઓ ધરતો ખૂણેખૂણે સૂંઘી વળ્યા. કાગળો શોધાયા,

હથિયારોના ગંજ જડી આવ્યા. બનારસીઓના બળવાની ગુફાઓ જડી આવી. બનારસીઓ ગિરફતાર થયા ને તોપને મોઢે બંધાયા.

પછી અંગ્રેજ સરદાર નીલે બનારસની આસપાસ હથિયારબંધ દુકડીઓ રવાના કરી, એક પછી ખીજી ગામ લૂંટાયું, પુરુષોને રહેસી નાખવામાં આવ્યા, ડાળીએ ડાળીએ દોરડાં બંધાયાં ને ફાંસા પરથી મડદાંની હારમાળાઓ લટકી પડી. ગામેગામ સ્ત્રીઓ ચૂંથાઈ ગઈ અને પછી ગામડાનાં ઘરના કાટ લાડલડાટ બળવા લાગ્યા. ઝાડ પર ને રસ્તા પર શરીરો અથડાયાં, અંગો રક્ષણતાં થયાં. દિવસ રાત બનારસની આસપાસ નીલે મોકલેલો સંહાર સૂસવી રહ્યો. સંહાર લીલાની અંગ્રેજ બિજવણીએ અન્યાયારની પીડનની અનેક રમતો બિજવવા માંડી. હાથી ઘોડાપર ફાંસીના ખેલ રચાયા. અડધાં અંગ હાથીપર રહે ને અડધાં ડાળી પર લટકે તેવી કરામતો ગોડવાઈ. શરીરોને જકડવામાં આવ્યાં. જકડાયેલી માનવી માટીમાં ખંજરથી, તરવારથી, ચપ્પુથી અક્ષરે કાતરવામાં આવ્યા. સળગતાં ગામનાં કમાડ સાથે ફેટલાંકને બાંધવામાં આવ્યાં ને બળતાની લચી પડતી ચામડીઓ, લટકી પડતા ડોળા, સળગી ઊડતા ચોટલા,.....અનેક રંગોવાળું મરણ ખેલતા નીલના મહારથીઓ ખેલતા હતા. ખેડૂતો, પંડિતો, મોલનીઓ, મુસ્લીમો, નગન સ્ત્રીઓ. બાળકો સાથે બંધાયેલી માતાઓ અને અગ્નિ ઝાળને ભેગાં ચોહતાં જુવાન સ્ત્રીપુરુષો લાડલડાટ સળગતાં હતાં. એનાં અનેક વર્ણનો નીલના બહાદુરોએ પોતાની ગોરી બહેનપણીઓને, ગોરા માલિકોને, અને ગોરી માતાઓને લખી મોકલ્યાં હતાં.

અલ્હાબાદને ઉંમરે ભાગીરથી ને કાલીન્દીનાં પાણી ભેગાં મળતાં હતાં. એ સંગમના પ્રયાગક્ષેત્ર પર કિલ્લો બાંધ્યો હતો. એ કિલ્લાના કાંગરા કલકતાથી પંજાબ અને દિલ્હી જતા બધા ધોરી માર્ગો દેખતા ડોકતા હતા. એ કાંગરાની કિનારી પર ફેફસાંની ધીખતી ધમણ ઠેરવતો અંગ્રેજ ગઢવી એ રસ્તાઓને આંતરી લેતી

આઝાદીની દિવસોએ પર ચિંતાની મીટ માંડતો હતો.

અને અલ્હાબાદનાં હિંદુમુસ્લીમ નાગરિકોમાં પડિતો, મોલવાઓ, ફકીરો, એ કિસ્લાને નજરમાં રાખી બળવાની દોરી વણવા હતા. અલ્હાબાદનો એકએક મુસ્લીમ એ વગાટમાં વળ દેતો હતો. હજારોએ હોઠ પર આવી અટકેલી બળવાની બાંગ જોરથી રોકી રાખી હતી. અલ્હાબાદનાં બોમ બીનર ઘટકોમાં અલ્હાબાદના મુસ્લીમ ન્યાયાધીશો ને મુનસફો પણ જળ્યા હતા, અને એ ઘટકોએ અલ્હાબાદમાં અતિ વફાદાર મનાતી છટ્ટા રેજીમેન્ટ સાથે તાર જોડી દીધા હતા.

જૂનના છટ્ટા દિવસે એ છટ્ટી કતાર અંગ્રેજ હકૂમતમાંથી છટકી અને અલ્હાબાદનાં બજારોમાં ઉઘાડી તરવારે ઉઘાડી પડી.

ગોરા ઘોડેસવારો ને શીખ વફાદારોના વળાવા હેડળ અલ્હાબાદના કિસ્લામાં અંગ્રેજ અમલદારોએ નિજોરીઓ ખસેડી અને ગોરા ઘરસંસાર ખસેડી દીધા, કિસ્લાનાં કમાડ વાસી દીધા, અને પ્રયાગના પુલ પર કિસ્લા પરથી તાકતી તોપો માંડી દીધી.

અને અલ્હાબાદની મસ્જિદોમાંથી બળવાની બાંગ દીન દીન કરતી બહાર પડી. અલ્હાબાદમાં આઝાદ ફોજની હરોળ બંધાઈ ને તેણે અંગ્રેજ શાયતાનિયતના કાનમાં શોર મચાવ્યો.

અનારસ તરફના પુલ પર તોપો પડી હતી. એ તોપોને કિસ્લામાં લઈ જતી અંગ્રેજ ટુકડીઓ પર બળવો દોડ્યો, અને તેટલી તોપો બળવાખોરોના હાથમાં પડી.

પછી લેફ્ટેનન્ટ અલેક્ઝાંડર અને લેફ્ટેનન્ટ હારવર્ડે બળવાખોર આઝાદ હરોળો પર ઘોડેસવાર દોડાવ્યા. અલ્હાબાદની દેશી કતારોમાં આ એક હજાર મીડા વફાદાર હતા.

વફાદારોને મોખરેથી અંગ્રેજ સરદારની જોડી હુકમ બોલતી દોડી પણ એ બંનેની પાછળ એક ઘોડો દોડ્યો નહોતો. એક હજાર

ધોડેસવારો ડહાઈ ગયેલા જોડિયા સવારો તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

હજાર હિંદુ ધોડેસવારો તરફ એક છલંગે અને બહાદુરો ઊછળ્યા ને અવાજ બોલ્યા, “અલ્હાબાદના મુસ્લીમોએ તોફાન માંડ્યું છે ને તમે લોકો.....”

“અમે લોકો અને એ લોકો.....અમે બધા લોકો હિન્દી છીએ.” ધોડેસવારોની આગલી હરોળ અને અગ્રિય ડાલુઓ પર હસતી હતી.

અને બંને બોલ્યા વિના શાશ્વત ધર્મને કિલ્લા તરફ દોડી જવા લગામ બેંચતા હતા.

પણ એમની બંને બાજુએ ઊભો થયેલો હિંદ, વિકરાળ હસતો હતો. બંનેની આસપાસ અને કિનારા એકમેકની ખિરાદરીની ધોપણા કરતા હતા. આગળ તકાયેલી અંદૂક સામે બંને બહાદુર વીલે મોંઢે અટકી ઊભા હતા.

એમાંના એક અલેકઝાંડરની જાતી વીંધાને એક ગોળી ચાલી ગઈ. એમાંના બીજો ગિરફતાર થયો.

પછી પરેડ મેદાન પર હુકમો દેવા ટેવાયેલો પ્લેકેટ ગોળી ગળીને પડ્યો હતો, ઍડજુટન્ટ સ્ટુવર્ડ લોહી એકતો એજ મેદાન પર આળોટતો હતો. ક્વાર્ટર માસ્તર હેવીસ તરવારની ધાર પર દેવાઈ ગયો હતો, અને પ્રોગલ, મનરો, બર્ચ, તથા લેફ્ટેનન્ટ ઈનીસ, એક બીજના લોહીમાં તરફડતા પડ્યા હતા.

પરેડ મેદાન પર અગ્રેજ ફરમાનખોરીને ખરપી નાખી, આઝાદ જનતાનો ઉઠાવ અગ્રેજ આવાસો ને સળગાવતો, લૂંટતો, સંહાર મચાવતો ઊછળતો હતો. અલ્હાબાદનાં અગ્રેજ કારાગારો ખૂલી ગયાં હતાં, અલ્હાબાદની અદાલત પર લીલો ઝંડો ચઢ્યો હતો. અલ્હાબાદનાં તારનાં દોરડાંના ટુકડા વેરાઈ ગયા હતા. અલ્હાબાદની રેલ

જખડી પડી હતી.

પછી અલ્હાબાદની આસપાસનાં ગામેગામ, કિસાન પંચોએ, ગામને ચોતરે લીલો ઝંડો ચઢાવ્યો. ગામેગામથી જૂથ નીકળ્યાં ને અલ્હાબાદને પાદરે આવી પહોંચ્યાં. એ ગામડાની હરોળોમાં આવેલો એક લીકતઅલી સૌનો આગેવાન હતો. અલ્હાબાદની સંગ્રામ સમિતિનો પણ એજ આગેવાન હતો.

મોલવી લીકતઅલીના નામમાં અલ્હાબાદમાં નોખતો ગગડી. અલ્હાબાદનાં હિંદુ મુસ્લીમ એક આદમીની જેમ એક લાખની મેદનીમાં એકઠાં મળ્યાં.

“આપણી આઝાદ ફોજનો આગેવાન ચૂંટવાનો છે.” સભાના આગેવાને સવાલ મૂક્યો.

અલ્હાબાદની માનવ મેદનીએ એક અવાજે ઘોષ કર્યો. ટોળાંઓમાંથી લીકતઅલી જિંચકારો. લીકતઅલીના હાથમાં અલ્હાબાદની જનતાએ સળગતી મશાલ ધરી.

લીકતઅલી જાંચે ચઢ્યો ને લીલો ઝંડો ફરકાવતો બોલ્યો, “મારા જેવા રસ્તાના રખડતા મોલવીના હાથમાં આ ઝંડો આપીને તમે મને તમારી આગેવાની આપી છે. તમારા આગેવાનની પાછળ આવવાની તમારી ફરજ પણ એજ સાથે તમે સ્વીકારી લીધી છે. અલ્હાબાદના અકબરિયા ગઢ પર આ ઝંડો ચોઢવાની જવાબદારી આપણે અદા ન કરી શકીએ ત્યાં સુધી મારી આગેવાની નકામી છે એમ હું માનુ છું અને તેથી કિલ્લા પરથી મોત અને અગન વરસાવતા અંગ્રેજ જુલમગારોને ઉખેડી નાખવા, હું તમારો સૌનો, અલ્હાબાદના એકેએક આદમીનો સથવારો માગુ છું...આપણે કિલ્લા પર ચઢીએ છીએ. આપણે કિલ્લો લઈએ તે પહેલાં જ અંગ્રેજી શયતાન નીલ આખા રસ્તા પર સંહાર રેલવતો એની ગોરી ફોજ સાથે ચાલ્યો આવે છે, તે કદાચ આવી પહોંચશે.”

પછી નીલ એની ગોરી ફેજ સાથે જૂનની ૧૧મીની સવારે અલ્હાબાદ પહોંચ્યો. અલ્હાબાદની ચારેકાર એકેએક તસુ જમીન પર હિંદી આઝાદ જનતા લડી. અલ્હાબાદના કિલ્લા પર એડતા યુનિયન જેકને બતાવતો નીલ આગળ વધતો હતો.

પછી ૧૭મીની સવારમાં અલ્હાબાદ ખાંડર અનેલું પહું. અલ્હાબાદમાં નીલ ૧૮મીએ પેસતો હતો પણ લીક્તઅલીની સરદારી નીચે આઝાદ દુકડીઓ કાનપુર તરફ ૧૭મીની રાતના વિદાય થઈ ગઈ હતી.

અને પછી નીલના અંગ્રેજ મારા અલ્હાબાદ પર એતરી પડ્યા. પછી નીલની શયતાનિયત અલ્હાબાદને આસપાસ લુસવી ગીડી. પછી નીલનો અંગ્રેજ પંખે અલ્હાબાદના શરીરનાં રોમેરોમ ચૂંધી રહ્યો. નીલને દરિયાના અંગ્રેજ કાફલુ ચઢી હતી અને નીલના અંગ્રેજ ખર્ચાની હેવાનિયત અલ્હાબાદને આસપાસ રોમેરોમ ચૂંટી કાઢતી હતી.

એનું વર્ણન અવાક ખનીતે થંબી મય છે. એટલું જ કે નીલે, પ્રયાગનાં પાણીમાં લાલ નીકો વહેવડાવી, અલ્હાબાદનું ખારડે ખારડું અગ્નિમાં શેકી નાખ્યું ને પછી નરાધમ નીલની શયતાનિયતે હિંદુ-મુસ્લીમની જોડીઓ છવતી સળગાવી. પછી નીલે લરકાં બાબ્યાં, જુવાન બાબ્યાં, માળક ને માળકીઓ બાબ્યાં, પારણામાં બાબ્યાં, સાથે બાબ્યાં, છાતી સરસાં બાબ્યાં, માતાઓ, યુવતીઓ, દીકરીઓ, વહુઓ-બધાં બાબ્યાં.

નીલે સંખ્યાની પરવા કર્યા વિના અંગ્રેજ હોળી સળગાવી હતી અને અંગ્રેજ હેવાનિયત ન લખવી જોઈએ એમ ઇતિહાસકારોને કહેનાર અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર કાવેએ પણ નીલના તાંડવનો તે એક જ દિવસની સંખ્યા છ હજાર જેટલી ગણાવી હતી.

“પણ શું કરે બિચારો.....હિંદી જંગલોઓ આઝાદીનો

વાત કરે પછી શું કરે બિચારો..... !" એ ઇતિહાસકાર નીલનો પેટ ભરીને બચાવ કર્યો છે.

“અને શું કરું હું પણ.....” અંગ્રેજ માલિકીએ સોંપેલી ફરજ બજાવવા જતાં શું કરું હું પણ.....” એમ નીલની નરાધમતા અંગ્રેજસાહીની હેવાન ઓલાદનો સ્વીકાર કરતી હતી.

અંગ્રેજ માલિકીના નફાની લૂંટ ખાતર, એ લૂંટના જમાવની આખર ખાતર, અંગ્રેજ માલિકીની હેવાનિયતનો અંગ્રેજ જલ્લાદ એમ અલ્હાબાદ પર એતરી પડ્યો. આખા બળવા દરમ્યાનનાં એ વરસમાં જેટલા અંગ્રેજોનો સંહાર થયો તેથી વધુ વધારે નરનારીઓ તે આળસ આમકીરોને એકલા અલ્હાબાદમાં તે અલ્હાબાદનાં ગામડાંઓમાં થઈને એમ સંહારી નાખ્યાં. એના અતેક જલ્લાદોએ અંગ્રેજ હેવાન માલિકીને એ વિષે ચિંતનને છાજે તેવી બહાદૂરીના કાગળો લખ્યા હતા.

એમ આઝાદ દિન્દી પર અંગ્રેજ જલ્લાદની નીક કુહાડી, એક પાસમાં અનેક વાર ગોંચાતી હતી, દિન્દી માથાનાં લાલ તુંગાં દિન્દી એમ પર અથડાતાં હતાં એ તુંગાંની ખન દિંદુ નહોતી, મુસ્લીમ નહોતી. એ માથાના તંતુઓમાં એક જ નાદ તનડતો હતો તે તેમાંથી તલુખો ઝર્યો હતો. “આઝાદી” નો એમણે અપરાધ કર્યો હતો. એ અપરાધીઓ પર નીલનો હેવાન ન્યાય નાચતો હતો. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર હોમ્સ, પોતાની માલિક સાહીના જલ્લાદનો પક્ષ કરતો દલાલ થયેલા હિંદી ખૂન પર દિલસોજ દાખવતો હતો.

બ્રહ્માવર્તના બડવીરો

બ્રહ્માવર્તના—હરદારના એક મહેલના એક ભવ્ય દીવાનખાનામાં એક સ્ત્રી અને થોડાક પુરુષો બેઠા હતા. સૌની વયમાં નાનો હતો. નાનાનું વિશાળ વ્યક્તિત્વ આજે આખા ખંડને ભરી દેતું હતું. એ ખંડનાં હિંદી ચિત્રો જાણે એના પર નજર ઠેરવી રહ્યાં હતાં. એની આંખમાં ચાણક્યની ચપલતા, પ્રતાપનો પ્રતાપ અને શિવાજીનો લડાયક વ્યૂહ અનેક રંગો રચતા હતા. પણ એ એકલો નહોતો. એની અડોઅડ અઝીમ બેઠો હતો. હજી એને નાનો ફાઈવાર મળકમાં રસોડા માસ્તર કહીને હસતો હતો. આજે અઝીમુદ્દાખાને એની અજોડ આવડત પૂરવાર કરી હતી. એણે જ આખા બળવાનો નકશો દોર્યો હતો પણ મીરતે ૨૧ દિવસ વહેલો ધડાકો કરીને એની બાજુના તંતુઓમાંથી કેટલાક તોડી નાખ્યા હતા. એણે યુરોપનાં અનેક લડાયક વ્યૂહોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એણે યુરોપની સમાજ રચનાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એની જ આંખ સામે આર્થિક પરિવારો પોતાનાં રહસ્યો

ખોલીને ખુશાં થયાં હતાં. જો હિંદ આઝાદ થાય તો ઈશ્વરમાં હતી તેવી, પૂતળા જેવા રાજવાળી, લોકશાહીવાળી સમવાય તંત્રની રચના હિંદ માટે એણે બહી મૂકી હતી. આજે એનો બુદ્ધિવિભવ તવી કટોકટીના ઉકલમાં કામે લાગી ગયો હતો.

નાના સાહેબને ખીજે પડખે એની નાનપણની સખી ચમેલી મેડી હતી. હવે ચમેલી ઝાંસીની લક્ષ્મી હતી. આજે બાવીસ વરસની ભરબુવાનીમાં પાછી નાનાને પડખે રણુવગડો ખેલવા આવી પહોંચી હતી. એ બાવીસ વરસની છોકરીની આંખો, તરવારની ધાર જેવું દિલ નીતર્યાં કરતી હતી. આખો ઝોરડો એના ઓજસથી ઊભરાયા કરતો હતો.

પણ ખીજે એક મેઠો હતો. એ ખોલતો ત્યારે તાકવાની એને ટેવ હતી. એના આખા ચહેરા પર હંમેશાં એક જાતની કાતિલતા છવાઈ રહેતી હતી, હંમેશાં એ એના કામમાં જ મશ્ગૂલ દેખાતો. ખંડના એક ખૂણાના આસન પર બેસીને એ એક રિવોલ્વર ભરતો હતો. એતી પડખે તરતની બસાઈને આવેલી તરવારની ધારને એ થોડી થોડી વારે જોતો હતો. જાણે એ બે વિના ખીજા કશાને જ દેખતો ન હોય તેવો એ લાગતો હતો. પણ એના કાબેલ કાન ખંડની વાતચીત પર ધ્યાનપૂર્વક મંડાયા હતા. એ થોડીવારે લક્ષ્મીના ચહેરાની ધાર પર જોઈ લેતો હતો. એનું નામ તાતિયો ટોપ હતું. એણે હવે કલમ ઝોડી દીધી હતી અને બળવાના ચૂંટની તપાસ કરવા એ જુદે વેષે બણી જગાઓ જાતે જોઈ આવીને પાછો આવી પહોંચ્યો હતો, અને નાનાને ખોલતો સાંજળતો હતો.

“ નો બોલો અઝીમખાન, તમને પૂરેપૂરી ખાતરી છે ને કે દરેક ઠેકાણે મુસ્લીમ બિરાદરો આપણી સાથેજ.....”

“ હજુ મારે ખોલવાનું રહ્યું ? દિલ્હીએ, અરેલીએ, પેશાવરે, અને હજુ ગઈ કાલે જ અલ્હાબાદે શું પુરવાર કર્યું છે ? જ્યાં હિંદુ

હજાર હશે ને મુસલમાન એક હશે ત્યાં કે જ્યાં હિંદુ એક હશે ને મુસલમાન એક હજાર હશે ત્યાં પણ.....આપણી કતાર એક હજારને એકની થવાની છે.....પ્રતાપને ઔરંગઝેબનાં લશ્કરો લડ્યાં છે, પેશ્વા ને બાદશાહનાં લશ્કરો લડ્યાં છે પણ હિંદના ઇતિહાસે કદી કહ્યું છે કે હિંદુ ને મુસ્લીમ ખેડૂતે, હિંદુ ને મુસ્લીમ મજૂરે, હિંદુ ને મુસ્લીમ ગૃહસ્થોએ કદી અંદર અંદર લગાઈ કરી હોય ! તેથી તો હું ટહુ છું કે જેવા હિંદુ ને મુસ્લીમના વિભાગ ખોટા છે તેવાજ બાહ્ય અને અબાહ્યના અનેક ભેદાભેદ પણ ખોટા છે. એક હિન્દ.....એક દેશ, એક જ પ્રજા, એક રાષ્ટ્ર ને એક જ લોક.....એક હિન્દીની એક જ ફૂંક આ અંગ્રેજ ગુલમગારોના કુરચેકુરચા ઊઠાવી દેવાને બસ છે.”

“ અને તેથી તો હું વસી વસીને કહું છું કે.....” તાતિયાએ આંખ જિંચડી.

“ શું ? તરવાર ? ” નાના સાહેબ હસ્યો.

“ શું કહે છે ? ” અઝીમ બોલ્યો.

“ કે, હું હિન્દુએ નથી ને મુસ્લીમે નથી હું હિન્દી છું અને...”

“ મારું નામ તાતિયો રોપ છે.....એમને ? ” નાનો ખડખડાટ હસી પડ્યો, “ લક્ષ્મી, તારી તરવારથી એની ચોટલી કાપી નાખ...એને આપણે આઝાદ હિન્દનો પહેલો વાર્ષિકરોય રોપ સાહેબ બનાવશું.”

“ ના રે, ના, ” લક્ષ્મી ભયંકર હસી, “ મારી તરવાર તો અંગ્રેજી રોપ સાથે, અંગ્રેજી ખોપરીઓનાં કાચલાં વાઢી વાઢીને વેરશે. હવે તાતિયાની કલમ તમે લોકાએ મૂકાવી દીધી છે, અને તરવાર પકડાવી છે, એટલે એ ગોરીલા સેનાનીની ચોટલીના વાળ, ફૂદાફૂદના વ્યૂહની ચિંતામાં જ ખરી પડવાના છે; પછી એ આપ મેળે સોએ સો ટકા હિન્દી બની ગયો હશે.”

“હજી તમને ગોરીલા વ્યૂહ કૂદાકૂદ લાગે છે એમ ને! મેં શિવાજીના ગોરીલા લડાયક મોરચાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેથી જ શિવાજીનો વિજય થયો હતો અને તેથીજ પ્રતાપની હાર થઈ હતી. તમે અધાં એ લડાયક વ્યૂહમાં બાળકો છો.” તાતિયો ટટાર થઈ ગયો. “હું નહિ. મેં એ વ્યૂહને વખાણ્યો છે ને તાતિયાના નિબંધના અક્ષરે અક્ષરને માથા પર ચઢાવ્યો છે. કુમારસિંગે પણ ત્યારે એ વ્યૂહનાં પેટ ભરીને વખાણુ કર્યાં હતાં. આપણે એ વિના છટકો થવાનો જ નથી.”

“ને મેં ક્યાં ના પાડી છે?” નાનાએ કહ્યું.

“ને મેં ના પાડી છે, જાઓ. મારી ઝાંસીમાં જોજો ખુલા મેદાન પર ખાંડાના ખેલ ખેલું છું તે.....અમે અધાં બાળકો! મોટો માટીડો જોવો હોય તો!”

“કારણ કે સ્ત્રીઓને જોઈર કરવાની આદત પડી છે, તેમના કમખખત ધણીઓએ તેમને ખીજી વધારે શીખવ્યું નથી.” તાતિયાની આંખો તતડી રહી.

“જો પાછાં લડી પડશો.....તાતિયા ચુપ.....લક્ષ્મી એને નકામી ફંદે છે! લક્ષ્મી બાળક છે, તાતિયો ટોપ છે.”

“મેં અક્તખાનને પણ લખ્યું છે ને મને લાગે છે કે એને ગમશે.” અઝીમે આંખ ટેરવી.

“શું?”

“ગોરીલા લડાયક વ્યૂહ,.....પંજાબમાંથી બળવો પરવારી ગયો છે, સરહદમાં પણ કચકાઈ ગયો છે. હવે માત્ર એક જ મોરચો રહે ને, અંગ્રેજ હરોળોને પંજાબથી જુડી પાડી દેવી. એ માટે આપણે જ આક્રમણ કરવાં પડશે અને તે જોહેરી વ્યૂહથી નહિ. ગોરીલા વ્યૂહથી. એમનો પંજાબ પર ગોઠવાયેલો પગ કપાઈ જાય તો વિજય આપણા જ છે. દિલ્હી પરનો આઝાદ ઝંડો પછી કોઈ ઉતારી

શકશે નહિ.” અઝીમે બધાં પર નજર ફેરવી.

“ બરાબર છે.” લક્ષ્મી અને નાના સાહેબ એક સાથે બોલી બિડ્યાં.

“ બસ, અઝીમખાન બોલે એટલે બરાબર છે, ને હું એજ વાત કરું ત્યારે.....”

“ બલે, એ બાળક છે. એની ઝાંસી પર લીલો ઝંડો ફરકે ને તેના પર અંગ્રેજી તોપો મંડાય ત્યારે કુમક લઈને તને જ મોકલવાનો છે.” નાનાસાહેબે ગમ્મતમાં જોયું.

“ એક શરત!” ટોપ હસ્યો, “ એ બાવીસ વરસની ચમેલી બાળકી...મોટે...”

“ શી!”

“ કે હું જઈ તો સેનાપતિ હું, લક્ષ્મી નહિ; નહિતો, એ મને અંગ્રેજી તોપના મોઢામાં દોડી જવાનો હુકમ આપશે.”

“ અને તું તે માનશે નહિ એમ ને!” લક્ષ્મી હસી.

“ માનું તો ખરો જ.....પણ.....” તાતિયો મંભીર વિચારમાં પડી ગયો.

“ બાપરે બાપ, મારો તાતિયો ટોપ જે અંગ્રેજી તોપમાં ભરાઈ જાય ને પછી તોપ ફૂટે તો અંગ્રેજી બધી ટોપીઓના તાણા વિખાઈ જાય, મગજનાં માખણ ઢળી જાય, દરિયા પાર બેઠેલી અંગ્રેજી ડોકરી રાણીનો તાજ પણ એના માથા પરથી ગચડી પડે.”

“ તો એને ફોડો.” નાના સાહેબ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

“ પણ એને, કુમારસિંગને, અહમદશાહ મોલવીને બક્ત ખાનને, નાના સાહેબને, તોપમાં પૂરીને ફોડવા જેવું આપણું વતન આપણું હિન્દ, જાગતું નથી બન્યું. એવી મને બીક છે અને તેનું અંદર અંદર દુઃખ થયા કરે છે.”

“હાં, ખાન સાહેબ, આપને વળી એ બીક ગઈ છે જ ક્યાં ને આપ દુઃખ વિનાના કોઈ વાર દેખાયા છો?” લક્ષ્મી હસી.

“એ પાછી જોહરી રાણી.....અસ એ તો રણખંજરી રણકયાજ કરવાની, વગર બીક ને વગર દુઃખે.....”તાતિયો બોલી બેઠો.

“વાત ઠીક છે.....પણ અઝીમ.....તેં તો એ તોપમાં પૂરાવાની વાત જ ન કરી! કોઈ ગનમગરી લઈને બહાર બેઠે એ ને!”

અધાં એક બીજા તરફ હસી રહ્યાં.

મેનો પહેલો દિવસ ઊજવજે

અને એક દિવસે વહેલી સવારે, નાનાના ગંગા કિનારા પરના શાંત મહેલનાં કમાડ એક અંગ્રેજ કાસ્ટે ખખડાવ્યાં. કાનપુરના હમ વીલરે નાનાની જૂની મૈત્રિ અણિની વેળાએ યાદ આણી હતી. એ અંગ્રેજ અફસરે નાનાને નાનો જ માન્યો હતો, એ અંગ્રેજ અફસરે નાનાની આગ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વિલાઈ ગઈ હશે એમ માન્યું હતું.

આવેલા અંગ્રેજ પરોણાને આરામગાદમાં આરામ કરવા મોકલી નાના સાહેબ અઝીમખાન, લક્ષ્મીબાઈ તથા તાતિયા ટોપ સાથે મસલત કરવા મંડી ગયો હતો. નાનાના બે ભાઈ બાબા સાહેબ અને બાલા સાહેબ પણ એ મસલતમાં સામેલ હતા.

“તો છેવટે એ જોખમ ખેડવા જેવું ખરું જ એમ ને!”

“જરૂર, હું ય સાથે આવું, આ બધાં અહીં રહે, લક્ષ્મીબાઈ ઝાંસી પર આંખ માંડીને ટાંપી રહે, બાલા સાહેબ ને બાબા સાહેબ છે, અઝીમખાન પણ થોડો વખત તો છે જ.”

“ મને તો ક્યારનું હસવું આવે છે, જીલમગારો કેવા મૂરખ બને છે, ને હિંદીઓને નીચ ને નરાધમ લેખે છે, નહીં તો આપણને ખોલાવે આ અણિની વેળાએ ! હજી વીલર કાઢીને નહિ ને મને જ કાનપુરના અંગ્રેજોનું રક્ષણ કરવા ખોલાવે છે, કહું છે કે મારું નામ મોટું છે, મારી હાજરી હશે તો, કાનપુર તોફાનમાંથી ઊગરી જશે.”

“ બસ એને ઊગારીએ જ, ઉતાવળો વીલરના કાસદને રવાના કરો ને કહેવડાવો કે તમે ત્યાં તમારા સરદાર તાતિયા ટોપ સાથે આવી પહોંચ્યા છો.” તાતિયાએ કહ્યું.

“ ને હજો હોય તો.....!” અઝીમે પાછું યાદ આપ્યું.

“ હજો હોય તોય શું ! ત્યાં આપણી આખી કમિટિ છે, આપણી આઝાદ ફાજના ત્રણ હજાર સિપાઈઓ તૈયાર છે, એ સૌને સંહારમાં બેડી દેવા મારો એક ઇશારો જ બસ થશે. હું મારો મુકામ ગંગાના કિનારા પર રાખીશ, ને પછી જોયું જશે...આટલું જોખમ તો ખેડવા જેવું જ છે.”

“ લલે ખેડીએ.....” અઝીમખાને અનુમતિ આપી.

પછી ૧૮૫૭ના મેના ૨૨મા દિવસે નાના સાહેબ કાનપુરમાં પેઠા ત્યારે વીલર સાહેબે સામા આવીને હાથ હલાવ્યા. નાનાના માનમાં મિજબાની ગોઠવાઈ. નાનો અને તાતિયો ટોપ અંગ્રેજ ટેબલ પર મિજબાની માણતા બેઠા હતા અને વીલર સાહેબ જૂના પ્રેમની અનેક વાતો યાદ કરતા નાના સાથે નવો પ્રેમ બાંધતા હતા.

“ લણી ગરમી પડે છે, જાણે આફી નાખે એવી.....”

“ મેં કોતર્યા પછી ઓછી થઈ જશે.” તાતિયાએ ટંકાર કરી, અને નાનાએ એના તરફ આંખના ખૂણામાંથી જોયું.

“ આ જ આપના સરદાર ને ! નામતો સાંભળ્યું હતું.”

“ અમે સાથે જીછેલા, રમેલા; એ મારો મોટેરો દોસ્ત છે.

અમારી કોઠીમાં કારકુન હતો, પણ એનું લોહી લડાયક છે.”

“ ઠીક, ઠીક, મેં તો માનેલું તમે કોઈ સાથીદારો સાથે ખાલી હાથે આવશો પણ તમેય ઠીક ટુકડી લાવ્યા છો.” વીલરે વિવેક કર્યો.

“ ખાલી હાથે આવું ? આ તે આપ સાહેબોને મળવા સીમલાના શીતળ મહાલ પર ઓછો આવવાનો હતો તે ખાલી હાથે ચાલ્યો આવું ? ધીખતા ધોમની કોઠકટીમાં હાથ હલાવતો કેમ આવું ? તાતિયાને કહ્યું, ‘ તું ચાલ, તારા લડાયક લોહીનો રંગ પરખાશે.’ ને સાથે હતું એટલું લઈ આવ્યો; એ તોપ, ત્રણસો સૈનિકા, પગપાળા ઘોડેસવાર થઈને.....” નાના સાહેબે આગળ ચલાવ્યું.

“ મરાં માણસો અને તાતિયા ટોપ તમારા મુકામની વચમાં રહેશે ને હું ગંગા કિનારે જરા જેટલુંય તોફાન જણાય તો મને ખૂબ મારજો, કાનપુરની વચમાં મારી હાજરી જ ખસ થશે.”

“ ધણો આભાર.....” વીલરે ફરીવારનો મુજરો કર્યો.

“ આભાર હોય, મારો આભાર હોય ! એ તો ફરજ છે ફરજ.....ફરજમાં આભારને અવકાશ નથી.” નાનો અંધો હકૂમત પર સાકર છાંટી રહ્યો.

“ આ ધડીએ આભાર નહિ ! અનેક વાર આભાર.” કલેક્ટર હીલંસડને કહ્યું.

“ તો, મીસ્ટર તાતિયા ટોપને.....” વીલરે તાતિયા પર આખી નજર ગોઠવતાં ગળું ખંખાર્યું.

“ તૈયાર છું.” તાતિયાએ તૈયારી બતાવી.

“ આપણી તિજોરી પર આપની ચોકી, આપના ખસે બહાદુરો સાથે.....”

“ જોવો શ્રીમાન નાના સાહેબનો હુકમ.....” તાતિયાએ નાના તરફ જોયું.

“હુકમ વીલર સાહેબનો.....તાતિયા ટોપ આજથી તિનેરી સંભાળશે.” નાનાએ વિવેક ફેંક્યો.

અને કિશ્કો તો સમરાબ્યો છે, તોપો ગોઠવવાના નવા મોરચા પશુ ચણાય છે.....મને આશા છે કે બધું ઠીક થશે.....” વીલર સાહેબને શાતા વળી.

પછી કાનપુરમાં સુમેદાર ટીકાસીંગના ધરના ભોંયરામાં મધરાતે બળવાના પડછાયા, દર બીજે દિવસે એકઠા થતા, મસલત કરતા ને વીખરાઈ જતા હતા. પેશ્વા જેવો પેશ્વા નાના પશુ એક પાથરણે બેસતો હતો, મધરાતની મસલતોમાં જાગતો હતો. અવારનવાર નાનાને ઉતારે આવી તાતિયા ટોપ સલામ કરી જતો હતો. આજે નાનાં તાતિયાને કહેતો હતો, “આપણી નવી યોજના પ્રમાણે આજ કાલમાં જ અઝીમખાન અને બાલાસાહેબ પશુ આવી પહોંચવા જોઈએ જ. શામસુદ્દીનખાનને ઘેર પરમ દિવસે રાતના તારે પશુ હાજર રહેવું જોઈશે. આપણે છેવટનો કાર્યક્રમ વિચારી લેવાનો છે, એમાં અઝીમખાન અને બાલાસાહેબ પશુ હશે.”

“અને લક્ષ્મી !”

“લક્ષ્મી, બાલા સાહેબ સાથે, ઝાંસી તરફ. એ ત્યાંનું સંભાળશે. ૩૧મી પહેલાં આપણો આખો મેળો બાલી થાય છે. ૩૧મીથી આપણે અનંત રઝળપાટ અને રણવગડા તરફ વળીએ છીએ...”

“આપણી હોશિયારી અને રાજી ખુશીથી.” તાતિયો હત્યો, “ને મારા બાપા.....?” એને બાપા સાંભર્યા. “તમે હમણાં જઈ આવ્યા ત્યાં ઘેર જતાં રસ્તામાં મળ્યા હતા ને ?”

“બાપા કહેતા હતા કે મારા તાતિયાને કહેજે કે સંભાળે, એ જશે તો મારા આઠ દીકરે મારો વંશ જશે.....”

“નાના, કહું.....એમનું વહાલ મને કારે છે. મને એમનો

૪૬ દેહ મમતથી તરખોળ થતો મારો આંખ સામે દેખાય છે તારે એક પળવાર મારી છાતીમાંથી કઠોરતા દ્રવી જાય છે.....મને મન હતું.....”

“મને ય મન હતાં.....” નાનો વયમાં બોલ્યો. આપણા હિંદુસ્તાનને ય મન નથી શું? એને મન છે કે એની છાતી પરથી અગ્રેજી ધંટીનાં પક, એના મનને, એના આરામને, એના સંસારને, એના સુખચેતને, એના માનને, એના સ્વમાનને, અને એની રોટીને રંગડી નાખતાં નાશ પામે. એ નાશનો ઝંડો આપણે દાયમાં લીધો છે.....એની મશાલ આપણે મુઠ્ઠીમાં પકડો છે; આપણે છરીને, મરીને, ઝવે થઈને, સળગી જઈને, એ સોંપણને દિંદી માટીના કણેકણમાં ભેળવીને દિંદી ખમીરમાં ભિલાવી દેશું, પછી આપણા પર.....આપણાં, તારાં, મારાં, સ્વઝીમનાં મોઝરી અદમદનાં, લક્ષ્મીનાં, કુન પર અંધારાં પથરાઈ જાય તોય... ..આ સંગ્રામ પહેલો થશે, ને પહેલા પછી બીજો ઉડાવ એડશે જ એડશે.”

“મને પણ.....એજ.....પણ મારા બાપાએ શું કહ્યું હતું.....!” તાતિયો ટોપે ભયાનક ગંભીરતા ધારણ કરી.

“કે,.....નાના.” મેં કહ્યું : “પાંદુરંગ ભટ્ટ, હું ને તાતિયો એક છીએ. અમારા પડછાયા ભલે જુદા પડે, અમે એક સાથે જીવન મરણના દાવ ખેત્રશું, ને એ વહેલો જશે તો તમારા આઠમાંની ખાલી પડેલી જગાએ મારું નામ નોંધાવીશ.....”

“ઠીક કહ્યું.”

પણ એમણે ઘોળી ચોટસીરાળું માથું જોરથી હલાવ્યું, “એમ કંઈ નંખર પૂરાય છે નાના સાહેબ.....ને તાતિયો પડે તો શ્રીમન ક્યાં પાછો પડે તેવો છે!”

તાતિયો જોઈ રહ્યો.

“હું નીકળ્યો; પછી એ દેહસ્થ બ્રાહ્મણે મને બોલાવ્યો, ને હાંફતાં હાંફતાં ઊતાવળી વાત કરી.” નાનાને યાદ આવ્યું.

“શી !”

“કે ગઈ વહીએ તો તાતિયો મહાર હતો. હવે તો ૧૮૫૭ના મે મહિનાની પહેલી આવે ત્યારે ને આવે તેવી ખરી. જો યાદ રાખો તો એની જન્મગાંઠ ઊજવજો.....એને તો કશી જ પડી નથી.” પછી મેં વિદાય લીધી, ને પાંકુરંગ ગણુતા હતા : “શો વખત વહ્યો જાય છે ! આજે એને ૪૩મું બેસી ગયું...જોતજોતામાં, ને તમે બધા કાળની જેમ વહ્યા જ જાઓ છો !”

વખત થયો હોય તો, તું જ

પછી શમસુદ્દીન ખાનના ઘરમાં મોડી રાતે જ્વાલાપ્રભાદ ને મહમદઅલી આવ્યા. તાતિયો પશુ કંઈ કામ કાઢીને આવવાનો હતો અને અઝીમખાન, ટીકાસીંગ તથા નાના સાહેબ પશુ ત્યાં ક્યારના પહોંચી ગયા હતા. પછી રીતસરની સંગ્રામસમિતિ મળી. નાનામાં નાની વિગતો પર વિચાર થયા ને નિર્ણય લેવાયા. પછી પાછલી રાતે નાનાના ગંગા કિનારાના આવાસ પર એક હોડી રાહ જોતી બિભી હતી. સમિતિમાંથી થોડાક સીધા હોડીમાં બેઠા અને ગંગાનાં પાણી પર સહેલગાહ કરવા બિપડ્યા. શમસુદ્દીનખાને સહેલગાહે જવાની ના પાડી ને કહ્યું: “આજે જૂનનો પહેલો દિવસ પૂરો થાય છે ને મારે પરવારી લેવું પડશે ને?”

પછી શમસુદ્દીનખાને ઉતાવળો ઘોડો દોડાવ્યો. અને કાનપુરની ગાયિકા અઝીજનનાં કમાક ઠોક્યાં.

“કેમ આજે આવા, ઉતાવળા, એકાએક.....”

અઝીઝને સુબેદારના ગળામાં કામળ હાથ વીંટાળી દીધા.

“કંઈ નિર્ણય કરી લીધો લાગે છે.....મારી ચે ગણતરી કરી છે ને?”

“હા, પણ ખાનગીમાં; ખીઝઝોને વિશ્વાસ ન બેસે. ને પાછો પેલો ચિઆવલો કહે કે રણુરંગ ખેલવા હોય તો પ્રેમાચારના રંગરામ નહિ પાલવે.”

“કાણુ ચિઆવલો?” અઝીઝન હસી.

“તાતિયો ટાપ.”

“નાના સાથે આવ્યો છે એ જ ને! યા, અહલા, શો લડ્યો છે, કણુકણુ અગ્નિનો.”

“એવા કેટલાયે ખપી જશે.....”

“ધરતી ભોગ માગે છે ત્યારે માયકાંગલાનો નહિ, તાતિયાઓનો જ.....ને તમારા જેવાઓનો.....” અઝીઝન શમસુદીનનું કપાળ ચૂમી રહી, “શો નિર્ણય થયો?”

“એ દિવસ ખાકી છે. એ દિવસ પછી કાનપુર પાલખાંથી હયમચી જઈશે.” શમસુદીને સમાચાર આપ્યા.

“પેલો ચિઆવલો જાણુશે તો!” અઝીઝન જોઈ રહી.

“શું?”

“કે, તેં મને સમાચાર દઈ દીધા છે. મને...અઝીઝનને કાનપુરની નાયનારી ને.....”

“તને જોડું લાગ્યું અઝીઝન!” શમસુદીને અઝીઝનનો હાથ ઝાલ્યો.

“ના, પણ.....” અઝીઝન બગડી.

“શું?”

“કાનપુરની નાયનારી છોકરીને સુબેદાર શમસુદીન ઓળખી શક્યો નથી.”

“ના, ના, અઝીઝન.....મને તારા જિગરની ખબર છે.”

“જિગરની એક જ બાબુ જે પુરુષોને પંપાળે છે....
જિગરની પાંગળી બાબુ જ, પણ.....”

“મૂરખ થઈને કંઈ કરી ન બેસતી.....” ખાન અઝીઝનની ગંભીર મુખમુદ્રા તરફ જોઈ રહ્યો.

“તમને લોકને બધું કરવાનો હક્ક, ફાંસીને માંચડે, તોપને મોઢે જવાનો પણ; ને અમને મૂરખને.....તમારા થાક પર પંખા ઢાળવા, તમારી શહાદત પર મોઢાં ઢાંકવાં, તમારા સ્વત્ત્વાર પર ખૂણા શેકવા સલામત જ રહેવું જોઈએ ના!”

શમસુદ્દીનખાન એની...અઝીઝનની આંખોમાં તાંડવ નાચતાં ધેરાં કુંડાળાં જોઈ રહ્યો. એને બાથમાં લઈને દાખી દેવાનો એને ઉમંગદા આવ્યો પણ સજગતી શિખાને દુરથી જ આહ્વીનવામાં એને આનંદનો અતિરેક દેખાયો.

પછી જૂનના ચોથા દિવસની આગલી રાતે પાંખે શમસુદ્દીન ખાન અઝીઝનના આવાસ પર આવ્યો હતો. કાનપુર આખું ધોરતું હતું. કાનપુરની અંગ્રેજશાહી પણ તાપ પછીના પવનમાં લહેરાતી જોવાતી હતી.

એને ધોરતી રાત ચીસ પાડી બિડી હોય તેવા ત્રણ અવાજ થયા. શમસુદ્દીન પથારીમાં ખેઠો થઈ ગયો. એની સામે અઝીઝન ઉઘાડી આંખે જાગતી જ બેઠી હતી.

“ત્રણ અવાજ થયા ખરું ને?” શમસુદ્દીનખાન કપકપી કહતો બોલ્યો: “જરાક આંખ મિચાઈ ગઈ.”

અઝીઝન કંઈ બોલી નહિ. એની આંખો શમસુદ્દીન પર ફરી હતી: “તારી આંખ પર અંધારાની યાદ કિતરે.....” અઝીઝનની

આંખો ભરાઈ ગઈ.

“મારા એકલાની?” શમસુદ્દીન બેઠો થયો.

“ના, ના, હવે તું એકલો નથી. મોલવી અહમદ, નાના સાહેબ, તાલિયો ટોપ, અઝીમ.....” અઝીમન બળવાનાં પાત્રોને સળગી જતાં એક પછી એક જોઈ રહી ને બોલી: “ખાન, તેં કદી ઝંરીની લક્ષ્મી ને દીડી છે?” તે પોતે જ બોલવા માંડી:

“કહે છે કે સળગતી પરી છે, તેજના અંધાર છે, તરવારની ધાર જેવી તીખી છે. બાવીસ જ વરસની છોકરી છે.....”

અને શમસુદ્દીન કૂંઘો “આગ, આગ લાગી.”

“આગ!” બંને ઝરખામાંથી જોઈ રહ્યાં. નક્કી થયા પ્રમાણે અગ્નિજ્વલ વાસ સળગી ઊઠ્યા હતા.

“હું જાઉં છું, અઝીમન, વખત થયો.....” શમસુદ્દીને અઝીમનને બાથમાં કચડી નાખી.

શમસુદ્દીનનો ઘોડો હલંગ દેતો ચાલ્યો જતો હતો, કાનપુરની નાયિકા એના ઝરખામાં બેઠી બેઠી ક્યાં સુધી જોઈ રહી હતી, અને પછી અંદર આવી પતંગે પડીને બિંધું ઘાલી બચડતી હતી:

“બા, બા, વખત થાય તો કંઈ જવાની ના પડાય છે!”

ઝાંસી અને કાનપુર

હજી તો હવે વીણરે, જૂનની પહેલીએ જ કલકત્તા લોડ' કેનીંગને સમાચાર મોકલ્યા હતા કે કાનપુરમાં બધું સલામત છે, તમે તમારે લખનારે સંભાળજો, અને ત્યાં તો ૪થી જૂનની પાછલી રાતે જ કાનપુર કલેઆમ કરતું જૂકી પડ્યું હતું.

એક તરફ ટીકાસીંગ આગળ હતો. ટીકાસીંગે શરૂ કર્યું હતું. ટીકાસીંગની પાછળ એક હમ્મર ઘોડેસવારો ફાળ ભરતા હતા, ને તરત જ બીજા બાજુ શમસુદ્દીનખાન એની દુકડીઓને ગોઠવતો હતો.

હર.....દીન.....ના હોકારા ઊઠતા હતા, જય હિન્દ ને - જય સ્વદેશની ગર્જનાઓ ગરજી ઊઠી હતી.

“ બાબા લોગ, બાબા લોગ.....યા ક્યા.....? ”

કર્નલ ઍવર્ટ, પહેલી પગપાળી રેલમેન્ટને આડી તરવાર ધરીને વીનવતો હતો અને તરત જ એનું શબ્દ ધરત્રી પર ગબડતું થતું હતું.

નવાબગંજની અંગ્રેજ તિજેરી પર તાતિયા ટોપની યસો તરવારો ચમકી ઊઠી હતી; તિજેરી પર અંગ્રેજ કબજે ખતમ થતો હતો.

અધી બાબુઓ પર તરવારો વીંઝાતી હતી, ગોળીઓ સૂમવતી હતી, તોપો બરાડતી હતી. નાનાને ચીંટાઈને ત્રણ હગ્ગરની ફેજ તૈયાર ઊભી હતી.

ત્યારે કાનપુરનો બળવો દિલ્હી તરફ દૂર કરી જશે એમ બોલતો વીંધર કાનપુરના કિલ્લામાં અંગ્રેજ અફસરોને ભરતો હતો અને કિલ્લાનાં કમાન્ડ વાસવાનો હુકમ દેતો હતો.

અને આખા કાનપુર પર કબજે લીધા પછી નાના સાહેબની સરદારી નીચેની સંગ્રામ સમિતિ નિર્ધાર કરતી હતી, “આપણે કિલ્લા પર ચઢીએ છીએ, આપણો આઝાદ ઝંડો કિલ્લા પર ચઢાવીએ છીએ, આપણે દિલ્હી જતા નથી, જવાના નથી, આપણને અલ્હાબાદની જેમ કાનપુર છોડવું પાલવે તેમ નથી. આઝાદ હિંદનો પહેલો ગઠ દિલ્હી છે, ખીજે કાનપુર બનશે.”

કાનપુરના કિલ્લામાં દારૂગોળા ને અનાજનો ઢગલો હતો. એક હગ્ગર જેટલાં અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો હતાં. અનેક તોપો કિલ્લાના મોરચાઓ પર તૈયાર ગોડવી રાખેલી હતી. કાનપુરના કિલ્લા પર અંગ્રેજ વાવડો અણબમલ ઊડતો રહ્યો હતો.

જૂનની છઠ્ઠીની સવારે સર વીંધરને નાના સાહેબની ચિકી મળી. તેમાં લખ્યું હતું, “અમે કિલ્લા પર ચઢાઈ કરીએ છીએ, તૈયાર રહેજો.”

અને ટીકાસીંગે તૈયાર કરેલી યોજના પ્રમાણે કિલ્લા પર બરાબર બપોરે હલ્લો શરૂ થયો, અને સંજ સુધીમાં બંને તરફના તોપમારાથી કાનપુર હયમચી ઝેડ્યું, નાના સાહેબની તોપોએ કિલ્લાની અંદરના

અંગ્રેજી વાસ પર સંહાર વરસાવવા માંડ્યો. ઉમ્મી જૂનથી અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકો ઉપરથી અખંડ વરસતા મોતના ઘડાકા સાંભળતાં આમથી તેમ દોડ્યા કર્યાં. અંગ્રેજી કિલ્લામાં મોત નિયમ બનીને ફરતું થયું, જીવન અકરમાત બનીને સંતાતું ફરવા લાગ્યું. એ દિવસ પછી જ કિલ્લામાં પાણી ખૂટવા માંડ્યું, અને ઉપરથી વરસતી આગ અને તોપમાં શેગ શરૂ થયો. અંગ્રેજોની એક હમ્મરની દુનિયા બહારના તોફાનની વચમાંનો દારમો ટાપુ બની રહ્યો. અંગ્રેજ નરનારીઓ મરણના મુખમાં જડ બનીને એક બીજાની ફાટતી ઓપરીઓ, તૂટી પડતાં ને ઊંચે ઊડતાં અંગો જોઈ રહ્યાં. કિલ્લાનું અંગ્રેજી જીવન એકલું મરણિયું, એકલું ઉજળડ, એકલું અકારું બની રહ્યું. વિનય ને વિવેક લુલાવા, સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેની શરમો સમી ગઈ. કાનપુરે એ અંગ્રેજી હમ્મર પર કરાલકાળ વહેતો કર્યો હતો. બાળકો માતાની કૂખ પરથી મરડાઈ પડતાં હતાં; માતાઓ બાળકને ચૂમી ચોડતાં ઉતરડાઈ જતી હતી. અંગ્રેજી લડવૈયા ઉતાવળા મરતા હતા, ઉતારણા દફનાતા હતા. કાચલનો કા અંધારું રહે તે પહેલાં નવી કબર ખોદવાની હતી, કબર પર માટી નંખાઈ રહે તે પહેલાં માંદાની નવી ખાટલી તૈયાર થતી હતી.

વીલરનો દીકરો ક્ષવાયેલો પડ્યો હતો. વીલરની બે બહેનો ક્ષવાયેલાની સારવાર કરતી હતી. વીલરના દીકરાએ દવાનો ઘૂંટડો પીવા મોઢું ખોલ્યું હતું પછી ત્યાં તો તોપનો ગોળો પડ્યો ને વીલરના લાડકાનું દવા ઉતારતા મોઢાવાળું માથું જીજ્ઞાને જુદું પડ્યું, અને મેજસ્ટ્રેટ હીલ્સડન વરંડામાં બેઠો બેઠો એની સ્ત્રી સાથે વાત કરતો હતો ત્યાં તો એક અધમણિયો એના માથા પર જ ફાટ્યો અને અંગ્રેજી ન્યાયાધીશના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. બીજી સાત સ્ત્રીઓ ખાઈ પાસે વાંકી વળી હતી ત્યાં તો એક કડાકો થયો અને સાતેને ગળી ગયો. એક હિંદી આયા એક અંગ્રેજ બાબકના કપાળને બને હાથે ધરીને

દેખતી હતી ત્યાં આગક સાથે એના બંને હાથ ઊડી ગયા. અંગ્રેજ માલિકાને ખોરાક પહોંચાડવા આમતેમ દોડતા બટલરો પણ ખોરાકના થાળ સાથે ખપી જતા હતા. સર જ્યોર્જ પાર્કર, કર્નલ વિલિયમ્સ અને લેફ્ટેનન્ટ રૂની માંદગીના બીજાનામાં જ મરી ગયા હતા.

એવો હિન્દી બળવાનો કારમો ક્રાપ અંગ્રેજ કિલ્લામાં ઊછળતો હતો, નાચતો હતો. અંગ્રેજ જીવન જકડાઈને ઝંડપાતું હતું. બળવાની તોપોએ કર્નલ આશી, કેપ્ટન મુર, કેપ્ટન થોમસ અને બીજા એ અંગ્રેજ બહાદુર આગેવાનોને કિલ્લાના મોરચા પર જ પૂરા કર્યા હતા. એવો હાહાકાર, એવો ચિત્કાર, એવી કારમી ચીસો અંગ્રેજ કિલ્લો કલરવતો હતો. એવો એક નહિ, એવા પંદર દિવસો પસાર થયા હતા, અને જૂનનો રૂઝો દિવસ ઊગતો હતો.

આજે એને સો વરસ વીતી ગયાં. એ જ દિવસે પ્લાસીની લડાઈ લડાઈ હતી, એ જ દિવસે હિન્દે હાર ખાધી હતી. એ જ દિવસે અંગ્રેજ એક હિન્દી છાતીપર મંડાઈ ચૂકી હતી.

એ દિવસે કપાનક હલો કરવાનું નાનાનું ફરમાન હતું, એ દિવસના હસ્તામાં કાનપુરનાં નામરિકાને પણ બેઝાવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી.

એ દિવસની ઊગતી ઉષામાં કાનપુરના અંગ્રેજ કિલ્લા પર કાનપુરની આઝાદ ટુકડીઓએ હલ્લો કર્યો. કિલ્લામાંથી વરસતા ધોધમાર નીચે કાનપુરવાસીઓ સતાં હતાં, સૂતેલાંની જગા લેવા બીજાં આવતાં હતાં.

“મે બી કાનપુરી હું ઔર હિન્દી હું.” બોલતી એક જુવાન છોકરી વરસતા મરણમાં ધાયલોને પાટા બાંધવા કાગક જ્યોત જોવી ધૂમતી હતી. એની પીઠ પાછળ પાણીની મશક લટકતી હતી. મશકમાંથી એ ચાકેલાંના હોઠ પાણીની ધારથી ચૂમતી ઊડતી ફરતી હતી.

એને સૌએ ઓળખી હતી. એક પળવાર સૌએ લડવૈયાઓની વચમાં, મરણની વચમાં, એકલી ઊડતી અપ્સરા જેવી અઝીઝનને, કાનપુરની નાયિકાને, શમસુદ્દીનખાનની સખીને ઓળખી હતી. આજે અઝીઝનને નવા નાયનો નશો ચઢ્યો હતો, આજે એની પગલીઓ રણરંગના તાલ દેતી હતી.

એક મોટી કિકિયારીએ સૌનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચ્યું. કિલ્લાનો ઉત્તર તરફનો કાંગરા તૂટી પડ્યો હતો. ખાઈપર એક પુલ ગોડવાઈ ગયો હતો. પણ તૂટેલા કાંગરા પાછળની અંગ્રેજ તોપ અટક્યા વિના ખરાડતી હતી અને પુલ આખો ધમધમી ઊડ્યો હતો.

“ દોડી જાઓ, દોડી જાઓ, ” અઝીઝનને પુલ તરફ હાથ લંબાવી કિકિયારી કરી.

અઝીઝનને એક ટુકડી જોઈ રહી.

“ જુઓ કો શું ? ” એણે ફરી રાડ નાખી, અને દોટ દીધી, “ મારી પાછળ દોડ્યા આવો, દીવાલ પર નિસરણી ગોઠવો ને ટપી જાઓ. તોપને બંધ કરી દો. ” બોલતી અઝીઝન પુલ પરથી દોડી ગઈ હતી, ખાઈની બીજી બાજુ પરથી એ એકલી ઊભેલી, તૂટતા પુલ પરથી એની પાસે નિસરણી લઈને દોડી આવતી એક ટુકડીને આવકારતી હતી.

જેતજેતામાં ભાગેલી દીવાલને અડતી નિસરણી ગોડવાઈ, ને અઝીઝનને ખજા પરતી મશક નીચે નાખી દીધી અઝીઝનને હાથમાંની તરવાર ઊંચી કરી ને નિસરણી પર દોટ દીધી. અઝીઝન પાછળ આખી નિસરણી પર લડવૈયા થડ્યા હતા. ભાગેલી દીવાલ પરથી કાંગરા પાછળની તોપ પર ફટી પડ્યા, અઝીઝનને કોટિ બીડ્યો. કાનપુરની આઝાદ ફોર્સે એને એક પળવાર ઊભેલી દેખી. બીજી પળે એક ગોળો સૂસવતો ઊછળ્યો. બીજી પળે કલ્પનાની બનેલી હોય એવી

અઝીમન હતી નહિ. અઝીમન કૂદી પડી હતી ? અઝીમન હવામાં
ઊડી હતી ? શી ખબર ?

પણ નિસરણી પર ટેકવાઈ રહેલી હરોળ પાછી ઊતરી પડી
નહિ. ન્યાંથી અઝીમન ઊડી હતી ત્યાં જવા આખી સીડી ઉતાવળી
થઈ. એક પાછળ બીજે લડવૈયો અંગ્રેજી તોપ પર ફૂલો, ને તોપ
બંધ થતી હતી; તોપના તોપચીઓ ખતમ થઈ ગયા હતા.

પણ થોડીવાર એ જ કાંગરા પાછળથી બીજી બે તોપો બરાડી
ઊડી. આગળ વધતી પાછલી દુકડી ખાઈ જોળાંગીને પેલી નિસરણી
પાસે આવી પહોંચી હતી તે ઘેરાઈ ગઈ, ને અંદરના મારા નીચે
વીધાઈ ને પડવા લાગી. અંદરથી પોતાની દુકડી લઈ ને અંગ્રેજ વીર
જેનકીનસ બહાર પડ્યો. જેનકીનસમાં આખી આઝાદ દુકડી ખતમ
થઈ ગઈ હતી, ને એક પળવાર કેપ્ટન જેનકીનસ લગામ બેંચીને
મગરર ઊભો હતો. પણ એના પગ પાસે મરેલાની જેમ પડેલો એક
જથ્થો એ અંગ્રેજ બહાદુરના ઘોડાના પાવડાને ટેકવી છલંગ મારી
જેનકીનસની પીઠ પાછળ ચોંટી ગયો, અને અંગ્રેજ વીર જેનકીનસનું
ગળું કાચાઈ ગયું.

પછી એ દિવસની સગી સાંજે કાનપુરના કિલ્લાના અંગ્રેજ
ગઢવીઓની આશા ભાંગી ગઈ. જૂનના ૨૫મા દિવસે કાનપુરના કિલ્લા
પર ઘોળો વાવટો ચઢ્યો. એ વાવટો ચઢતાં નાનાએ કિલ્લા પરના મારાને
બંધ કરાવ્યો. અને ચિઠ્ઠી લઈને એક અંગ્રેજ કેદી ખાઈ ને કિલ્લામાં મોકલી.

અને જનરલ વીલરે કેપ્ટનસ્કેશિમુર, વાઈટીંગ અને
નાનાસાહેબ સાથે વાટાઘાટ કરવાનો હુકમ કર્યો. ત્રણે જથ્થો કિલ્લાની
દીવાલની બહાર આવ્યા. ત્રણે નાનાસાહેબ તરફથી અઝીમુલ્લાખાન
અને જવાહરપ્રસાદ આવી મળ્યા. સમાધાનની શરતોમાં અંગ્રેજોએ
શરણે આવવાની, કિસ્કો બચા દાડગોળા અને તોપો સાથે સોંપી

દેવાની અને અલ્લામાં જીવતાં રહ્યાં હોય તેટલાં અંગ્રેજોને અલ્લાખાદ પહોંચવા પૂરતી વાટ ખરચી આપી વિદાય કરવાની નક્કી થઈ.

રાતના નાનાસાહેબે કિલ્લાનો કબજો લીધો અને વહેલી સવારે કાનપુરને કિનારે ચાલીસ હોડીઓ અંગ્રેજોને લઈ જવા તૈયાર બની હતી. અંદર અંગ્રેજ નરનારીઓ ગોઠવાતાં હતાં. માછીઓ સદ ખેંચતા હતા.

ગંગાનો કિનારો વહેલી સવારથી કાનપુરી લોકોથી ભરાઈ ગયો હતો. તેની અંદર અલ્લાખાદ ને બનારસમાં નીલ દ્વારા જીવતા સળગાવાતાઓની તાપણુઓ દેખાતા, ડાળીઓથી લટકતાં શ્વદેખતા, તારાજ થઈ જતાં ગામડાં દેખતા, કાનપુરમાં આવી પહોંચેલા અનેક લોકો હતા. કોઈએ દીકરો ગુમાવ્યો હતો, કોઈએ બાપ ગુમાવ્યો હતો, કોઈએ સ્ત્રી કે બહેન ગુમાવી હતી, કોઈએ મા કે દીકરી ગુમાવી હતી.

એવા અનેકની આંખો કાનપુરના કિનારા પરની ચાલીસ હોડીઓ પર ફરતી હતી. એવા અનેકની નજરમાંથી ઝરતી વેરની આગ એ ચાલીસ હોડકાં પર તતડતી હતી. એવા અનેકનાં આયુધો, એવા અનેકનાં હાડપર ટૂટી બિડ્યાં હતાં. એવા અનેક, નાનાની આ ઉદારતા પર ભયાનકે હસતા હતા.

“આ જીલમગારોની ઝોસાદ નાનાની સગાઈવાળી હોય તો ભલે, હિન્દને એની સાથે સગાઈ નથી, આ અંગ્રેજ સાપોલિયાને આપણી ધરતી પર જીવતાં છોડવાની જરૂર નથી.” કિનારા પર ઉચ્છેરાટ બેઠા હતા.

“પણુ નાનો ક્યાં માને છે ?”

“નાનો ક્યાં માને છે ? કારણ કે, નાનાએ ધાવતાં મોઢાંમાં કપાઈ જતા રતન દેખ્યા નથી, ચિરાઈ જતાં પેટનાં બિડડતાં કમાડ

ભાળ્યાં નથી, લટકી પડતાં આંતરડાં દીઠાં નથી, ડાળીઓનાં રાખના ડબકી પડતા ડ્રેજા દેખ્યા નથી, ચામડીના ઢગલા, માંસના સળગતા લેસ્યા, ને ગામનાં ગામની રાખના ઢગલા, નજરેનજર દીઠા નથી, આપણે દેખ્યા છે.”

“મારા એકના એકને એના પારણામાં જ સળગાવી માર્યો છે.” એક જણે ચીસ પાડી, ખંજરાળો હાથ હવામાં ઝાંચક્યો.

“ને મારી દીકરીનો ચોટલો સળગતો મેં આ આંખે ભાળ્યો છે.” બીજો છેડે ખૂમ ઘરાડી.

એક ચિત્કાર કિનારાની બેખડ નેવે, કિનારા પરથી ગમડતો હતો. એવાથેલાં સડ ધૂગતા હતા, હલેસતા હાથ અટકી ગયા હતા. અંગ્રેજ નરનારીઓ હોડીમાં ગોઠણુબર બેલાં થઈ ગયાં હતાં. કિનારા પરથી કતલ કકડતી હતી. સતિચોડા ઘાટ તરફ કટક દોડતું હતું. રાત્રી જૂનનો સુરજ આસ્તેથી ઊમતો હતો.

ઘાટની નજીકના દેવળની અગાસી પર અઝીમખાન, બાલ્લા સાહેબ અને તાતિયો ટોપ બેઠા હતા.

અને ત્યારે ચાલીસ હોડીઓ ચાલવા માંડ્યા પછી એક ખાસ હોડીમાં જનરલ વીલર એના કુટુંબ સાથે બેસવા પાલખીમાંથી ઊતરતો હતો. એની સાથે કર્નલ ઍવર્ટ પણ બસાયેલો હોડીમાં બેસવા ઊતરતો હતો. કર્નલને વળાવવા આવેલા એક દેશી સિપાઈનો એણે ઊતરવા માટે હાથનો ટેકો માગ્યો. સિપાઈએ અંગ્રેજ બુદ્ધમગારને હાથ આપવાની ના પાડી, તરવાર ધરીને કહ્યું, “કાં કર્નલ, આ પરેડ કેવીકે ગમે છે!”

“અલ્લાખાદમાં પણ નીલ, નીગરોને પરેડ કરાવે છે.” અને ટેકા માટે ધરેલી તરવારનું આન સરી પડ્યું, કર્નલ ઍવર્ટના શરીરના કટકા થઈ ગયા. ઍવર્ટની પાસે જ બેઠેલી સ્ત્રીએ ચિત્કાર કર્યો. એનો ચિત્કાર શમાવવા એક બીજો એનિક દોડતો આવતો હતો,

અને બીજાને પહેલો લોહી ટપકતી તરવાર ધરી અટકાવતો કહેતો હતો, “ઔરતકો મત મારો.”

“મગર ઔરત અંગ્રેજ હય” બોલતા બીજાએ પહેલા ઉપર યાદને અંગ્રેજ ઔરત પર તરવાર ફેંકી, અને અંગ્રેજ ઔરત મરડાઈ પડી, ત્યારે ચાલીસ હોડીઓના ચિત્કાર પણ જીવતા જનરલ વીલરના કાનને વીંધતા હતા.

ગોડા ઘાટના દેવળ પરથી વિકરાળ ટોળાંઓને રોકાઈ જવા તાતિયો ટોપ અને અઝીમખાન હાથ વીંજતા હતા પણ ભડમડાટ બળતા વૈરની અગ્નિ કાળો દોડતી અટકતી નહોતી. ટોળાંઓમાં હથિયાર બંધ સૈનિકો પણ ધીમે ધીમે ભળતા હતા અને કિકિયારી કરતા દોડતા હતા. બધું બેસાડી દે એવી લયાનક ત્રાડો કિનારા પરથી નદીની વચમાંની હોડીઓ તરફ ધસતી હતી.

ધસતાં ધીંગાણાંની હરોળોની ભેખડો જાણે લયાનક બનીને, કાઈ હાથમાં તરવાર વીંજતી, કાઈ મોઢામાં રિવોલ્વર ચાવતી, કાઈ દાંતની ખંજર કચડતી પાણીમાં પડતી હતી. હોડીઓમાંના માછીઓ પાણીમાં ફૂદી પડતા હતા. ચાલીસ હોડીઓ ચીસો પાડતી હતી.

ગંગાનાં પાણી પર લોહી ધૂધવતાં હતાં. તરવાર પર છોળ બિછળતાં હતાં, ગંગાનાં પાણી પર અંગ્રેજ શરીરો ફૂદી પડતાં હતાં, હોડીમાં જ ખંજર ખાઈને, તરવાર ખાઈને, ગોળી ખાઈને અંગ્રેજ શરીરો ઢળી પડતાં હતાં. ગંગાનાં પાણી પર કાઈ અંગ્રેજ લોહીની છારી પર તરતાં હતાં, કાઈ પોતાના શોણિતને ટપકતી પડતું દેખાતા શની જતાં હતાં. ગંગાનાં પાણીમાં અંગ્રેજ શોણિત, અંગ્રેજ માસિકાએ રચેલો જલવિદાર કરતું જંપતું હતું, જંપતા અંગ્રેજ જીવનતાં ઝોલાં પર સળંગતી હોડીઓના ભડકા નાચતા હતા.

“ તમારા દત્તક દામોદરને લઈને, પેન્શન સ્વીકારી લો.” એવો અંગ્રેજ માલિકાની અંગ્રેજ દલાલનો હુકમ ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ પર આવ્યો હતો.

અને “ મેરી ઝાંસી નહિ દુંગી ” બોલતી નાના સાહેબની પ્રજ્ઞાવર્તની ચમેત્રી-લક્ષ્મીના હાથમાંથી ઝાંસીનું રાજ અંગ્રેજ જીતમ-ગારે ખૂટવી લીધું હતું. અને ઝાંસીના રાજ પર અંગ્રેજ ગવર્નમેન્ટી લોખંડી એક રાજ કરતી હતી.

પણ લક્ષ્મી ત્યારની જાંપી નહોતી. ઝાંસીની લક્ષ્મીબાઈ ત્યારની સળગતી હતી. ત્યારનો લક્ષ્મીબાઈનો એક લક્ષ્મણરાવ નામનો સાથીદાર ઝાંસીમાં મુકામ નાખીને પડ્યો હતો, અને આઝાદીના પહેલા સંગ્રામના તાર ઝાંસીમાં ચૂંથતો હતો. રસાલદાર કલાખાન, અને તહેસીલદાર મહમદહુસેન પણ આ ઉઠાવના અગ્રણીમાં સામેલ થયા હતા.

જૂનની ૪થીએ ઝાંસી ઊઠ્યું. ઝાંસીનો નગર કિલ્લો બળવાના હાથમાં આવ્યો; યોગ્ય કિલ્લામાં અંગ્રેજ બહાદુરો ભરાઈ બેઠા હતા.

જૂનની ૭મી તારીએ કલાખાન અને મહમદહુસેન અંગ્રેજ કિલ્લા પર ચઢ્યા ને કિલ્લાનો કબજો લીધો. અંગ્રેજ બહાદુરો કેદ પકડાયા, અંગ્રેજ ગઢ પરથી યુનિયન જેક ઊખડી પડ્યો ને આઝાદીનો લીલો ઝંડો ફરકતો થયો.

પછી ઝાંસીના રાજમાર્ગ પરથી સરવસ નીકળ્યું. સરવસની આગળ બ્યૂગલો વાગતાં હતાં, નોખતો ગગડતી હતી. તરત જ પાછળ આઝાદ સૈનિકોની હરોળની વચમાં અંગ્રેજ કેદીઓ નીચે મોઢે ચાલતા હતા. પાછળ આઝાદ ફોજના ઘોડા ફૂદતા હતા, પગપાળી કતારોનાં આયુધો ચમકતાં હતાં. બરાબર વચમાં ખુલ્લી અંખાડી પર આયુધ સજેલી, આગ નીંગળતી, પ્રતાપ ને પ્રભાવની જીવંતી પ્રતિમા જેવી

બાવીસ વરસની જોખનવંતી લક્ષ્મી એકી હતી. ઝાંસીનાં નરનારીઓ, ઝાંસીનાં યુવાનયુવતીઓ, ઝાંસીનાં બાળકબાળકીઓ, ઝાંસીની જનતા, એની લાડકી લક્ષ્મીને પેટ ભરીને જોતાં હતાં. અને ત્યારે એ દેખાવની આગળ એક અકવાડિયા પહેલાંના અંગ્રેજ માલિકો, હિંદી જનતાનાં બુદ્ધિમંત્રીઓ તરીકે, હિંદ માટીના અત્યાચારીઓ તરીકે, હિંદી જોમના હીરને લેણવવા આવેલા અપરાધીઓ તરીકે, આગળ ચાલુ ન હતા.

અને પછી અંગ્રેજ માલિકીની હેવાનિયતની તોફરયાદી ખતીને હિંદ પરની એ બલિમ જમાતના કેદીઓને એક દિવસે લક્ષ્મીનો ન્યાય વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. અને બીજે દિવસે, ઝાંસીના કારાગારની બહાર, કેદીઓની હરેજોને...નર, નારી અને બાળકોની અંગ્રેજ હરેજોને...તીંધી નાખવામાં આવી ત્યારે, અંગ્રેજ માલિકીના અત્યાચારી અમલના હાથા અનેલા સત્તાવીસ અંગ્રેજ પુરુષો, બાર અંગ્રેજ બાઈઓ અને તેનીસ અંગ્રેજ બાળકોનું લોહી, ઝાંસીના કારાગાર પાસે વહી ગયું.

અલ્હાબાદથી કાનપુર

અલ્હાબાદ પર ઓતરાયણાં ખૂન પર અલ્હાબાદમાં નીચ પડ્યો હતો. કચકતાથી ફેનીંગ આવીને નીચની પીઠ ચામડી મચો હતો. અલ્હાબાદથી નીચ કાનપુરમાં કલેઆમ કરવા નીકળવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં, અંગ્રેજ મહાસેનાનીનો સંદેશ આવ્યો, “હેવલોક આવી પહોંચે છે, કાનપુર પર ચઢાની સરદારી હેવલોકને સુપરત કરો.”

પર્શિયા સાથેની અંગ્રેજ લડાઈ પૂરી થઈ હતી અને ત્યાં જાણીતો થયેલો હેવલોક સરદારી સંભાળવા આવી પહોંચતો હતો.

“અલ્હાબાદનો મહાસંહાર મેં કર્યો છે, અલ્હાબાદમાં અંગ્રેજ હકૂમત મેં સ્થાપી છે ને હેવલોકને સરદારી સુપરત.....!” નીચ ધૂધવાતો હતો.

પણ ધરણુ વખતે સાપ નહિ કાઢવા નીચ આ અપમાન ગળી જતો હતો અને પોતે તૈયાર કરેલી કતારની સરદારી હેવલોકને

સોંપતો હતો.

અને હેવલોકને અસ્થાપાદમાં જ સમાચાર સાંપડતા હતા:

“ દિલ્હી પડ્યો. સર હગ ત્રિલર, અને એકેએક અંત્રિય એવાદ નાનાની તરવાર પર વીંધાઈ ગઈ છે.”

હેવલોકને પગથી માથા સુધી ઝાળ ચઢી ને એણે એની ફાળને કાનપુર તરફ ઉતાવળી હાંકી. રસ્તામાં હેવલોકે એના સાથીદાર મેજર રેનોન્ડને ફતેહગઢ પર દોડાવ્યો. રેનોન્ડે ફતેહગઢ પર ઉતાવળી તોપ ગોઠવી, ઉતાવળી તાક માંડી, ઉતાવળી અગ્નિ ચાંચ્યો, અને લેહિયાળ ફતેહગઢની બંચે ચઢતી જવાણામાં એ પાછો હેવલોકને બેઠાઈ જવા ઉતાવળો ફેરવો.

૧૨મી જુલાઈએ ફેદાઈ ગયેલા ફતેહગઢના સમાચાર નાનાને મળ્યા. નાનાએ કાનપુરના સૈન્યની સરદારી લીધી ને ચઢી આવતા હેવલોકને ખાળવા ઊપડી જવાની તૈયારી કરી.

ત્યારે એક અંત્રિય જનસૂસ નાના પાસે હાજર થતો હતો, અને જનસૂસની પાસેથી પકડાયેલો કાળજી નાનો લયાનક ભવાં ચઢાવી વાંચતો હતો.

“ બીબીગઢની અંત્રિય બીબીઓ ને એમના મરદો મારી સામે જનસૂસી કરે છે, એમ ને ? ” નાનાએ બરાડો પાડ્યો. જનસૂસ ચૂપ રહ્યો.

“ એને વીંધી નાખો.....” જનસૂસને લઈને એ જણ ચાલ્યા ગયા અને પાછી નાનાએ ખૂસ પાડી:

“ ચાર ખાટકીઓને તાખડતોમ મોકલો.” નાનાની આંખ અંગારા વેરતી હતી. સૌને લયાનકતા સમજાઈ ગઈ હતી. નાનો ખખડતો હતો, “ ફતેહગઢ હવાલ થયું છે.....ફતેહગઢ જીવતું સળગે છે, તો.....બીબીગઢ પણ ગરમી જશે.”

સમી સાંજના ચાર ખાટકીઓ બીબીગઢના વિશાળ ખંડમાં પેઠા, અને અંધારા પછી પાછા આવ્યા ત્યારે બીબીગઢના ખંડનો ચિત્કાર શ્રી જતો હતો. ખંડમાં લોહી જમ્જમતાં હતાં. એકસો ને પચાસ અંગ્રેજ કેદી નરનારીઓ અને બાળકબાળકીઓ હલાલ થઈ ગયાં હતાં. હજુય થોડીક ચીસો, થોડા ધુરધુરાટ, થોડોક ધરધરો અવાજ બીબીગઢમાંથી બહાર આવતો હતો. હિન્દ સાથેનાં સો સો વરસના સગપણનો, અંગ્રેજ માલિકી દિસામ લેતી દેતી હતી.

અને તે રાતના નાનાએ તાતિયા ટોપ સાથે પાંડુ નદી પર હવલોકને બીડવવા થોડા પલાણ્યા, ને ઉપાડ્યા. જુલાઈના તેરમા દિવસે પાંડુ નદીનાં પાદર પર અને ફાળનો ભેટો થયો.

હવલોકના હાઈલેન્ડર્સ ને નાનાના ચુનંદા લડવીરો મૂઝ્યા; તાતિયો ટોપ અને નાનો લોહી નીગળતા ધૂમતા રહ્યા; પણ વિશાળ અંગ્રેજ દરોળો છૂતલી હતી, અંગ્રેજ તોપો છૂતી હતી. નાના સાહેબ ને તાતિયો, બધી તોપો અને શમના ઢગ બોડોને ખલાવત તરફ પોતાની અચેલી ટુકડીઓ લઈને નાસતા હતા.

વિજયી હવલોકે ૧૭મી જુલાઈએ કાનપુરમાં પગ મૂક્યો. કાનપુરની દરેક શેરીએ, અંગ્રેજ શયતાનનું લોહી રેડીને સ્વાગત કર્યું. અને કાનપુર, પ્રાણુ વિનાના શરીર જેવું, ઝેવંટ પડ્યું.

પહેલા કાનપુર પર હવલોકે અરાબર સંગીન ગોઠવી. વીણીવીણીને માંચડાનાં તોરણ પર સેંકડો લટકાયા, વીણીવીણીને તરવારની ધાર પર અનેક દેવાયા. પછી, હવલોકના શિકારી શરવીરો છુટ્ટા મૂકાયા. કાનપુરનાં નરનારીઓ છેદાયાં, કાનપુરનાં બાળકબાળકીઓ ચિરાયાં. નીલ, હવલોકની હેવાનિયત પાસે ડોગુછ દેખાયો. હવલોકે કાનપુરના અંગેઅંગ પર હત્યાકાંડ ગોઠવી દીધો.

પણ આખો અયોધ્યા મધપૂડાની જેમ ગડી ગઈયો હતો.

લખનૌ પર અંગ્રેજી મોત એકઠું થતું હતું. અહમદશાહ મોલવીની ફાંસીખોલી પર પહેરા ગોઠવાયા હતા, સર હેન્રી લોરેન્સ ઉપરતળે થતો હતો.

અને હેવલોક એની હરોળોને સંબોધતો ધરાડતો હતો,

“આપણે એક એવી જગત મારશું કે ગંગા કુદાઈ જશે. આપણે એક જ ઉઝળો મારશું ને લખનૌ રહેંસાઈ પડશે. પછી દિલ્હી, દેખાશે ત્યાં જ પડ્યું સમજાવે.....આપણો વિજય છે, વિજય છે.....”

અને હેવલોક બે હબ્બર ગોરા, દશ તોપો અને બીજા વફાદાર કુતાઓ લઈને જુલાઈના રપમા દિવસે ગંગાનાં પાણી પરથી જગત એક લખનૌ પહોંચી જવા નીકળતો હતો.

ફાંસીના માંચડા પરથી.....

સર હેન્રી લોરેન્સે અયોધ્યા પ્રાંતના પાટનગર લખનૌમાં મોટો દરબાર ભર્યો; જમીનદારોને નવા હક્કો આપ્યા, અફસરોને નજરાણું આપ્યા, તે મિજબાની પૂરી થવા પછી સૌને અંગ્રેજી ક્ષિષ્ટાચાર મર, અંગ્રેજી વિવેક પર, ન્યાય પર અને હિંદીઓએ રાખવા જેવી અંગ્રેજી તરફની વફાદારી પર ભાષણ આપ્યું. એને બધું કીધું થઈ જશે, અને લખનૌ તો ગોડશે જ નહિ એમ બહીભર લાગ્યું.

તોયે ઉઠાવતો કાઈ પણ ઇશારો શોધી કાઢવા એણે બસસોની બળા જોડવી અને ઉઠાવતો સામનો કરવા સર હેન્રી લોરેન્સે લખનૌ પાસે એ સ્થળો અંગ્રેજી રક્ષણ માટે સજવા માંડ્યાં. એક મધીલવન અને બીજું રેસીડેન્સી. બંને સ્થળ પર અંગ્રેજી ચોકિયાતો ફરતા થયા, બંનેને ફરતી ખાઈઓ ખોદાઈ, તોપો જોડાઈ. બંનેમાંના એકેએક કર્મચારીને ક્વાયત, શિસ્ત ને રાઈફલનો ઉપયોગ શિખવાયાં. આખા આઉથ ઇન્ડાકાનો સર હેન્રી લોરેન્સ વડો અધિકારી હતો, અને નેપાલના અંગ્રેજી ખાંધિયા જંગમહાદુરનો ભાઈમંધ થતો હતો.

સર હેન્રી લોરેન્સે જંગમહાદુર જોગ અંગ્રેજી અધિકાર પર ઘેરાતી આફનમાં કાગળ લખ્યો ને—એ અંગ્રેજ કુતાને—તેપાલી લશ્કર સાથે અયોધ્યા પર ગતરી આવવા આમંત્રણ મોકલ્યું.

અને પછી સર હેન્રી લખનૌની નાડ ઝાલીને બસસરી બળાના હવામાની સમાચારો સાંભળતો થડકતો બેસતો હતો. મેના છેલ્લા અડવાકિયામાં તો એ દરરોજ સાંભળતો કે આજે જ લખનૌ ઊડે છે, અને એ રોજ ઝંડી જતો, તડામાર તૈયારી રાખતો. પણ લખનૌ ઊડતું નહિ ને એ અંગ્રેજ મોડી રાતે પાસું વાળતો.

“આજે તો ઊડે જ છે, નામદાર.” મેના ૩૦મા દિવસે સવારમાં એને સમાચાર સાંપડ્યા કે લખનૌ ઊડે છે, રાતના નવ વાગે અરાખર.

મેના ૩૦મા દિવસની રાતના હના ટકારા પૂરા થયા ને અંગ્રેજ આડતિયો પગ પર પગ ચઢાવી હોકલીનો ગોટો ફૂંકતો, હસતો હતો, “તમારા લોક સમયસર નથી લાગતા.....”

ને જવાબમાં હોય તેમ એના અંગ્રેજ આવાસની બારીમાંથી ઝગકારો ઝગકયો ને તોપનો અવાજ થયો. સર લોરેન્સ ફૂદી ઊડ્યો અને પાર પામી ગયો, “લખનૌ ઊડતું હતું.”

કાન ફેડી નાખે તેવી કિકિયારી, ધૂમાડાના ગોટાઓમાંથી ઝગકતી આગ, અને બળવાના પડછાયાની હરેગો જ્વેતજ્વેતામાં અયોધ્યાના પાટનગર પર ફરતી ચર્ષ ગઈ.

લેફ્ટેનન્ટ ગ્રાન્ટ એક સાદડી નીચે સંતાયો હતો ત્યાંથી ઘસઘસો ને વેરાયો. લેફ્ટેનન્ટ હાર્ડિંગ એના ગોરા ઘોડેસવારો સાથે કેન્ટોનમેન્ટને નાકે ઊમો હતો ત્યાં જ કપાયો અને કેન્ટોનમેન્ટ પર આગ ફરી વળી. બ્રિગેડિયર હેન્ડસક્રોફ્ટ વીંધાઈ ને પડ્યો.

પણ આજ સુધી સર લોરેન્સે તૈયારી કરી રાખી હતી. એણે એ તૈયાર ગોરી ને ઘેરી ફેજ સાથે બળવાખોરો પર દોટ દીધી, પણ લખનૌના રોષ સામે અથડાઈ ને છવ લઈ ને ભાગ્યો અને મશીનબનમાં બરાયો. લખનૌએ, એમ સુરક્ષિત ભરાઈ બેઠેલા અંગ્રેજ નેતા લોરેન્સને ખેડો રહેવા દઈ, અયોધ્યા પ્રાંતનાં બીજાં મથકો બળવો કરીને કુમકી ટુકડીઓ રવાના કરે તેની રાહ જોવાનું કીક ધાધું. લખનૌ પર એ વાવટા ઊડી રહ્યા. મશીનબન પર અંગ્રેજ જેક ફરકતો હતો, લખનૌના બીજા ભાગ પર આઝાદીનો લીલો ઝંડો ઊડતો હતો. અને છેવટની અથડામણનાં માપ લેતા હતા.

અને સીતાપુર જૂનના ત્રીજા દિવસે ઊડ્યું. સીતાપુરે તિજોરીનો કાગળો લીધો. ચીફ કમિશનરના ઘરને ધૂળ ભેગું કરી નાખ્યું, કર્નલ

અર્થ અને લેફ્ટેનન્ટ ગ્રેજન્ટે વીંધી નાખ્યા. નદી તરફ રસાલા સાથે દોડી જતાં કમિશનરનો રસાલો રંગોળાઈ ગયો. કમિશનર એની સ્ત્રી અને બાળકો સાથે બળવાની ધાર નીચે ઢળી ગયો. થોર્નહીલ અને એની સ્ત્રી પણ વીંધાયેલાં મરતાં હતાં, સીનાપુરથી ઓપરેલાં ધાડાં ફરકાયાદ પડેલ્યાં તે ફરકાયાદની અંગ્રેજ ભુગ્ગડની કતલ થઈ ગઈ.

પછી મહમદીએ માથું ઝેંચક્યું. મીથુલીના રાજાને આંગણે અંગ્રેજ કુટુંબોને વળાવી અંગ્રેજ મરદો મહમદીના કિલ્લામાં ભરાયા, પણ ત્યાંથી પાછા ભાગ્યા, અને આડ લેફ્ટેનન્ટ, ચાર કૅપ્ટન અને બીજા અફસરોને અયોધ્યાની ધરતી ગળી ગઈ.

ખારડીય જિલ્લો પણ સળગી ઊડ્યો હતો. એ જિલ્લાના ચાર અંગ્રેજ ધામ, સોડરોરા, ગોંડા, ખારડીય, અને મીત્રપોર પર આક્રમિત થઈ ગયા. અંગ્રેજ કાપડીમાંથી છટકી ગયા તે બાહારામપુરના રાજાને શ્રેય જઈ ભરાયા.

સીડરોરા અને ગોંડાના અંગ્રેજ મહાશયો તે સીધા હોડીમાં બેસીને બળવા પડેલાં જ ભાગવા માંડ્યા હતા, પણ બળવાની આગના ઘોડાપૂરે તેમને અધવચ આવરી લીધા અને શમાવી દીધા.

પણ પૂર્વ આંકિલમાં ફૈઝાબાદ અગત્યનું નગર હતું. એ જ નગરમાં મોઝવી અહમદશાહ અંગ્રેજ કારાગારની ફાંસીખોલીમાં દરેક પળે શાપનાશ માંગ્યો દેખતો આંટા દેતો હતો, અને ફૈઝાબાદનો કમિશનર શેરાતાં વાદળની ધનધોર ધડામાં એના મહાલયમાં ઝેંચીનીચો થયા કરતો હતો, અને એના હાથ નીચેના ત્રણ વિભાગોને વારાફરતી બોલાવ્યા કરતો હતો, “ સુન્નતાનપુર, સલોની, અને ફૈઝાબાદ.”

“ કમિશનર ગોલડની ! ” બોલતો બિતાવળો લેનોકસ એક છત્રે સીડી ચઢી જતો, કમિશનરના ખંડનાં કમાડ ઠોકી રહ્યો.

“કાં, કાં, કંઈ નવીન....!” ગોઠડનીના હોઠ ફફડ્યા.

“મોલવીને એકદમ ટીંગાવી દઈએ, ફૈઝાબાદ બેઠશે જ અને ત્યારે એ...”

“માલુમ પડ્યું, એ કાણ છે તે!”

“ઓલિયો નથી, મોલવી થઈને આપણા ઉપર મોત રચતો ફર્યો છે ને છૂટશે તો.....કાઈ તાલુકદાર છે.”

“મને ય એ જ લાય છે.....પણ.....એની તાલુકદારી પાછી દઈએ તો.....”

“આપણા પોલીસ વડો કહે છે કે એ તાલુકદાર નથી રહ્યો, એ તો કહે છે કે મારા તાલુકો આખો હિન્દ ને મારી જત રહીર. એ મહાન છે, એનું સ્થાન માંચડા પર જ છે.”

“તો મારી રગનની જરૂર નથી. એના સ્થાન પર એને.....”

અને કર્નલ લેનોક્સ સીડી ઊતરી પડ્યો. ફૈઝાબાદની ફાંસીખોલી પાસે મોલવી અહમદશાહ માટે માંચડો બંધાઈ રહ્યો

કારણ કે એ હિન્દી હતો, કારણ કે એણે આઝાદીનો બેખ લીધો હતો. ગુલામીને એ ધિક્કારતો હતો, ને જળવો પૂકારતો હતો.

પણ ફૈઝાબાદની સંભ્રામસમિતિ મોલવી પર આંખ રાખીને બેઠી હતી. ફૈઝાબાદની જળવા કમિટિએ મોલવીને માંચડા પરથી ઉતારવાનો ઠરાવ કર્યો હતો.

અને કર્નલ લેનોક્સે એના ખાસ કેદી મોલવીને મોં મલકાવી કહ્યું, “હવે તમારી ફકરીની પળો ગણાય તે.....કંઈ ઈચ્છા!”

મોલવી, લેનોક્સના કપાળમાં અડખડાડ દસી પડ્યો, ને બોલ્યો,

“ અગ્રેજી અમીરીની પણુ પગો જ ગણાય છે.....પણુ આપણે પી લઈએ, એક સાથે.....” ફાંસીના માંચડા નીચેથી મોલવી અહમદ ધ્રુજા બોલતો હતો.

“ શું ? ”

“ તમે હોકલી ચેતાવો, મને હુકો સળગાવી અપાવો....આપણે ફૂંકીએ, સામસામા ને પગો બલે ગણાતી.”

કર્નલ લેનોક્સ આ ફિતૂરી પર અહોભાદથી વેંતિયો બનીને જોઈ રહ્યો.

અને બીજી જ પળે ફૈઝાબાદ પર ગુઆરો ગમડતો હતો. હર હર ને દીન દીનનો રણભેરી ફૈઝાબાદ પર દોડતો હતો. કર્નલ લેનોક્સ એના વફાદારને હાકલ કરવા બાગતો હતો. ફાંસીખોદીના સળિયામાંથી મોલવી અહમદશાહ ફૈઝાબાદની અગ્નિ જાળ દેખતો હતો.

ફૈઝાબાદનો અળવા-નાયક દુલીપસીંગ મોલવીને છોડવા જનતાનાં જોમ સાથે ઊછળતો કારાગાર પર પહોંચતો હતો. કારાગાર ખૂલતું હતું, મોલવીની જાંજીરો તૂટતી હતી. મોલવી આખો ઝંચકાઈ ગયો હતો. જનતાનાં જાંજી મોજાં પર મોલવીના ઝીન્દાબાદ જોર કરતા, અંગ્રેજ શયતાનિયતના કપાળમાં વાગતા હતા.

કર્નલ લેનોક્સ કેદ પકડાયો હતો. તે જ રાતે આઝાદ ફોજે મોલવી અહમદશાહને ફૈઝાબાદના સેનાની તરીકે સ્વીકાર્યો હતો.

આઝાદ ફોજના સેનાની ફકીરે રાતોરાત અંગ્રેજ સેનાની લેનોક્સને બોલાવી મગાવ્યા.

“ આ લોદાએ ઉતાવળ કરી અને મને હુકો પીવાનો વખત જ ન રહ્યો.” ખડખડાટ હસતા ફકીરે અંગ્રેજ કેદાને હોકલી ધરી,
“ મને માંચડા પર ચઢાવતા પહેલાં હુકો પીવાની રગ્ગ માટે હું આપનો

ધણે આભારી છું.”

પછી મહાન મોલવીએ અંગ્રેજ શયતાનિયતના બચેલા કમચારીઓને ગોઆ નદી પર એક હોડી અપાવીને છૂટા જવા દીધા અને મરેઝા પડેઝા, કમિશનર ગોલ્ડનીને, લેફ્ટેનન્ટ થોમસને, રીશીને, મીલને, ઍડવર્ડને તથા કયુરીને માનભેર દફનાવી દીધા.

પછી અહમદશાહ મોલવીએ ચારેકાર કબજે લેવા દુકડીઓ રવાના કરી, અને લખનૌની આજાદ દુકડીઓને કહાવ્યું કે પોતે આવી પહોંચે છે.

ત્યારે લખનૌમાં જૂનનો ચારમો દિવસ એકો હતો. જૂનના ચાર દિવસમાં આખો અયોધ્યા પ્રાંત આજાદ થઈ ગયો હતો. મશીભવન ખાલીકરીને સર હેન્‍રી લોરેન્સ રેસિડેન્સીના વિશાળ ગદમાં ભરાયો હતો. આજાદ ફોજે રેસિડેન્સીને ઘેરા લાલ્યો હતો અને રેસિડેન્સીમાંથી અંગ્રેજી તોપો અખંડ અગ્નિ વરસાવતી હતી.

અને આજાદ ફોજની કુમકે મહાન અહમદશાહ મોલવી લખનૌ તરફ દોડતે ઘોડે ફરતો આવતો હતો.

કાનપુરથી લખના

જીલ્લાની ૨૦મીએ લખનામાં જેહાદી તાંડવ અંગ્રેજ કિલ્લા પર ઝમૂરીયું હતું, અને સર હેન્રી લોરેન્સ મરતો હતો.

“ચલો. અહાડુરો ચલો.” એક જણ હાથમાં લીલો ઝંડો ફરકાવતો આગળ દોડતો હતો. અંગ્રેજ તોપોમાંથી વરસતી ઝડીઓ નીચે હસતો ધસતો હતો.

દોઢ એ ‘ક્યાં’ પૂછ્યું નહિ. સૌ સમજ્યા હતા, એને જેહાદનો નશો ચઢ્યો હતો. “એ આ ગયો, પેલો ગય.....” સૌ જોઈ રહ્યા હતા. એણે જઈને અંગ્રેજ અખોલમાં ડાલેનેમાઈટ ચાંપ્યો ને એ ચમક્યા વિના અંગ્રેજ તોપ પર હાથમાંનો લીલો ઝંડો રોપી રહ્યો. એક પળ એના પર સળગી ઊડી, બીજી પળે એ એનો ઝંડો લઈ અહર ઊડતો હતો.

એણે ઊડી જઈને માર્ગ બતાવ્યો હતો. એના મરણના માર્ગે ટુકડીઓ દોડી. અંગ્રેજ કિલ્લાની ખાઈમાં સીડીઓ ગોડવાઈ. સીડી પરની દાર ચઢતી હતી ને ઊડતી હતી; પણ સીડી ખાલી હતી નહિ.

એના માર્ગે એ ગયા અને અંગ્રેજ વાસના કિલ્લાની આસપાસ સાડત્રીસ ડાલેનેમાઈટ ફોડી આવ્યા. એણે માર્ગ બતાવ્યો અને એના માર્ગે જનારા અટક્યા નહિ. અંગ્રેજ હકૂમતના પગનીચેની ધરતી દરેક પળે સરતી હતી, અને રાત પડતી હતી. અંગ્રેજ આવાસ પર દીવા ટગમચતા હતા, અને જાણુ લડાઈ સંકેલી આરામ કરવા જતી હતી, ત્યારે એને એકલાને એન પડતું નહોતું.

એ ચૂપચાપ ચાલ્યો ગયો. એણે અંગ્રેજ ખાઈ ઝોળંગી. પીઠ પ્રાચીન લટકતી ખંડૂકને સમાલતો, ફેડ પર ભરાવેલું ખંજર ન ખખડે તેનું ધ્યાન રાખતો, રાતના કાળમીઠ ઓળા જેવો, ડાલેનેમાઈટે દોરેલાં ગામડાંમાં આંખો ચમકાવતો ફરતો હતો.

ત્યારે સર હેત્રી લોરેન્સની પદવી પર આહિવાના ચીફ કમિશનર તરફ આવેલો મેજર બેન્કસ ખુવારીના આંકડા માંડતો ટહેલતો હતો.

ત્યારે પેલા પડછાયાએ તાક માંડી અને મેજર બેન્કસ ચીસ પાડીને ધવાયેલો પડ્યો, ને એણે શાંતિથી એના લરેલા બધા બાર પૂરા થાય ત્યાં સુધી દીધે રાખ્યું. અંગ્રેજ ઓળાઓ દોડી રહ્યા. એકે એના...કાળા સીસમ શરીરમાંથી લ'વાયેલી બંદૂક દોડી, એના શરીરમાંથી ટગમગતી આંખો દોડી ને રાડ નાખી, “ઓથેલો...”

“ઓથેલો આગ્યો છે. ઓથેલો...” અંગ્રેજ છાવણીમાં ખૂમ પડી.

અને ઓથેલો શાંતિથી સીડી ઊતરી જતો, અંગ્રેજ હોનારત પર હસતો, આજાદ ફાજની ટાંપી રહેલી ખિરાદરીને વાત કહેવા દોડી જતો હતો.

ઓથેલો સીડી હતો, આફ્રિકન હતો, જૂના નવાખનો એક મામૂલી નોકર હતો, અંગ્રેજ સેવાને સલામ કરીને આજાદ ફાજમાં સામેલ થઈ ગયો હતો. એનું જૂનું નામ ફાર્દગલુનું નહોતું, અંગ્રેજો એને મળનકમાં આવેલો કહેતા હતા. આજે ઓથેલો આજાદ તાક કરતો હતો, આજે ઓથેલાનું નામ અંગ્રેજ છાવણીમાં કંપ જન્માવતું હતું.

લખનૌના ઘેરામાં બીજો અંગ્રેજ કમિશનર પડ્યો અને ખિજેડિયર ઈંગ્લિશ અથોપ્વાનો કમિશનર બન્યો અને અંગ્રેજ કિલ્લાનો મુખ્ય ગઢવી થયો.

ત્યારે એ નવા કમિશનરને દિલાસો દેતો અંગદ આવી પહોંચ્યો. અંગદ અંગ્રેજોનો જનસહ હતો. અંગદે સમાચાર આપ્યા કે, “કાનપુરથી હવેલોક સાહેબ નીકળી ચૂક્યા છે, ને દોડતે ઘોડે આવી પહોંચે છે, ટકી રહો.”

ત્યારે બુઝાર્દનો રપમે દિવસ આવતો હતો, અને અંગદ લખનૌ પર લડવાનો નકશો લઈને તાબડોતોબ હૅવલોક્ની સામે જઈને મળવા ઓપડી ગયો હતો. અને આખી અંગ્રેજ વસ્તી કિલ્લાના કાંગરામાંથી હૅવલોક્ની ફોજની ઓડતી ધૂળ જોવા, હૅવલોક્ની તોપનો અવાજ સાંભળવા કાન માંડી ટમટમી રહી.

એક દિવસે એવી તોપોનો અવાજ દૂરથી સંભળાઈ રહ્યો, અને અંગ્રેજ કાનમાં જનરતો ખોલી રહ્યો, “હું હૅવલોક્ પાસેથી બોલુ છું.”

પણ પછી તો, કાનપુરની અંગ્રેજ છાવણીની ખેટરી પર ગોળા મળડવા લાગ્યા. અંગ્રેજોને જોવાનીસ હાઉસ ધમધમી ઓડ્યું, અંગ્રેજની બેગમ ડ્રોડી ખખડી ડ્રોડી; બૂલાં પડેલાં અંગ્રેજ કાળજી ધમકતાં હતાં, “આ તો, આઝાદ બોલે છે.”

અને અંગ્રેજ દીવાલમાંથી ટુકડી કૂચ કરી શકે તેવું મોટું ગાયકું પડ્યું. ગાયકા વચ્ચે વફાદારો ને ગોરાઓનો યુધ્ધારો ઓઠવતો ફેપ્ટન સોન્ડર્સ બેઠો હતો.

પાછો પેલો લયાનક અવાજ આઝાદ ફોજની આગલી હરોળમાંથી યુદ્ધ ઓડ્યો, “હર,.....હર.....હિન્દ, દીન.....દીન” અને સોન્ડર્સ રચેલી લડવૈયાની દીવાલ તોડવા આઝાદ ફોજની આગલી પાંખ ડ્રોડી. અંગ્રેજોની બધી તોપો બધે પડી ગઈ એકેએક આદમીએ ગાયકું પૂરવામાં પીઠ દીધી.

પહેલો ધસારો અંગ્રેજ તરવારો પર કાચાયો, અંગ્રેજ પિસ્તોલોથી વીંધાયો ને પહેલા પાછળ બીજો ધસારો ધમધમી ઓડ્યો. અંગ્રેજ જલિમ દીવાલ પર બહાદુરો અથડાયા. અંગ્રેજ હરોળો પર આઝાદ સ્ત્રીઓ ઓછળી ઓછળીને ફૂટ્યાં. અંગ્રેજ કતારની છવતી દીવાલ વીંધાવા લાગી. પણ રાત પડી ગઈ હતી, એટલે છેલ્લો દિસાખ ઓગતી ઉપામાં આંકવાનો રાખી, અને આબુની લડાઈ થંભી હતી.

મધરાતે અંગ્રેજ કિલ્લામાં અંગદ મરતો હતો અને જીવતાં રહેલાંને મોટું મોટું કરીને હવેલોકની ચિઠ્ઠી આપતો હતો. હવેલોક લખતો હતો, “મારાથી પ્રત્યેક દિવસ સુધી અવાશે નહિ, નાના સાહેબ ને તાતિયો મને વીંટાયા કરે છે.”

મરણની છાયા અંગ્રેજ કિલ્લા પર પથરાતી હતી. મરણથીયે વધારે ભયંકર નિરાશાનો ઓળો અંગ્રેજ કિલ્લા પર ઊઠતો હતો. અંગદ માંડીને કહેતો હતો:

“રહમી જુલાઈએ જ હવેલોકે પંદરસોની ફેજ લઈને ગંગા ઓળંગી, ત્યાં એના રસ્તાનું એકેએક પગલું રાતું થયું. જ્યાં ને ત્યાં લોક ઊડતો હતો. સંદારે કેટલો કરાય ને સળગાવાય પાણી કેટલું! જ્યાં ને ત્યાં જેઠાદી જૂથ સંતાયેલાં ટાંપી રહેલાં હતાં. એ બધા ઉપરાંત નાની નાની બે ઘડાઈઓ લડીને હવેલોક સાહેબ આગળ વધતા હતા ત્યાં રાડ પડી ને એમને મંગલવાર તરફ દોડી જવું પડ્યું. એટલું અધૂરું હોય તેમ કાનપુરમાંથી હવેલોકની ગેરહાજરી પર ટાંપી રહેલો તાતિયો કાનપુર પર ધસી ગયો છે; હવેલોક સાહેબના પંદરસોમાં મથુસોની બાધ પડી છે ત્યાં, કાનપુરના કિનારા પર નાનો ને તાતિયો આંટા દે છે, એટલે સાહેબ ત્યાં દોડ્યા છે...શો કાપ છે! કાનપુર પાણી ખરેખર જિતાયું છે કે નથી તે કળાતું નથી.”

“તો નીચ ત્યાં શું કરે છે?”

“ક્યાં?”

“કાનપુરમાં.”

“રાડ નાખે છે, હવેલોકને પાછા બોલાવે છે, ને હવેલોક સાહેબ ખીજવાયા છે. બંનેમાં રસાકસી જમી છે જો મોટું કાણુ?”

“બંનેમાં રસાકસી જમી છે? અમે મરીએ છીએ ત્યારે એ બંને ગ્રંથાઈ માપવા નીકળ્યા છે એમ ને!”

લખનૌના અંગ્રેજ લશ્કરિયા મૂઆ પડતા હતા અને અંગ્રેજ સરદાર હંવલોક એનાં લાવલશ્કર લઈને ૧૭મી ઓગસ્ટે પાછો કાનપુર પહોંચતો હતો, અને પહોંચીને મહાસેનાનીને લખતો હતો, “ હું પાછો કાનપુર આવ્યો છું. નાના અને ટોપે બ્રહ્માવર્તમાં પાછા પડ્યા છે અને કદપીમાં બંનેએ ફેજ જમાવી છે. જમનાના બંને કાંડા પર એ ફિતૂરીયાના માનમાં માથાં નમે છે, જમનાના બંને કાંડા પર એમની હાક વાગે છે.”

બંને હાથ અંગ્રેજ માલિકીએ ખરીદેલા ખૂતી કપાળ પર ઠોકતો અંગ્રેજ સેનાની, કાનપુરમાં વિમાસતો હતો, ને લખનૌ જતાં થોથે જઈ આવેલા હીરા જેસે હંવલોક, એના પર કદપી પાસે પડેલાં વીતક વિચારતો હતો; આખા અયોધ્યા પર થયેલા ઉઝરડા પર આંખ ધારતા હતો, જમનાના ઘાટ પર ગુજરેલા માર સંભાળતો હતો. શી ખબર નાનો આવો લયાનક હશે, અને તાતિયો ટોપ આંખ તાકાતવાળો હશે!

ઈરાનથી વિગ્ન્ય પામીને આવીને છલંગો ભરતો હંવલોક એની અંગ્રેજ માલિકીના મુખ્ય આડતિયા કેનીંગને લખતો હતો કે તાઅડતોય મોટી ફેજ નહિ આવી પહોંચે, તો મારે પાછા ભાગી જઈને અહહાખાદમાં ભરાઈ જવું પડશે.

ગિચારો હંવલોક ! અંગ્રેજ અગ્નિપરીક્ષામાં નાપાસ હતો, કુમક સાથે અંગ્રેજ મહાસેનાનીને આદેશ આવ્યો હતો, “ સર જેમ્સ આઉટરામને તમારી સરદારી સોંપી દેજો.”

નીલ મોડો પડ્યો અને સરદારી હંવલોકના હાથમાં આવી; હંવલોક લખનૌ પર ચઢતાં લથડી પડ્યો અને સર, જેમ્સ આઉટરામે સરદારી સંભાળી.

અંગ્રેજશાહીને હીલ પાલવે તેમ નહોતી. અંગ્રેજશાહીનાં જીવનતંતુ તૂટતા હતા. દિલ્હી અલ્બનમ જોલું હતું. કાનપુર પહોંચતાં

કાનપુરી કાતર અંગ્રેજ ઉંદરની પૂંછડો કાપતી અહોનિશ ફરતી હતી; ત્યારે નીચને માડું લાગે તો ભણે લાગે, ત્યારે હેવલોકને અપમાન લાગે તો ભણે લાગે.

અંગ્રેજ માલિકીએ એના મારાઓ માટે ઘડેલી શિસ્ત હેવલોકને કહેતી હતી, “ ગમે તેવો કડવો ટૂંટડો ગળી જા.” સપ્ટેમ્બરની ૧૫મીએ દિલ્હી પૂરેપૂરું પડ્યું.

સપ્ટેમ્બરની ૧૫મીએ સર જેમ્સ આઉટરામ કાનપુર પહોંચ્યો ત્યારે સર જેમ્સ આઉટરામ પોતે પોતાની રાજ્ય ખુશીથી ને અક્ષત હોશિયારીથી હેવલોક માટે પોતાને હાથે લખેલું ઉત્તર ફરમાન લઈ આવ્યો હતો.

પછી કલકત્તાથી આવેલા આઉટરામ, આયર અને કુપર જેવા સરદારોની કુમક ફોજવાળી અંગ્રેજ સેના નીલ અને હેવલોક સાથે કાનપુરથી લખનૌ તરફ અંગ્રેજ માલિકશાહીને ફરી સ્થાપવા ઊપડતી હતી.

ત્યારે સપ્ટેમ્બરનો વીસમો દિવસ હિન્દી બોમ પર ભિગતો હતો.

દિલ્હી લેવું સહેલ નથી

અધી અંગ્રેજ ગંદકો દિલ્હી પર તકાઈ હતી, અધી અંગ્રેજ તોપો દિલ્હી પર મંડાઈ હતી, અધી અંગ્રેજ ફોજો દિલ્હી પર ઘેરતી હતી, ને દિલ્હી ને પંગળના રસ્તા પર અંગ્રેજના પતિયાળા, નાભા ને ઝીન્દી કુતાઓ આંટા દેતા હતા, અને દિલ્હી પર જ, નેપાલના જંગલહાદુરની વફાદારી, અંગ્રેજ શિકારીઓના સાથમાં લોટતી હતી.

ત્યારે અંગ્રેજ મહાસેનાની યર્નાડ ગૂનની શરૂઆતમાં જ દિલ્હીને દેખતો કેમ ડાયેલો ગ્રેમો હતો ? અને ત્યારે જ અંગ્રેજ સન્નતતનો એ મારફ્ફો મુખી પહેલા જ ગ્રાસમાં માખી ચાવતો કેમ મુખ ફાડતો પહેલો અભિપ્રાય પાછો ખેંચતો (“ Now to take Delhi is not the work of even a day ”), માથું ઘુણાવતો હતો, અને દિલ્હીને દેખી રહેતો એક નહિ, અનેક દિવસ પિતાવતો હતો !

બિટનના સિંહના પંજમાં એવી કઈ ફાયર પેસી ગઈ હતી ! બિટનનો એ લડવીર, બળવાની પહેલી મશાલ ચેતવનાર, બળવાની પહેલી યાત્રીની આંગ પુકારનાર, બળવાનો આદેશ આપ્યા ઉત્તર હિંદમાં સળગાવનાર, દિલ્હીનો નાશ કરતાં કેમ અચકાતો હતો ! દિલ્હી જેવા મામૂલી નગરની રાખ ઉરાડતાં બહાદુર બિટનો કેમ ખોટકાઈને ખડા થઈ રહ્યા હતા !

બર્નાડ જેવો બહાદુર મહા સેનાની હતો, વીલ્મરફોર્સ, ગ્રેટહેડ અને હોડસન જેવા મહારથીઓ હતા, ગોરીગમરુ હરોળો હતી, તોપની લંગારો ને દારૂગોળાના ઢગલા તૈયાર હતા. તોયે બર્નાર્ડ દિલ્હીની શેરીઓમાં ધસી કેમ જતો નહોતો ! તોયે વીલ્મરફોર્સ લાહોર દરવાજે અને હોડસન કારમીરી દરવાજે છલંગો કેમ દેતા ન હતા !

કારણ ? કારણ કે, બલિમોએ હિન્દના એક દેહ પર હિન્દના બંને હાથ એક થતા દેખ્યા હતા; કારણ કે, અંગ્રેજ બુલમગારો દિલ્હીના ઉંચરા પર, કોઈ હિન્દુ કે કોઈ મુસ્લીમ નહિ, પણ બંને આંધવોની આઝાદફોજ વાળો હિન્દ ઊભેલો દેખતા હતા. હિન્દમોમના લોક-અપરાધીઓ આઝાદીથી ડરતા હતા.

એટલે જ જૂનની ૧૪મી સુધી બર્નાર્ડે લયાલપ જોખ્યા ક્યાં ને પછી દિલ્હી પર દોડી જવાની મોટી યાદી તૈયાર કરી. કાણુ ક્યે દરવાજે જાય, કાણુ ડાખા જમણા સંરદારી લે, કાણુ ક્યારે ઊપડે ને કાણુ ક્યારે ક્યાં મળે એવી અનેક વિગતોનો બૂહ દિલ્હી પર ચઢતો હતો.

અંગ્રેજ સેનાનો મહાસેનાની, ક્રીમિયામાં ખુનામરકા ખેલવામાં મશહૂર થયેલો બર્નાર્ડ હતો ને એની પડખે વીલ્મરફોર્સ ને ગ્રેટહેડ હતા. અંગ્રેજ સરદારોની સમિતિ ૧૫મીએ બેઠી હતી, ૧૬મીએ પણ બેઠી હતી. અંગ્રેજ મહારથીઓ ઊઠ્યેસ કરતા હતા અને

એમની જાહેસ વખતે દિલ્હીની આઝાદ ફોજની ગોરીલા ટુકડીઓ તેમને હેરાન પરેશાન કરતી તેમના પર તૂટી પડતી હતી.

એક વખત આ અંગ્રેજ મહારથીઓની મહાસેના પડી હતી ત્યારે થોડાક જ વાર દૂરના લીલા ખીડમાંથી ટુકડીઓ ઊભી થઈ ગઈ. હર હર.....ને દીન.....દીન કરતાં મુકીભર માણસો તૂટી પડ્યાં. એમ અવારનવાર અંગ્રેજ સેનાનાં પીંછાં ટૂંપાતાં રહ્યાં. અંગ્રેજ સેનાની પાંખો પર આઝાદ મહારથીઓ અવારનવાર તૂટી પડવા લાગ્યા, ને એક વાર તો એક મરણિયો ઠેઠ અંગ્રેજ દરોળની લગોલગ પહોંચી ગયો અને કર્નલ નોકસને વીંધી નાખ્યો. પછી એવી એક ટુકડી પર મેજર રીડ પોતાની એક દેશી ટુકડીને હલ્લો કરવાનો હુકમ કરતો હતો. હુકમ સાથે જ થોડેસવાર ટુકડી છત્રંગ દેતી દોડતી હતી. પણ ત્યાં તો રીડે રાડારાડ કરી મૂકી. આખી ટુકડી પેલા ગોરીલાઓનો, સથવારો કરતી હતી. આખી ટુકડીને આઝાદ ફોજનું પાટનગર ખેંચતું હતું.

૧૭મી જૂનને દિવસે આઝાદ ફોજની થોડીક ટુકડીઓએ ઈદગા મહાલ પર એટરી ચઢાવી. એને તોડવા મેજર રીડ અને હેવ્લી ટુમ્મ-એ બાબુથી ચઢ્યા. ઈદગાના બહાદુરો પૂરેપૂરા ઘેરાઈ ગયા અને ઈદગાની તોપો જોરથી બરાડી રહી. પણ પછી તોપો કામ કરી શકે તેમ રહ્યું નહિ. હથિયાર ઝાડી શરણે જવા વિના ખીજે માર્ગ હતો નહિ, પણ આઝાદફોજે આવી કાર્મ પણ કટોકટીમાં શરણે જવાની ગણતરી રાખી જ નહોતી, એટલે ઈદગાની તોપો નકામી કરી, હતા તેટલા બધા લડવૈયા ફૂદી પડ્યા અને છેલ્લો લડવૈયો કપાઈ ગયો ત્યાં સુધી ઈદગાનો મોરચો ઝખૂમતો રહ્યો.

૧૮મી જૂનને દિવસે નસીરાબાદના બળવાખોર લડવૈયા તિજેરી સાથે દિલ્હી આવ્યા. દિલ્હીએ દરબાર ભર્યો અને નસીરાબાદના

બહાદુરની તારીફ કરી. નસીરાબાદની આઝાદ કતારે દરબારમાં જાહેર ક્યું કે, ૨૦મી જૂનને દિવસે અંગ્રેજ સેના પર પોતે તુડી પડશે. ૨૦મી જૂને નસીરાબાદના લડવૈયાઓને દિલ્હીના દરવાજાઓએ કૂચ કરતા દીડા. થોડીક દુકડીઓ સમગ્રીમાંડીથી ચૂપચાપ નીકળી ગઈ હતી, અને એ દુકડીઓએ અંગ્રેજ જલિમ ફોજની પૂંછડી કાપી નાખવાની મુરાદ રાખી હતી. અંગ્રેજ ફોજની પીઠ પર સ્કોટ, મોની, ટુમ્બસ અને બીજા અંગ્રેજ સરદારોની ચોકી હતી. એ એકિયાતોએ હતું એટલું બહુ બળ બતાવી અવરોધ ઝમો કર્યો, પણ આઝાદ ફોજનાં થોડાપૂર, તોપો ને બંદૂકોની અંગ્રેજની ફોજ દોડાવોને ઠેકતાં ધસી જ આવતાં હતાં. ટુમ્બસ રાડ પાડી ઝોક્યો, “દોડ, ડાલી, દોડ દોડ; મારી તોપો પર દુસ્મનો ઠેકી ગયા છે.”

ને ડાલી પંખજના દેશદ્રોહીઓની લંગાર લઈને દોડ્યો. પણ ડાલીના ખજામાંથી એક ગોળી સસવતી બીજા બાજુ નીકળી ગઈ, અને ડાલી ડોળીમાં બેસીને પાછો દોડી ગયો. અંગ્રેજ કતારના દમા ભાગાઓ ભોંડા પડીને ભાગતા હતા. પંખજી વફાદારો કડીતોડ પાછા દોડી જતા હતા. અંગ્રેજ સિંદની પૂંછડી કપાઈ ગઈ હતી. નસીરાબાદનો આઝાદ બંદો જલિમ જનવરની પીઠ પર ઘા દેતો હતો. હોપ ગ્રાન્ટનો થોડો લોહી વૂંચવતો હતો અને થોડેસવાર બચાવેલો ભોંય બેળો ગળાડતો હતો. અંગ્રેજ પીઠ પરાભવ પામી ગઈ હતી, અને લોર્ડ રોબર્ટ્સ એના માલિક ઉપરીને લખતો બેઠો હતો, “બચાવેલોએ આજે આપણો નાશ કરી નાખ્યો છે.”

ગિચારો બર્નાર્ડ આખી રાત ઝંઘ્યો નહિ. એને તો અડધા દિવસમાં આક્રમણ કરી એક દિવસમાં દિલ્હી પાડવું હતું, પણ એની જલિમખોરીએ અક્રમણ કરવાને બદલે આજ સુધી આક્રમણો જ ઝીલ્યા કર્યાં હતાં, લોહી લૂછ્યા કર્યાં હતાં, દવાખાનાં ભર્યાં કર્યાં હતાં, અને અધૂરામાં પૂરું નસીરાબાદની કતારે અંગ્રેજ બહાદુરોને

નખશિખ ઉઝરડી નાખી હતી.

હવે શું થાય ? કમિટિ બોલાવો. બર્નાર્ડ મહાસેનાનીની સંગ્રામ સમિતિ બોલાવાઈ. સમિતિએ નક્કી કર્યું, “ પંડતબથી મોટા વધારો ન આવે ત્યાં સુધી આપણે ચઢી શક્યું નહિ.”

પણ ૨૩મી જૂનનો દિન આઝાદ ફોજનો જવાબ માગતો આવી પહોંચતો હતો. એ જ દિવસે અંગ્રેજ જીલમગારોએ દિન્દ પર માલિકોની મંડોર ભારી હતી, એ જ દિવસે દિન્દની ઝાતી પર અંગ્રેજ એડ ક્રાતરાર્થ ગઈ હતી. એ દિવસ રાજપૂતની સાલનો હતો, આજે એ ગુલામીનાં સો વરસ વહી ગયાં હતાં, અને દરેક વરસે દિન્દી જનતામાંથી નવાં લોહી ઉગેચ્યાં હતાં, નવાં અપમાન નાખ્યાં હતાં, નવા અત્યાચાર ઉતાર્યા હતા. એ પાશ્વત્વનો જવાબ માગતો એ દિવસ હતો. એ અંગ્રેજ પટા સાથેનો હિસાબ ચૂકવવાનો એ જ દિવસ હતો.

આઝાદ ફોજની આંખમાં ભપાનક ભાવ ચમકી ઊઠ્યો. દિલ્હીના દવામાનમાં અંગ્રેજશાહીની ખૂતખોરીનો સામનો ઊડતો હતો. તોપ તાલાવેલી કરતી હતી, તરવારો તલસતી હતી, દિન્દી વીરતાં આઝાદ જિગર એ દિવસની ઝગવણી કરવા અંધીરાં થતાં હતાં. લાહોર દરવાજેથી આઝાદ ફોજની ટુકડીઓ એ દિવસને ઝગવવા વહેવા માંડી હતી.

અંગ્રેજ હકૂમતને એ દિવસની વાદ હતી એ દિવસે આઝાદીની વિકરાળ ઝગવણી લશે એવી તેને ધારણા હતી. એટલે બર્નાર્ડ કુમક મંગાવી રાખી હતી. એટલે જ લાહોરી દરવાજામાંથી નીકળતી હરોળોએ નહક આવેલી અંગ્રેજ હરોળો દેખવા માંડી હતી.

સખીમાંડીમાંથી બળવાના બહાદુરોએ ધસવા માંડ્યું ને આગળ ધપતાં અંગ્રેજ ધાડાં પર તોપમારો ચાલુ કરી દીધો. ખપોરના બાર

વાગે લડાઈ બરાબર ધીખી ઊઠી. અંગ્રેજોની અનેક તોપો વધારે પાવરધી નીકળી. અંગ્રેજોની ટુકડીઓ લગોલગ આવી પહોંચતી આગળ વધી રહી. સૌની આગળ મેજર રીડના ગોરા ઘોડેસવારો છલંગો દેતા હતા, એની બંને બાજુએ પંખખી ને ગુરખી દેશદ્રોહી કતારો ભયાનક મોત વરસાવતી ધસતી હતી.

ત્યારે દિલ્હીનો ઉઠાવ મરજિયો બન્યો. બક્તખાન રાહિલો રણે ચઢી ચૂક્યો હતો. રીડ એના પંખખી અને ગુરખા વફાદાર સાથે થંભી જતો હતો. બળવાનો આદેશ થયો કે અંગ્રેજ ફોજ હવે આગળ વધી શકશે નહિ, અને અંગ્રેજ હકૂમત, અંગ્રેજ શિસ્ત, અંગ્રેજ સરદારીની અંગ્રેજ ઓથાર અટકાવે ઊભી થઈ ગઈ. રીડની ચારેકાર મઠાં મલકતાં થયાં, રીડની ચારેપાસે લોહીની નીકા રેત્રાતી થઈ ગઈ. કર્નલ વેલ્સમેનની છાતી એ નીકામાં વીંધાઈને રેત્રવા લાગી. અંગ્રેજ તોપો જોખમમાં ન આવી પડે એટલે દૂર અંગ્રેજ બહાદુરો હડી ગયા.

“પણ રાખો, રાખો.” રીડ ગરજતો હતો. પંખખથી નવા કુત્તાઓની નવી કતાર આવી હતી અને એ નવો ધસારો દોડ્યો આવતો હતો.

સૂરજ આથમતો હતો અને નવી પંખખી કતારનો ભયાનક હલો વૂટી પડતો હતો. ખાસીને યાદ કરી કરીને, આઝાદીનો ચિત્કાર કરી કરીને, દિલ્હીની આઝાદ ફોજે પોતાના શરીરની દીવાલો ખડક્યા કરી, મઠાંના ઢગ ખડક્યા કર્યાં, લોહીની જોળો દીધા કરી. દિલ્હીની આઝાદીનો આદેશ હતો, પાછા હડવાનું હતું જ નહિ. એટલે વધારે યાંત્રિક, વધારે શિસ્તવાળી, વધારે સરદારો ને ગોઠવણીવાળી, અંગ્રેજ હરોળોની સામેસામ એકઠા આઝાદીના આતશથી એકબેનેલી દિલ્હી આઝાદ હરોળો ટકતી હતી.

મોડી રાતે બંને બાજુએ થાકીને લડાઈ થંભાવી, અને બંને પક્ષ પોતપોતાની છાવણીમાં આરામ લેવા પાછો વળ્યો.

પણ પાછું સવાર પડ્યું ને તોપો બરાડી, નિશાન તકાયાં, તરવારો ધૂમી રહી, ઝપાઝપી બયાનક બની અને પાછી રાત પડી ને થાક ખાવા લડાઈ થ'બી. એમ એક પછી બીજો લોહિયાળ દિવસ પૂરો થતો હતો, એમ પ્લાસીની ઉજવણી દરરોજ અધૂરી જ રહેતી હતી. દિલ્હીની આસપાસ લોહીના કાદવ ઠરતા હતા, હાડપિંજરો સૂસવતાં હતાં, ક્ષમની શેરીઓ ગુંગરવ કરતી હતી.

ત્યારે મધરાતેય એ આંખ મીંચતો નહોતો. રોહિલો બક્તખાન દિલ્હીની તમામ ફોજને એકઠી કરતો હતો, લડાયક બૃહ સંભળાવતો હતો, બધી ટુકડીઓને એક કતાર શું તે સમજાવતો હતો અને બચકર નિરધાર કરતો પૂછતો હતો,

“ આવતી કાલે મારી આગલી હરોળમાં આવનારા પોતાની ઇચ્છાથી જ નામ નોંધાવે,...આટલા ખૂટે છે.” અને પડાપડી કરતાં નામ ઊઠરાઈ જતાં બક્તખાન હાથ ઝેંચકતો હતો, “ હવે બસ...આવતી રાતે અરજી કરજો...જગાઓ પૂરાઈ ગઈ છે.”

દિલ્હીના હિન્દી પાટનગર પર મોન એવી મસ્તીએ ચઢ્યું હતું. હિન્દુ-મુસ્લીમની એક બાની મરી ફીટવાની જ આઝાદ બાંગ બોલતી હતી. દિલ્હીમાં જુદા જુદા ચહેરા, જુદી જુદી બોલીઓ, જુદા જુદા ધર્મ એકઠા થયા હતા; પણ એ બધી બહારથી દેખાતી જુદાઈ ઓ, આઝાદ ફોજની ટુકડીમાં એક બનતી હતી, સૌની આંખમાં એક હિન્દ વિકરાળ હસતો હતો, સૌને એક પળમાં જીવનમરણની સાથીદારી સાંપડતી હતી, સૌના એક પ્રાણમાં એક પાણીનાં મોજાં ઊછળતાં હતાં. મોજાંની કિનારી પરના ટપકા જેવો બક્તખાન સૌની આગળ, સૌના મહાસેનાની બનીને કૂચ કરતો હતો. આઝાદ ફોજે એને મહાસેનાની બનાવીને એ રોહિલાના હાથમાં, શહેનશાહના નામમાં અંગ્રેજી જાલિમનો સંહાર સોંપ્યો હતો.

અને બકતખાને સત્તા હાથ પર લીધા પછી, દુકડીઓને નવેસરથી રચી હતી, દિલ્હીનાં કારખાનાને હથિયારો ને દારૂગોળો ખનાવવા ઉત્તેજિત કર્યા હતાં, અને દિલ્હીનાં એકેએક સ્ત્રીપુરુષ અને યુવાનયુવતીને આઝાદ ફોજ તરફથી હથિયારોની ભેટ ધરી હતી. અને ફરમાન કર્યું હતું કે અદાર વરસની ઉપરનાં એકેએક સ્ત્રીપુરુષે એક કે બીજા હથિયારની વપરાશ પાસેના અખાડે કે પાસેની લશ્કરી ચોકા પર શીખી લેવી.

આજે દિલ્હીનો મહાસેનાની લાલ કિલ્લામાં રાતના જતો હતો, ને બાદશાહની, ઝીનતમહાલ બેગમની અને હકીમ અશાનુલ્લાખાન તથા અહમદકુલીખાનની મુલાકાત લેતો હતો, અને જણાવતો હતો કે પાછલી રાતના વીશેવીશ હજારની જનરલ પરેડ પર બધાંની હાજરીની જરૂર હતી. એણે તાબડતોબ આસપાસના બળવા પર સુખારકબાદીના સદેશા દોડાવ્યા હતા અને દરેક ઘટકોમાંથી એક ચૂંટાયેલી કતાર દિલ્હીની કુમકે આવે એવી મંગણી મૂકી હતી.

પણ ત્યારે જ અંગ્રેજ હરોળો પણ, આઝાદ દિલ્હીને એક દિવસમાં નહિ લેવાય તેવી ખાતરી પામતાં પોતાની મજબૂત કતાર રચી હતી. સૌથી વધારે બહાદુર ને કુશળ અંગ્રેજ સરકારોને દિલ્હી પર બોલાવાતા હતા. પંગખમાંથી બહાદુર સિગેડિયર જનરલ એંગરલેઈન આવી પહોંચ્યો હતો, પ્રખ્યાત મીલીટરી-એન્જિનિયર બર્ડ રમીથ દિલ્હી પર હાજર થઈ ગયો હતો, જોન લોરેન્સે એના લોખંડી લડવૈયાઓને મોકલી આપ્યા હતા.

એટલે અંગ્રેજ મહાસેનાની બર્નાર્ડ એની આખી સેનાને સંબોધતો હતો, “આપણે દિલ્હી પર ચઢીએ છીએ, સીધા ને બહાદુરી સાથે.” પણ સીધા ને બહાદુરનું ચક્રતું કાળજી એક દિવસમાં દિલ્હી લેવાની વાત ન બોલી શક્યું.

એમ જુલાઈના ત્રીજા દિવસે દિલ્હીના પ્રાદર ફરતી લશ્કરી

હરોળો જંગી જંગ માટે દાવ લેવા માંડી. અંગ્રેજ હરોળો સાથે આઝાદ ફોજની ટુકડીઓ ધીમે ધીમે આગળ વધતી હતી. અંગ્રેજ ભયસે આઝાદ ફોજની ટુકડીઓની ધીમી ગતિની ખબર આપતી હતી અને કહેતી હતી, “આગલી હરોળોમાં ક્યાંય બક્તખાનની ટુકડીઓ છે જ નહિ.”

“બક્તખાન આગલી હરોળોમાં છે જ નહિ!” બર્નાર્ડ હરખશોકમાં હોઠ ઢાબતો હતો, “તો આગલી હરોળો તોખી સહેલી ખરે, પણ બક્તખાન હશે ક્યાં?”

“ત્યાં, ત્યાં, નામદાર, આપણી પાછલી પીઠ પર તૂટી પડ્યો છે.....” બક્તખાન અંગ્રેજ સેનાના પાછલા ભાગ પર તૂટી પડ્યો હતો. બક્તખાનની ફોજ આઝાદ હિન્દની ક્રિક્યારી કરતી અંગ્રેજ કરોડના મણકા ડોચતી બયાનક બર્નાને તૂટી પડી હતી.

અંગ્રેજ મહાસેનાની બર્નાર્ડે, શરમના દુઃખમાં માથું ખંજવાળી નાખ્યું અને ફરમાન ફૂંકાવ્યું: “આપણી આગળ વધતી ટુકડીઓને અટકાવી દો.”

અને પછી દિલ્હીથી સીધી આગળ વધતી આઝાદ ફોજની ટુકડીઓની ગતિ વધી ગઈ. આગળથી પણ હલસો આવતો હતો, એમ આઝાદ મોરચાની તોપો ખૂમરાણુ કરતી બોલતી હતી.

અંગ્રેજ અહાદુરીને ભોંય ભારે પડતી હતી. અંગ્રેજ સેના કાચાઈ જતી હતી. બક્તખાનના ઘોડાપુરમાં આગલી હરોળોનો સંગમ થતો હતો. સંગમમાં લાલ ઊંજો ઝોલે ચઢી હતી. અંગો ઊછળતાં હતાં, માથાં રમતાં હતાં, ધડ ખખડતાં હતાં.

ત્યારે બર્નાર્ડની પ્રચારી પથરાઈ હતી. મહાસેનાની અંગ્રેજ ભાવણીમાંથી મરતો હતો અને મરતો મરતો જ્ઞાન પામતો હતો કે

દિલ્હીને લેવું સહેલ નથી, કારણ કે, ત્યાંની ફોજ મુઠ્ઠીભર છતાં, આઝાદ ફોજ છે, અને એ ફોજનું શરીર, એક માટીનું બનેલું, એક પ્રવાહથી પોષાયેલું, એક પ્રાણથી ધમતું, ને એક જ જીવન સંજોગમાં, એક સુખદુઃખથી જીવતું, હિન્દી કલેવર છે.”

અને જીલ્લાઈના પાંચમા દિવસના પરાંલવની કાળી રાતે મહાસેનાની અવસાન પામતો હતો. મિચારો, પામર! એની અંગ્રેજ માલિકી માટે એક દિવસમાં દિલ્હીમાં પેસવાને બદલે કબરમાં પેસીને પોઢી જતો હતો. અને જનરલ રીડ એના ખાલી પડેલા ઘોડા પર ત્રીજા અંગ્રેજ મહાસેનાની તરીકે નિમકજૂ પામી, રણવગડાની વાટે સંચરવા પાવડામાં પગ ધાલતો હતો.

અને દોડતા દાવાનળમાં દાઝતી અંગ્રેજ જંજળ એનાં લશ્કરિયાં ઘોડાના ઘડા કરતી કકળતી પૂછતી હતી કે, “જો દિલ્હી પડતું જ નથી તો અંગ્રેજ લશ્કરો ત્યાં આગળ કરે છે શું ?”

જનરલ રીડના કપાળમાં એ સવાલ વાગતો હતો ને એના જવાબની જવાબદારી એ ત્રીજો મહાસેનાની બનાઈનો વારસો પહેરતો ધારણ કરતો હતો.

પછી જનરલ રીડનાં ઘોડાં પાછાં જીલ્લાઈના હમા દિવસે દોડી ગયાં અને અંગ્રેજી તોપો લયાનક મંડાઈ ગઈ. પણ હમીની લડાઈએ પણ સમરાંગણમાં અંગ્રેજી ઘોડાં ને ઘોડેસવારોનો સંહાર લખ્યો અને અંગ્રેજી તોપોની તારાજ લખી.

પછી પાછી ૧૪મી તારીખે બંને બાજુએ રણખાંજરી ખખડી બીડી. બંને હરોળોએ જીવનમરણની મહા લયાનક કપાઝખી ઝોલે ચલાવી. પહેલા હલામાં અંગ્રેજી ઘોડેસવારી કપાઈ ગઈ ને પાછી હી ગઈ અને અંગ્રેજી તોપો શાંત પડી ગઈ. પહેલા હલામાં એક આઝાદ લડવૈયો, અંગ્રેજ સરદાર હીલ સામે સીધો દોડી ગયો અને એકલો

જામીને હીલ પર બંદૂક તાકી રહ્યો; પણ એના બંને બાર ખાલી ગયા. એની સામે હીલના રક્ષકો ધસી આવ્યા અને એની બંદૂક ખૂંટવાઈ ગઈ. પછી તરવાર વીંઝતો ને કારમી કાપણી કરતો એ, અંગ્રેજ બહાદુર હીલ પાસે પહોંચી ગયો. આમ રણ પર મુસ્તાક ખેલતા આઝાદ લડવૈયા સામે હીલ જમીન પર પડી ગયો. હીલની છાતી પર પગ ગોઠવીને, માથા પર તરવારના પટ્ટા ખેંચતો એ જામો જામો ખરાડતો હતો.

મેજર ટુમ્બે, દુરથી આ ભયાનક લીલા દેખીને ઘોડાને એક મારી. હીલની છાતી પર જામેલા આઝાદ લડવૈયાને નીચા વળીને, હીલને તરવાર ભોંકવાનો વખત નહોતો; એની ચારે પાસે અંગ્રેજ મારો તૂટી પડ્યો હતો.

એવો એક જ નહોતો, અનેક હતા; અને દિલ્હીની આઝાદ ફોજને એવા અનેકને એનાયત કરવાના આંદ ધડાવવાની નવરાશ નહોતી. એના નામતેય કોઈએ લખી રાખ્યું નહિ, એના કામનો અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર કાલેએ ઉલ્લેખ કરતાં લખ્યું હતું કે મેજર હીલ અને ટુમ્બે ને અંગ્રેજ લશ્કરશાહીએ “વીક્ટોરિયા આંદ” આપ્યો હતો તો આઝાદ ફોજે પણ પેલા સિપાઈને “બહાદુરશાહ આંદ” આપવો જોઈતો હતો.

પણ આંદની પરવા કર્યા વિના, એ દિવસના ભયાનક યુદ્ધમાં, આઝાદ ફોજે, અંગ્રેજ બહાદુરોને આંદ લેવા જવા મારી નસાડ્યા ને દિલ્હી પર વિજય વાવટો ફરકાવ્યો.

અંગ્રેજ બહાદુરોની શરમતો પાર નહોતો. શરમ નીચે કચડાતા, પરાભવ પામેલા અંગ્રેજ બહાદુરોની કાયર કતારો જાવણીમાં પાછી વળતી હતી ત્યારે, પોતાની શરમનું વેર વાળવા, ગોરા સિપાઈ એની કેટલીક ટુકડીઓ હથિયાર વિનાના, પોતાની જાવણીના નોકરો પર

તૂટી... પઠી અને તેમને પરાજવના પોતાના પાપના ગુસ્સામાં હલાલ કરી નાખ્યા, કારણ કે, એ જ દિવસે એ ગોરા બાદશાહેનો બહાદુર ચેંબરલેઈન છાતીમાં કાચાઈ ગયો હતો અને મરેલો, ઠાઠડીમાં ચૂતેલો બાવણીમાં પાછો ફરતો હતો.

અને ત્યારે અંગ્રેજ હાથકર ખાતની યાદી-કાઠીમાં મોટું ઢાંકી મેંધ કરતી હતી.

અને પાછો બાગેલો અંગ્રેજ મહાસેનાની જનરલ રીડ, આખી રાત ઊંઘી શક્યો નહિ, એની આગળ કચરમાં પોતી ગયેલા બે મહાસેનાનીઓ એને બોલાવતા હોય એમ એને લાગ્યું. એણે પરાક્રમ કરવું માંડી વાળ્યું. ડૂબતા જહાજનું સુકાન સંભાળવાનું સાહસ ખેડવાને એનો ઉત્સાહ એસરી ગયો હતો. એણે કચર તરફ દોડવાને બદલે, રાજનામું આપી, હિમાલયની કોઈ જાયામાં ભરાઈ બેસવાનું કીક ધાડ્યું, અને પોતાની મહાન પદવીનું રાજનામું લખી નાખ્યું.

તોયે દિલ્હી લેવાયું નહિ. આટઆટલી કુમકા મેળવી, તોયો માંડી, વ્યૂહો રચ્યા, તોયે દિલ્હી લેવાયું નહિ. આટઆટલા સરદારો રગદોળાઈ ગયા, ત્રણ ત્રણ મહાસેનાનીઓ અલોપ થયા, તોયે દિલ્હી લેવાયું નહિ.

આજની ધવાયેલી અંગ્રેજ બહાદુરોની હરોળમાં મરવા પડેલા ક્વાર્ટર માસ્ટર જનરલ ખીશર, અને એડજુટન્ટ જનરલ ચેંબરલેઈન, મરણમાં સમી જતા એ જ વિચારતા હતા કે, "...તોયે દિલ્હી લેવાયું નહિ." ત્યારે એવા વમળમાંથી બાગી જતા જનરલ રીડની પદવી પર બ્રીગેડિયર જનરલ વીલ્સન મહાસેનાની બનીને બેસતો હતો.

દીન...બાલો દીન

પટણામાં મીસ્ટર ટેલર તો મીરતનું સાંભળ્યું ત્યારથી જ ચમકી ગયા હતા અને સાવચેતીની એક પછી બીજી હકાંગ બરતા હતા. બિડારમાં બગેરો સળગે એવા સંદેહથી એમણે ઘનાપુરથી ખસી શીખની ટુકડી પટણા મોકલી ત્યારે પટણાના બર બજારમાં એ દેશદ્રોહીઓ પાછળ અહિષ્કાર બોલાયો, એમના પડછાયા પર પથરા પડ્યા, એમના નામ પર, એમના દેખાવા પર લોકો અવાજ કરીને થુંકતા હતા.

અને પછી બીજી ટુકડીઓ લઈને ટેલર પોતે પટણા આવ્યો, ને પટણા પર ચારે પહોર ચોકી કરતો, પટણામાં બળવાનાં ધામ શોધતો, પટણા પર પહેરો નાખીને બેઠો.

તિરહત જિલ્લામાં વારીસઅલી નામના એક પોલીસ અમલદારનું નામ સંભળાયું. વારીસઅલીનું ઘર તરત જ અંગ્રેજ સત્તાવાળાઓએ ઘેરી લીધું અને વારીસઅલી કેદ પકડાયો ત્યારે, ગણના બળવાખોર

નેતા અલીકરીમને કાગળ લખતો હતો.

અને વારીસઅલીને માંચડા પર લટકાવી દઈ અંગ્રેજ હકૂમતે કરીમઅલીને પકડવા એક ગોરી ટુકડી દોડાવી. આગલે બારણે ગોરી ટુકડીનો આગેવાન લોરીસ ટકોરા મારતો હતો ત્યારે પાછલો દરવાજો ખોલીને ગયાનો બળવાખોર આગેવાન અલીકરીમ આસ્તેથી આવ્યો જતો હતો. અલીકરીમ પાછળ અંગ્રેજ શિકારીઓ ફરી વળ્યા. ગામેગામ ખુંદાઈ ગયાં, પણ અલીકરીમ જડતો જ નહોતો.

અલીકરીમ તો પટણા પહોંચ્યો છે એવા ખબર ટેલરને મળતાં, પાછી પટણાની પકડ વધારે મજબૂત બની. પટણાના દરેક ઘરમાં ટેલર સાહેબને બળવો ગુંજતો સંભળાયો. પટણાનાં બધાં ભોંયરામાં સંગ્રામસમિતિઓ બેસતી હોય તેમ એને દહેશત લાગી.

પટણા પર બળવાના બોલ ઊડવા લાગ્યા, પટણાના વાસ પર બળવાનાં ભીંતપત્રો ચોંટાવા લાગ્યાં; પટણામાં બળવો બોલતો હતો. ટેલર, પટણા ઊઠે તે પહેલાં, તેનાં હથિયાર પડાવી લેવાના મનસુબા રચતો હતો. પટણા પર અંગ્રેજ ચોકિયાતો હથિયારો ઉધરાવતા ફરતા હતા ત્યારે જુલાઈના પહેલા બે દિવસ પૂરા થયા હતા.

જુલાઈના ત્રીજા દિવસની મધરાતે પીરઅલીના ઘરમાં મોટી મિજલસ જમી હતી. એ મિજલસે મિજ્યાની માણ્યા પછી હથિયાર હોઠાં ન મૂકવાં ને હથિયાર જંચાં ઉડાવવાનો ગંભીર નિર્ધાર કર્યો હતો અને સવાર જાગે તે પહેલાં પીરઅલીનું આખું આંગણું ચૂપચાપ આવતા આજાદીના બિરાદરલોકથી, ભરાઈ ગયું હતું.

સવાર થતાં જ ટેલરના વફાદારો સાથે ગોરા અમલદારો આવી પહોંચ્યા. પીરઅલીના ઘરમાંથી હથિયાર શોધી કબજે કરી લેવાનો ભ્રટનથી આવેલી અંગ્રેજ હકૂમતનો હુકમ હતો.

પીરઅલીનાં આગલાં કમાડ ખુલ્લાં મુકાય ને અંદરથી કાન

ફોડી નાખે તેવા અવાજ કુકળી ઊડ્યા, “દીન, બોલો દીન.” લીઆલ પીરઅલીની પિસ્તોલથી વીંધાયેલો પડ્યો અને વફાદાર કુતાબોને, દીન દીન ને હર હર કરતાં ટોળાંઓએ કાપી નાખ્યા.

પછી રેટ્ટે એના ગોરા ઘોડાની ટુકડી સાથે આવી પહોંચ્યો, ને પટણુના આઝાદો પર તૂટી પડ્યો. પીરઅલી એના સાથીદારો સાથે રેટ્ટે પર તૂટી પડ્યો, પણ પીરઅલીની દુકાનને ફરતાં અધાં શરીરો કપાઈને પડતાં હતાં, પીરઅલીની દુકાનની અધી ચાપડીઓ લોહીમાં ખરડાયેલી વેરાતી હતી. લખનૌથી આવીને પટણુમાં પુસ્તકોની દુકાન માંડનાર પીરઅલી લોહી નીગળતો લકતો હતો.

પટણુ વહેલી સવારે સાંજળતું હતું, “દીન બોલો, દીન...” ને પટણુનો રસ્તો ઊગતી સવારે, પીરઅલીએ, પોતાનાં લોહી છાંટીને લાલ બનાવી દીધો હતો.

પછી લડતાં લડતાં પીરઅલી કેદ પકડાયો. તરત જ પીરઅલી પર અંગ્રેજી ન્યાય તફૂફી ઊડ્યો. પીરઅલીના હાથપગમાં લોખંડી બેડીઓ લોહી ટપકતી હતી. પીરઅલીના માનમાં અંગ્રેજ બલિમે ફાંસીનો માંચડો ચણ્યો હતો. પીરઅલીને ટિંગાવી દેવા અંગ્રેજ બહાદુરોની ભરેલી પિસ્તોલો લઈ જતી હતી.

પીરઅલી, માંચડા સામે દસતો બેઠો. પીરઅલીને એક ગોરા અફસર સંબોધતો હતો, “તમારો બહાદુર દીકરો પણ હમણાં આવશે ને તમારી આંખ સામે તેનાં અંગેઅંગ—તમારી જ આંખ સામે.....”

પીરઅલીએ આંખો મીચી દીધી. પીરઅલીના મોઢા પર ફરકતી હાસ્ય રેખાઓ ઊડી ગઈ.

“તમે તેને બચાવી શકા છો, તમારી જાતને પણ...માત્ર પટણુના બળવાખોરોનાં અને આસપાસનાં નામ આપીને.....”

પીરઅલીએ આંખો ખોલી. પીરઅલીનું બચાનક હાસ્ય અંગ્રેજ માલિકીની ખોપરીની દીવાલ સાથે ખખડી ગઈયું, અને પછી એનો ધીર ગંબીર અવાજ અંગ્રેજ શવતાગિયતના હાડ પર છરી ફેરવી રહ્યો. “ તમે રચ્યો છે તે આ માંચડો તમારા નાશનો ઐતિહાસિક ચોતરો છે.....એના પરથી તમારો ન્યાય બોલવાનું પહેલું માન મને ઘટે છે. એના પર તમે અમારાં શરીર લટકાવી શકશો, એની આસપાસ તમે અમારી ફાળનાં અંગોને કાપી કાપીને વેરી શકશો.....અમારી આઝાદીનો આતશ તેથી યુઝાશે નહિ.....હું ટિંગાઈ જઈ છું પણ હું જોઈ શકું છું.....એક પાછળ ખીજું...મને હિન્દ દેખાય છે.....હિન્દ ગઈતો દેખાય છે...મને હિન્દ સંભળાય છે...હર...દીન ...હર દીન. હિન્દી હવામાનની જેહાદની જીજ્ઞાસા ટિંગાઈ જવાથી મરવાની નથી.....એ હવામાનમાં તમારો નાશ નિર્માય છે, તમારી હકૂમતનો સંહાર રચાય છે.....”

પીરઅલી પટણાનો બુકસેલર જ હતો ! તો અંગ્રેજ હકૂમત પીરઅલી નામના બુકસેલરના નામથી કેમ કંપી પડી હતી ! હિન્દી આઝાદીના એ પીરની નોંધ કમિશનર ટેલર પોતે જ પટણાના પાણિયા તસીકે કરતો લખતો હતો.

પીરઅલીના માથા પર અંગ્રેજ હકૂમતની અંવારી ટોપી ઓઢાડાઈ. પીરઅલીના હોઠ ફફડ્યા, “ મારા ખૂનમાંથી હમરો હિન્દી માટીડાઓની આઝાદ ફાળ સરળશે.....” અને પીરઅલીનું શબ શાંત કિકિયારી કરતું ટપકી રહ્યું, “ દીન બોલો.....દીન.....” જુલાઈનો પાંચમો દિવસ આચમતો હતો. અંગ્રેજ પિશાચદાંત કકડાવતો, જીજ્ઞાસુ કરડતો સાંભળતો હતો. ન્યારે શબ શોર કરતું હોય છે ત્યારે જીવતા ગલિમો પણ ઝલુઝળી ગઈતા હોય છે.

અને એના શોરે દાનાપુરની કતારોને મૂઠ મરડીને જુલાઈના ૨૫મા દિવસે ખેડી કરી દીધી અને દાનાપુરે કિકિયારી કરી. હર.....

હર.....દીન...દીન. દાનાપુરમાં હિન્દી ઝખકતો હતો ને આઝાદ કૂચનો પગ ઉપાડતો હતો ત્યારે પીરબક્ષીનું શય, અંગ્રેજી ખૂતી હકૂમતે એને એનાયત કરેલો માંચડો ખભા પર ગોઠવીને શોર કરતું આગળ ચાલતું હતું, “દીન...બોલો...દીન.”

દાનાપુરની આઝાદ ટુકડીઓ, અંગ્રેજી તોપખાનાની વચમાં થઈને, ગોરી કતારોની વચમાં થઈને, શોન નદીના કિનારા તરફ કૂચ કરતી કકળાટ કરતી હતી, “હર-હર હિન્દી.....દીન..... દીન.....હિન્દી.....” જાણે હિન્દી આઝાદીનો પટલાનો પીર શોનનાં પાણી પર પથરાતો હતો. ત્યારે દાનાપુરનો અંગ્રેજી જલિમનો ધરડો, મેજર-જનરલ લોઈડે ડાઘાઈ જઈને કાન ખોતરી રહ્યો હતો.

અને ત્યારે જ જગદીશપુરની કેલીમાં, જગદીશપુરનો એંશી વરસનો ધરડો આઝાદ કુમારસીંગ, એના ખંડમાં સંગ્રામસમિતિ સાથે મસક્ત કરતો હતો, અને એની કેડમાં પહેરેલો, અંગ્રેજ-શાહીની હકૂમત નીચેનો જગદીશપુરની ડકરાતનો કદોરો, ફેંકી દેતો એના સથવારાને ઘોડા પલાણુવાનો, એના કુંડુંએ ભાગી જવાનો, એના બાઈને કમર કસવાનો, ને એની વસ્તીને આઝાદ બનવાનો આદેશ આપતો હતો.

“કુમાર.....કુમાર.....કુમારસીંગ!” કુમારસીંગ એની કેલીને આગ મૂકીને હિન્દી દિવાળી જીજવવા માગતો હતો. કુમારસીંગ એનાં એંશી વરસને સળગાવીને હિન્દી આઝાદીની મશાલ બનતો હતો.

કુમારસીંગ જીકતો હતો. મમતાના આડા હાથને, એંશી વરસનો છુટ્ટો કુમાર હડસેલી નાખતો, વિપ્લવની પાંખ જેવા એના ઘોળા ઘોડાની કેશવાળી પીંખતો, હોઠારો દેતો હતો, “ઝડ મેટા, ઝીડી પડ, આપણે પીરબક્ષી ટીંગાઈ ગયો છે.”

એંશી વરસનો આઝાદ કુમાર

દાનાપુરની બળવાખોર દુકડીઓ શોન નદી કિતરીને જગદીશપુર તરફ જતી હતી, કારણ કે, જગદીશપુરમાં એંશી વરસનો કુમારસીંગ એના મહાલયની અગાસી પર આંટા મારતો દાનાપુરની દુકડીઓની વાટ જોતો હતો.

એણે એંશી શરદો દીઠી હતી, એણે એંશી ઉનાળાના તાપ સહ્યા હતા, એ અંગ્રેજોના આવ્યા પછી તડકાશીળી દેખતો આવ્યો હતો. આજે એ મરણને પાછું ફેલતો, અંગ્રેજ માથાંની કુંડમાળ રચવા બેઠો થઈ જતો હતો, એની તરવાર પર અંગ્રેજોનો કાળ ઉતાવળો થતો હતો.

એણે ગોઠવ્યા પ્રમાણે દ્રષ્ટિમર્યાદામાં હિલચાલ દીઠી. એણે દૂરદૂરથી દાનાપુરના બહાદુરોના ઘોડાને છલાંગો ભરતા દોડતા આવતા

દીકા. ટેલરને પટણામાં ખખર મળી ગયા હતા કે બિહારી બળવાને મોખરે જગદીશપુરનો કુમારસિંગ છે અને તે નાના અને તાતિયા ટોપનો સાથીદાર છે.

“હોય નહિ, કુમારસિંગ એંશી વરસની ઢંમરે તરવાર લઈ શકે નહિ.” ટેલર માથું હલાવતો હતો, “પણ કદાચ...” એને દહેશત લાગી હતી અને એણે કુમારસિંગને પોતાની સાથે આવીને રહેવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું હતું.

એ આમંત્રણ વાંચીને જગદીશપુરનો સિંહ ખડખડાટ હસી પડ્યો હતો અને પછી એડ નીચે એ કાગળને કચડી નાખી એ દાનાપુરની રણહાકની રાહ જોતો હતો.

આજે દાનાપુરના આઝાદ સૈનિકો આવી પહોંચ્યા હતા. આજે જગદીશપુરની આઝાદી કુમારસિંગે જાહેર કરી હતી. કુમારસિંગની ડેલી પર લીલો ઝંડો ફરકતો હતો અને રણદુર્ગુલિ ગગડાવતો એ એંશી વરસનો કુમાર ઘોડે ચઢતો હતો, અને ઘોડાને છત્રંગ મરાવતા પહેલાં પટણાના કમિશનર ટેલરને જવાબ રવાના કરતો હતો.

કુમારસિંગે પટણા જવાને બદલે આરાહનો રસ્તો પકડ્યો. આરાહમાં શાહબાદની અંગ્રેજ હાવણી બળતા સૂરજના તડકા હાંપમાં કમાડ અડકાવી રમતી હતી. પચાસ જેટલા શીખ વફાદાર સૈનિકો આસપાસ વીંટાઈને તાળીઓના તાબોટા પાડતા હતા.

ત્યારે અંગ્રેજ તિજેરી પર કુમારસિંગ તૂટી પડ્યો. આરાહનાં કેદખાનાં કુમારસિંગે ખુલાં મૂક્યાં. અંગ્રેજ ઓફિસો પર કુમારસિંગે આઝાદ વાવટા ફરકાવ્યા.

અંગ્રેજ બહાદુરો બધી તોપોવાળા કિલ્લામાં બરાઈ બેઠા. કુમારસિંગે, ત્રણ દિવસ સુધી, કિલ્લા પર હલો કરવાને બદલે આસપાસની

ચોક્કીઓ મળખૂત કરી અને પોતાની દુકીઓને નવેસરથી રચી.

પણ ત્રણ જ દિવસમાં કિલ્લામાં પાણીનાં ટાંકાનાં તળિયાં દેખાયાં. નિમકદલાલ શિખોએ ચોવીસ કલાકમાં અંગ્રેજ માલિકોને પાણી ટોવા કૂવો ખોદી દેવાના કોદાળ ઉપાડ્યા. અંગ્રેજ નરનારીઓ આ વફાદાર કુત્તાઓ પર, “ભાલે...ભાલે” બોલતાં શાખ્ખાસી ઠોકતાં હતાં ત્યારે બુલાઈના રહમા દિવસે કિલ્લાના કાંગરા પરથી, તોપોવાળી ઘોડેસવાર દુકીઓ દ્વરથી આરાહ તરફ આવતી દેખાઈ.

“આપણી કુમક આવે છે.” બોલતા અંગ્રેજ બહાદુરો દરખી પડ્યા.

આરાહના અંગ્રેજોની કુમકે દાનાપુરથી અંગ્રેજ ચોક્કો ડનખાર આવતો હતો. ડનખારે આરાહનો પુત્ર ખસાર કર્યો, ડનખાર આરાહની લગોલગ આવેલા આંખાના વનને છેદીને બહાર નીકળ્યો. આરાહના પાદર પરથી એ હાવણી દેખી રહ્યો, કિસો દેખી રહ્યો. કિલ્લા પર ફરકતો યુનિયન જોક બાળી રહ્યો,

“પણ કુમારસિંગ ક્યાં ?” આરાહના પાદર પર પડેલો ડનખાર આરામ કરતા પાદર પર પડીને વિમાસતો હતો અને કુમારની તપાસ કરવા બસસો દોડાવતો હતો. ક્ષેમકુસળ પહેંચેલી ડનખાર અગ્નયમીમાં ગરકતો હતો. “એક પણ અસજ નહિ, એક પણ ઝપાઝપી નહિ...એ શું ? કુમારસિંહનું થયું શું ?”

“નમાબા નાસી ગયા.....” આંખાની ડાળોમાં કોયલો પર કાન માંડતો ડનખાર આડે થતો હતો. “એંસી વરસના બુદ્ધિયાને મારા સમાચાર સાંપકતાં જ હેડકી આવી ગઈ હશે.” પહેલી પળે આંખાની ડાળીઓમાં ચૂંક કરાતી હોય તેમ પાંદડાં હાલી ઊડ્યાં. અને બાબુની ખટામાંથી ધુમાડાના ગોટા ગખડ્યા, અને બાબુની આંધ્રશાખાઓમાંથી કોયલો ઊડી ગઈ. ડનખારના બહાદુરો ચોળીઓ

આતા પડ્યા.

“કુમારસીંગ, કુમારસીંગ.....” અઝેજી કતારે ચીસ પાડી. “પણ ક્યાં!” બીજી જ પળે આંખાની ઘટામાં કશું જ કળાતું નહોતું. અને એકએક આગળ પાછળ સિસકારા બોલ્યા અને થોડાક કનખારી દેહો કાચાઈ ગયા.

કનખાર અંધારા બપોરે આંખાની ઘટાઓ સામે ઝેમો થઈ ગયો, પણ તાકતું ક્યાં! આંખા પાછળ આંખા હતા અને તેની પાછળ પણ આંખા હતા, તેની પાછળથી આંખો ઝોળીઓ ટપકતો હતો. એવી અટકચાળી વસંત કનખાર પર ટકુરી પડી હતી. એવી વસંતના મખ્યાલ સંગીતમાં કનખાર પર ફેરીઓ ખરતી હતી.

કનખારે આંખાની વનરાજીમાંથી બહાર નીકળી જવાનો હુકમ ફૂંક્યો ને દોડતા કનખારીઓ પાછળ તોપો ખરાડો ઊડી, ઝોળીઓ સસરી ઊડી, અને આગળ કુમારસીંગનો ખખડખખ દેહ દોડતો દેખોતો હતો.

ધેરાઈ ગયેલા કનખારે બીજો હુકમ ફૂંકાવ્યો: “તોપોને મૂકીને શોનના કિનારા તરફ દોડો, એકદમ.” દોડતો કનખાર વીંધાઈને મરી પડ્યો. દોડતી કનખારી ફોજ એના પોતાના જ લોહીમાં જાગળી ઊડી.

શોનના કિનારા પર કનખારી ફોજ આવી પહોંચી. આગળ શોનનાં પાણી વહેતાં હતાં. પાછળ શોનની વનરાજી હતી. વનરાજીમાં ઝાકનાં કાળાં ભમ્બર ખૂંડ હતાં, ને ઝાડે ઝાડે કુમારસીંગ ધુમાડા ફૂંકતો હતો, ઝોળીઓ ટપકતો હતો.

કિનારા પર પહોંચેલા કનખારી ગોરા ને વફાદાર ઘેડાં, હતાશ થઈને શોન પર સગમતી હોડીઓ ભેઈ રહ્યા. સંકટ સમયે સહાય લેવાં એ હોડીઓ કનખારે બંધાવી રાખી હતી પણ કુમારસીંગે

હોડીઓના ચોકિયાતોને શોનમાં સમાવી દઈ હોડીઓને અગ્નિદાહ દીધો હતો.

ડનખારી ઘોડાં ધૂળ ઊઠ્યાં. મોટો વરાહ વધ પામતા પહેલાં વીધાતો હોય તેમ, ચારેબાજુથી પાછાં ઝાડ ઝૂકી પડ્યાં ને બીજી જ પળે, મોટા ચિત્કાર કરતી કુમારસીંગની દુકડીઓ, ચારે બાજુ નાસતી ડનખારી સેના પર તૂટી પડી. શોનના કિનારા પર અંગ્રેજ લોહી છંટાવ્યાં. શોનના કિનારા પર અંગ્રેજ શખ સૂતકાર પડ્યાં.

દાનાપુરમાં બીજે દિવસે શોનને કિનારે વધ પામેલા અંગ્રેજ વરાહના સમાચાર પહોંચ્યા ત્યારે દાનાપુરના ગોરા સંસારમાં રડારોળ ચાલી રહી. કોઈનો દીકરો, કોઈનો બાપ, કોઈનો મંદ, કોઈના સ્વજન...સૌ એક સાથે શોનને કિનારે સૂતા હતા.

પણ પાછી આયર મોટી અંગ્રેજ ફોજ સાથે કુમારસીંગના જગદીશપુર પર આવી પહોંચ્યો. કુમારસીંગનાં મુઠ્ઠીભર માણસો એ વિશાળ ફોજ સામે ટકી શકે તેમ ન હતું. ઓગસ્ટની ૧૩મીની રાતે કુમારસીંગે એના મુઠ્ઠીભર મહારથીઓ લઈને જગદીશપુર છોડી દીધું અને છોડતાં, બોલ્યો, “મારે ને તમારે આપણી બેડીઓ કે પ્રાણ વિના બીજું કશું જ ગુમાવવાનું નથી.....આજથી રણભૂમિ આપણું ધર બને છે અને રણવાટ આપણા રાજમાર્ગ બને છે. જ્યાં હોઈશું ત્યાં, ઝાડ પર, ડૂવા પર, હુંગરા પર, શિલાના માથા પર આપણે આઝાદ ઝડો ફરકાવશું કારણ કે આપણે જ્યાં હોઈશું ત્યાં હિન્દ તો હશે જ.”

અને ઓગસ્ટના ૧૪મા દિવસે કર્નલ આયર જગદીશપુરમાં પેહો, અને એ અંગ્રેજે જગદીશપુરનાં ખોરડાં ખોદી નાખવા માંડ્યાં, પણ કુમારસીંગ એકેમાં હતો નહિ.

એકસોચોત્રીસ દિવસ પછી

અંગ્રેજ સરદારીએ દિલ્હીની ચારેકાર ખૂની આંટા ખેડતાં એક એક કરતાં એકસોને ત્રીસ દિવસ પસાર કર્યા હતા, તોયે દિલ્હી પશ્ચું નહોતું.

એટલેટલા દિવસમાં અંગ્રેજી કતારો નિરાશ થઈને નીચે મોઢે ઓકતી હતી, કાઈ કંટાળેલા ઘેરો ઉઠાવી લેવાનો વિચાર ચલાવતા હતા.

પણ ઘેરો ઉઠાવી લેવામાં અંગ્રેજી પરાજય થયો કહેવાય અને દિલ્હી પરથી બળવો બેફામ દોડ્યો જાય તેનું શું ? છેવટે અંગ્રેજ સરદારીએ નિર્ધાર કર્યો કે દિલ્હી પરનો ફાંસો ચાલુ જ રાખવો અને વધારેમાં વધારે બળ એકઠું કરી તૂટી પડવું.

ગમે તે ભોગે દિલ્હીને ખતમ કર્યા પછી જ ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય

સંગ્રામને કચડી નાખી શકાશે એમ માનતા બડા-રમીથ જેવા બહાદુર અંગ્રેજ અફસરોની હિંમતથી ઉત્તેજિત થયેલો અંગ્રેજ મહાસેનાની બીગેડિયર-જનરલ વિલસન છેલ્લે એ યોજના પર નક્કી થયો અને દિલ્હી પરના મહાસંગ્રામની મોટી તૈયારી કરવા લાગ્યો.

સર જેન લૉરેન્સે પંજાબમાં બધું સરખું કરી, મોટું લશ્કર લઈને અંગ્રેજ શૌર્યના શિરતાજ જેવા નિકલસનને મોકલી આપ્યો. મુંબઈથી, મદ્રાસથી, કલકત્તાથી અને રંગુનથી આવેલી બધી કતારો દિલ્હી પર એકઠી થઈ. અંગ્રેજ સૈનિકોમાં નિકલસનના નામની તારીફ નવો ઉત્સાહ પ્રેરી રહી.

આ નવા ધસારાની ખબર પડતાં જ આઝાદ ફૌજનો મહાસેનાની યક્તખાન દિલ્હીના ચોકાઓને એકતાર કરી રહ્યો, બચાવની યોજનાઓ વિચારી રહ્યો. પણ આઝાદ ફૌજનો મહાન મુખી એકલા યક્તખાન હતા અને બીજા સરદારો બીજી લડાઈઓમાં રોકાઈ રહ્યા હતા. યક્તખાને લશ્કરની નવી રચના કરી, દરેક ટુકડીની એક સમિતિ બનાવી, પોતા પછીના ત્રણ સરદારોની નિમણૂક કરી અને છેવટની સંગ્રામ સમિતિમાં દિલ્હીનાં નાગરિકોમાંથી પણ ત્રણ જણની નિમણૂક કરી.

પછી યક્તખાન અને બાદશાહ બહાદુરશાહ દિલ્હી પર વાગતી નાશની તોખતના કાલાહલમાં ગંભીર ધડીતો વિચાર કરતા હતા, હિન્દી આઝાદીની કટોકટીનો વિચાર કરતા હતા. પછી દિલ્હીથી બાદશાહના સહીસિકાવળા અને યક્તખાનની સહીવાળા પત્રો લઈને હિન્દ પર આઝાદીની છેલ્લી હાકલ લઈને સંદેશવાહકો ઊપડી જતા હતા.

એ હાકલ હિન્દના મુસ્લીમ નેતાઓએ ધડી હતી, એ હાકલમાં કાઈ ધર્મનો વાડો નહોતો. એ હાકલમાં હિન્દી જખાનની આઝાદ બાષા હતી. એ હાકલમાં હર...હર ને દીન...દીનની જગી જખાન

સાબુવાદની રણખાંજરી ખખડાવી રાહને હાકલ કરતી હતી.

એવા હિન્દી આઝાદીના પહેલા સંગ્રામના પગથાળ પરથી આગસ્ટ ઊતરી ગયો હતો અને સપ્ટેમ્બર શરૂ થઈ ગયો હતો. ત્યારે ધેરાતાં વાદળ નીચે આઝાદ ફોજનો મહાસેનાની એકેએક સૈનિક અને દિલ્હીનાં નગરજનોની મહાસભા ભરતો હતો અને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા પર અંગારા વેરતો અંતમાં પૂછતો હતો, “હું તમારો સૌનો હુકમ માગું છું, આઝાદીની પાંડેએ પુકારેલી જેહાદ તમારો ચુકાદો જાહેર છે; ખોલો, ફરમાન આપો, સંગ્રામ કે શરણુ?”

“સંગ્રામ, સંગ્રામ, સંગ્રામ.....” દિલ્હીની આઝાદ મહાસભાની ત્રાડ દુશ્મનોનાં કાળજાં કંપાવી રહી.

પાછા બકતખાન ધીર ગંભીર બોલતો હતો:

“સંગ્રામમાં લશ્કરો લડે છે. આ સંગ્રામમાં આપણી આઝાદ ફોજનો એકેએક લડવૈયો, અંગ્રેજ જલિમની જાંજીર તોડવા જીવન મરણનો જંગ ખેલશે.....કદાચ હારશે.....રણમાં રગદોળાશે..... દિલ્હી પડશે.....દિલ્હીનો.....દિલ્હીની આઝાદ માનવતાનો મેળો સળગી ઊઠશે.....દિલ્હીના નેસામાં અંગ્રેજ જલિમ અગ્નિ મૂકશે.....ઘર સળગશે, ઘરવખરીની રાખ ઊડશે, લોહી સળગશે, આંસ શેકાશે, હાડની હોળી રેલાશે, ખોલો તોયે.....”

દિલ્હીના આકાશમાં સંગ્રામનો શોર હયમચી ઊડ્યો, તરવારો ઝખઝખી ઊઠી, આઝાદીના આવેગના આવેશે વિકરાળ કિકિયારી કરી.

“તો આપણે સંગ્રામ ખેડીએ છીએ. આપણાં લશ્કરોનો સંહાર થશે, આપણાં આંગણાં તારાજ થશે તોયે આઝાદીની મશાલ કદી છુટાશે નહિ.....આપણી જેહાદ કદી જંપીને ખેસશે નહિ, આપણી શહાદતપર હિન્દી આઝાદીના આખરી પાયા ચણાશે.”

અને તે દિવસે દિલ્હીનો આવેગ ઊછળતો રહ્યો. તે દિવસે દિલ્હીના માનસમાં ઉત્તેજના ઊછળ્યા કરી.

અને તે જ દિવસે અંગ્રેજ સેનાની વીલ્સને બર્ડરમીથને, દિલ્હી પરની ચઢાઈનો નકશો તૈયાર કરીને કમિટિ પાસે રજુ કરવાનો હુકમ કર્યો.

તે જ દિવસે અંગ્રેજ સેનાનીએ પોતાના એકએક સૈનિકને, મીઠાનું, વફાદારીનું, નિમકહલાલીનું, ભાષણ આપ્યું, દિલ્હી છૂટવાની લાલચ આપી અને દિલ્હી પડ્યા પછી હિંદમાં અંગ્રેજ સ્વર્ગસ્થવાની જાહેરાત કરી. તે જ દિવસે અંગ્રેજ સેનાનીએ એના મારાઓની ધાતકી તરવાર પર પાણી ચઢાવ્યું.

સપ્ટેમ્બરના પહેલા દિવસોમાં અંગ્રેજ સરદારીએ શરૂઆતની લડાઈઓ શરૂ કરી દીધી, મોરચાઓ આંધવા માંડ્યા, તોપોની લંગારો જમાવ્યા કરી. સપ્ટેમ્બરની શરૂઆતમાં જ દિલ્હીમાં અંગ્રેજ તોપોની ગર્જનાઓ સંભળાવા લાગી, દિલ્હીના કોટની લગોલગ અંગ્રેજ ધાડા સાથેનાં ધીંગાણાં રોજ ખખડવા લાગ્યાં.

૧૪મી સપ્ટેમ્બરે રાત્રે અંગ્રેજ ફોજની ચાર કતારો પડી. પહેલી ત્રણ કતારનો સેનાપતિ નિકલસન નિભાયો અને એક કતાર મેજર રીડની સરદારી નીચે આગળ વધી. ડાબે પડખે નિકલસન ધસતો હતો. જમણે પડખે કાથુલ દરવાજાને નજરમાં રાખી રીડ ધસતો હતો. એવો અંગ્રેજ ધસારો વિશાળ પાયા પર શરૂ થતો હતો. આખી રાત અંગ્રેજ હિલચાલ ચાલુ રહી હતી, ને મધરાતના આરામ પછી, એકએક દિલ્હી પર અંગ્રેજ તોપો બરાડી ઊડી.

સવાર થતાં જ નિકલસનની સરદારી નીચેની હરોળો દીવાલમાં અથડાઈ. કાશ્મીરી દરવાજાના ધુરજમાં બોકોરું પડ્યું અને નિકલસનની ટુકડીઓએ તે તરફ ધસારો કર્યો. નિકલસનના ધસારા પર આઝાદ

ટુકડીઓ તૂટી પડી. કાશ્મીરી યુરજ પાસે મદદાંતો ઢગ ખડકાયો. કાશ્મીરી યુરજ પર નિકલસને એના સેંકડો સૈનિકોને સુવાડી દીધા અને દિલ્હીની દીવાલને ત્યાં આગળથી તોડી નાખી. નિકલસનની હરોળમાં વિજયનું ખ્યૂંગલ ફૂંકાયું.

પછી નિકલસને એની ટુકડીઓને દિલ્હીની તૂટેલી દીવાલમાં ફેંકી. દરેક પગલે શખના ઢગલા થયા, પણ નિકલસનની ત્રીજી કતાર કાશ્મીરી દરવાજા તરફ આગળ વધી રહી. આગળ વધતી કતારમાં લેફ્ટેનન્ટ હોમ અને સેક્રેટરી હતા અને દીવાલમાં ડાઈનેમાઈટ મુકાવતા હતા. એ બંને બહાદુરો પર આઝાદ ટુકડીઓનો મરણિયો ધસારો આવ્યો. ખાઈ પર ગોઠવેલો પુલ એ ધસારાએ તોડી નાખ્યો. પુલનું એક સળંગ પાટિયું, એકથી બીજાં છેડા સાંધી રહ્યું હતું.

“પાટિયા પરથી એક પછી બીજા ફૂચ કરો.” નિકલસને ફરમાન ફૂંક્યું અને અંગ્રેજી શિસ્તે પાટિયા પર પગ દીધા. પહેલો સાર્જન્ટ પહેલે પગલે વીંધાઈને ખાઈમાં પડ્યો, ને મેહકુ ધસ્યો ને ધબી ગયો. પણ લેફ્ટેનન્ટ હોમ પાટિયા પર દોટ દઈને પગ ગોડવ્યો ને પડ્યો, બીજાં દોડ્યો ને વીંધાઈ ગયો.

“ક્રાઇન અરગેસ, અરગેસ...!” અરગેસ દોડી ગયો હતો અને ડાઈનેમાઈટ મૂકતો ને ચાંપતો વીંધાતો હતો. પણ ડાઈનેમાઈટ દીવાલના થડિયામાં ફૂટતો હતો, કાશ્મીરી દરવાજાના કુરચા ઊડતા હતા.

“પાછા પાટિયા પરથી દોડી જાઓ.” નિકલસનનો અવાજ ગરજ્યો. કંમ્પમેલે એની ટુકડીને દોડાવી. નીચે ખાઈમાં મરેલાં લોહીમાં તરખોળ પડ્યાં હતાં, અને પાટિયા નીચે જ ધવાઈને પડેલાં મરતાં ચિત્કાર કરતાં હતાં.

“તોયે કર્યા વિના દોડી જાઓ.” કંમ્પમેલ વિકરાળ અરાડતો હતો અને પોતે દોડી જતો હતો. કંમ્પમેલની ટુકડી કંમ્પમેલ પાછળ કાશ્મીરી દરવાજા પરથી દોડી ગઈ.

અને તે બે સમયે મેનર રીડ કાણુલ દરવાજા પર તૂટી પડ્યો હતો. સમઝીમંડી આગળ એને આઝાદ દુકડીઓ સાથે બપોલક ઝપાઝપી થઈ. ઝપાઝપીમાં મેનર રીડ ઝખ્ખે થઈ ગયો. ગોરા બહાદુરોની કતાર કપાઈ ગઈ, કાણુલ દરવાજેથી મેનર રીડની દુકડીઓ નાસબાગ કરી રહી. પણ ઘોડેસવાર દુકડીઓની દેશી વફાદારી હતી નહિ. આઝાદ ફોજનો ભયંકર મારો ઝીલતી અને અંગ્રેજી તોયોનું રક્ષણ કરતી પોતાના લોહીના ખાખડામાં છખ્ખબિયાં કરતી ગિબી હતી. અંગ્રેજ સરદાર હોપ આન્ટની અંદર, દિલ્હી લેવાની આશા, એ હરોળે જીવતી રાખી.

અને આઝાદ દુકડીઓએ દરેક ઈંચ પર આઝાદ શરીરોની દીવાલ રચી. ઈંદગા આગળ મડદાંના ઢગ ખડકાઈ ગયા; અને તે ઉપરથી મરણ ચિચિયારી કરતું, લોહી ઉરાડતું, ખાંડાં ખખડાવતું, અગ્નિ ઊછાળતું સસવતું હતું. અંગ્રેજ જલિમે દેશી સામે દેશી દીવાલોને કમચરખાણુ મોલાવ્યો હતો, પણ આઝાદોના જોમે વફાદારીને વીંખી નાખી. ઘોડેસવારોની હરોળનો સંહાર મોલાવ્યો ને હોપ આન્ટની કતાર તોપો છોડીને ભાગતી હતી. ભાગતી હતી અને ચિત્કાર કરતી મરી ફીટતી હતી.

પણ નિકલસને કાશ્મીરી દરવાજે રંગ રાખ્યો હતો. કંમ્પબેલ પાછળ જોન્સ કૂઠો હતો, જોન્સ પાછળ નિકલસન ખાઈ ઓળંગી કાશ્મીરી દરવાજામાં દાખલ થતો હતો. કાશ્મીરી દરવાજો માર્યા ઊછાળતો હતો, અંજ મરડતો હતો, મડદાં ખડકતો હતો, તરવારો સાથે લોહી ઘૂલવતો હતો, ખૂની વીંધ પાડતો હતો.

અંગ્રેજ જલિમ દિલ્હીમાં ભોંકાયો હતો, અંગ્રેજી રાજ કાશ્મીરી દરવાજેથી ઘોંચાતું હતું. દુકડી પાછળ દુકડીઓ દાખલ થતી હતી. કાશ્મીરીથી કાણુલ દરવાજા સુધી અંગ્રેજી કતાર દેશી વફાદારીની કાલર ઝખ્ખાવતી દિલ્હી પર લાગી મઈ હતી.

અર્ધ ચુરજમાંથી આઝાદીનો પ્રાણ, છેવટનો ઉછાળો મારતો એ કતારના ખૂની અંકોડા ખોદવા બિછળા પડ્યો હતો.

“દીન.....ખોલો દીન.....” નો નાદ એલે ચઢ્યો હતો, અંગ્રેજ કતાર પર એક પછી બીજું મોળું અથડાતું હતું.

“હર...દીન.....હિન્દ.....” ના ગગનભેદીનાદ અંગ્રેજ મંડરથળે ફાડતા લોહી છંટકાવમાં બિછળતા હતા. અંગ્રેજ કતાર એની નાભીમાંથી ફાચાતી હતી, અંગ્રેજ કતાર આગળ વધતી અટકતી હતી. અક્તખાનની આઝાદ ટુકડીઓનો લીલો ઝંડો અક્તખાન ઝુલાવતો હતો. ગાંગરતા ગેંડાની અંગ્રેજ કતાર માત થતી હતી, અંગ્રેજ જીલમગાર આખલાની ખાંધ છેદાતી હતી. અક્તખાન હિંદ પર પાછા ઝમટેલા પશુને વીધતો તૂટી પડ્યો હતો.

ત્યારે નિકલસને ત્રાડ દીધી. ત્યારે નિકલસને લગામ ખેંચી, ત્યારે નિકલસને આંખમાંથી ચિત્તાનો ચળકાટ કરી ધીંગી છલંગ મારી. નિકલસન પાછળ જોરી હરોળો ને દેશી વફાદારોએ આંધળિયાં કર્યાં. નિકલસને અંગ્રેજ માલિકીની જલિમશાહીને જીવતી રાખવા વિકરાળ ધસારો કર્યો. નિકલસને દરેક ઈચ પર અંગ્રેજ માલિકીનો અમલ આંધવાનો પાયો પૂરવા જોરાં ને ઘેરાં સ્ફરીરોને હોમી દીધાં, ને આઝાદીના ખડક પર માથું વધેરતો જલિમ બહાદુર મૂકી મૂકીને પડ્યો. જેહાદે, હર હિન્દ ને હર...દીન...પર માથાં વધેયાં. કંમ્પએલ પશુ મરતો પટકાયો.

એવો જેહાદીજંગનો પહેલો દિવસ હસ્તિનાપુર પર પૂરો થતો હતો. અરધું દિલ્હી અંગ્રેજ એક નીચે આવી ગયું હતું અને અરધા પર લીલો ઝંડો લોહીમાં તરખોળ ફરકતો હતો.

આવા...બાયાનક દિવસ ! અંગ્રેજ અરહારીએ આજ સુધી

દીકો નહોતો. આવાં આઝાદ જોમનાં ઘોડાપૂર સામે એણે કદી આંખ ફાડીને જોયું નહોતું. આવો લેફ્ટેનન્ટો, કર્નલો ને મેજરોનો સંહાર, આવાં ખાંડાના ખેલ, આવા ગોરાનાં રખડતાં તુંબા અંગ્રીજ હુકમતે કદખ્યાં પણ નહોતાં.

અંગ્રીજ મહાસેનાની જનરલ વિલ્સનની હામ ફાટી ગઈ હતી.

“એવોજ ખીજો દિવસ ઊગે તો....!” એવા ખીજ દિવસની આડી રાત એને ડરાવતી હતી. એ કપાળ પરનો પરસેવો લૂછતો, પૂછતો હતો,

“કેમ્પએલ ?”

“પાછો થયો.”

“અને નિકલસન ?”

“મરે છે.”

વિલ્સનની નાક ફાટતી હતી. વિલ્સન ખીધો હતો, એની સામે જાયનક દિવસ હળુય દીન.....ખોલો.....દીન.....હર.....દીન.....હિન્દ.” એવા વિકરાળ અવાજો તાકતો હતો.

વગર વાગે વીંધાયેલો, વગર વીંધાયે ધાયલ થયેલો, અંગ્રીજ મહાસેનાની નિર્ણય બોલતો હતો.

“હળુ દિલ્હી પડ્યું નથી. હળુ તો કાશ્મીરીથી કાથુલ દરવાજા સુધીની એક શેરી જ આપણે છીએ.....આપણે દિલ્હીમાં મરી ફીટવું નથી, આપણે પાછા જઈએ છીએ, દિલ્હી ખાલી કરીએ છીએ !”

“હે !” અંગ્રીજ સેનાનીનો હુકમ સળુતો નિકલસન મરતો મરતો અટકી પડ્યો, “તો હું મિથ્યા મર્યો !” એની અંતિમ પણ એના તરફ હસતી હતી. એની વીરતા એને કપકા આપતી હતી. એ

સત્રિપાતમાં સૂસવતો બેઠો થઈ ગયો ને ખાલી થતો પ્રાણુ અટકાવીને એણે ચીસ પાડી, “રિટીટ.....!”

“વિસ્સન ભાગે છે? દિલ્હી ખાલી કરે છે?.....અમારાં મુઠ્ઠાં પરથી એ કાયર.....ભાગવા જાય છે.....?” નિકલસનના મરતા કપાળ પર નસો ભરાઈ ગઈ. એના રૂંધાતા અવાજનો છેલ્લો ધોર ઘૂંટાઈ રહ્યો, “તો મારા મરતા હાથમાં એ ભાગી જતા વિસ્સનને વીંધી નાખવાની હજુયે, તાકાત છે.....” એણે કહેવડાવ્યું.

અને નિકલસનની તાકાતનો છેલ્લો ઊલારો ઉલેચાઈ ગયો હતો. નિકલસન એની પથારીમાં ડોક મરડતો, આંખ ફટારતો ખતમ થતો હતો.

મરતા નિકલસને અંગ્રેજ સરદારીની તૂટતી તાકાતનું ગાળકું પૂરું. મરતા નિકલસને જીવતા વિસ્સનને શરમમાં માત કર્યો. અને નિકલસન મરણપથારી પરથી રણખંજરી વગાડી અંગ્રેજ જલિમનો અમલ જાળવ્યો.

પછી જુલાઈની ૧૫થી ૨૪મી સુધી દિલ્હી પડતું હતું, અને પડતું પડતું, અંગ્રેજ જલિમને ઝમેળાતું હતું.

પછી ૨૪એ દિલ્હીના શય પર અંગ્રેજ ખંજર ખખડતું હતું, દિલ્હીનું ઘરેઘર ગૂંદાતું હતું, દિલ્હીની માનવતા ચૂંથાતી હતી, દિલ્હી, દિલ્હીવાસીઓની ધોર ખનતું હતું.

દિલ્હીનો રોમેરોમ સળગતો હતો, દિલ્હીની શરમ, સ્વમાન, માલ મિલકત, અધું લૂંટાતું હતું.

છેદાયેલા દિલ્હી પર અંગ્રેજ જલિમનો માલિક વાવટો ઊડતો હતો. દિલ્હીના શય પર અંગ્રેજ રાજ પલાલુતું હતું. લાલ કિલ્લા પરથી અંગ્રેજ પશુની કેશવાળી લોહી છાંટતી હતી, મુખ ફાડતી

હતી, જીભ કાઢતી હતી. દિલ્હીને અંગ્રેજ આગ ચાટતી હતી.

દિલ્હીની ગાદી પર તૈમુર તરખું બન્યો હતો, નાદિર નાનકડો થયો હતો. દિલ્હીની ગાદી પર અંગ્રેજ જલિમ હિંદીજીવનમાં મહાસંહાર સરજતો હોડલી પીતો હસતો હતો. લોડ' ઍફ્ફીન્સ્ટન, સર જોન લોરેન્સને મગફર થતો લખતો હતો.

“પણ આપણે દિલ્હીના મુઠ્ઠાને સંકોરી સંકોરીને સળગાવવું જોઈએ.” અંગ્રેજ માલિકને જલિમ નીરો, જનરલ આઉટરામ ઘોડતો હતો અને અંગ્રેજ પિશ્ચાચો સળગતી મસાલો લઈ, દિલ્હીના રોમેરોમને ડામતા ફેરતા હતા.

રધનાથરાવ પાંડુરંગ ભટ્ટ

૧૬મી જુલાઈની સવારે હરદ્વારને કિનારે, નાનાસાહેબ, એના ભાઈ આલાસાહેબ, બત્રીબ રાવસાહેબ તથા તાતિયા ટોપ સાથે એક હોડીમાં બેસતો હતો. આખો કાફલો લખનૌ પ્રાંતના ફતેહપુર તરફ વહેતો હતો. ફતેહપુરમાં ચૌધરી ભોપાલસીંગે એ અંગારાઓને સંચરવાની તાકાતનું આમંત્રણ મોકલ્યું હતું.

ત્યારે હેવલોક કાનપુરમાં કલેઆમ ચલાવતો લખનૌ પર તૂટી પડવાના મનોરથ સેવતો હતો, ત્યારે જ હેવલોકને હંફાવવા આ ખત્તાવર્તના લડવીરોની હોડી હંકારાતી હતી. એ હોડી સાથે ખીજી કેટલીક હોડીઓમાં ખત્તાવર્તના જીવતા રહેલા લડવૈયા અને આયુધો ગોઠવાતાં હતાં.

“ તાતિયા, તારી ટપાલ.” બોલતા નાનાએ હોડીમાં ગંભીર અવાજ ધારણ કરી તાતિયા પર તાક માંડી.

“ મારી ટપાલ... ! ” તાતિયો હસ્યો.

“ તારી જ છે તેમ તો ન કહેવાય, તપાસ કરવી પડશે. નામ બધું લાંબું ને વાંકું ચૂકું છે અને એ નામનો શખસ બહાવર્તમાં જડતો નથી.” નાનાએ નામ વાંચ્યું, “ રઘનાથરાવ પાંદુરંગ ભટ્ટ.”

“ એ તો હું જ,” તાતિયાએ જૂમ પાડી અને નાનાના હાથમાંનો કાગળ ખેંચી લીધો, ને વાંચવા માંડ્યો. કદાચ પહેાંચી જાય તો ઠીક માની, તાતિયાના બાપાએ ખુશીખખર પૂછાવ્યા હતા અને એ બોલ શિખામણના લખ્યા હતા, “ નાનાસાહેબ શ્રીમાનને મારા પ્રણામ કહેજે. એમણે આખો દરબાર તરવારિયો બનાવી દીધો છે. તેમાં તને ‘ભાવતું હતું અને વેદે કહ્યા’ જેવું થયું હશે, પણ સંભાળજે, પોરો વસમો છે. નવી માદીઓ રચવાની હશે, નવાં લશ્કર બાંધવાનાં હશે, નવાં રણ લડવાનાં ને જીતવાનાં હશે. મને આ ઉંમરે એ બધું સંભળાય છે ને લાગે છે કે, શ્રીહરિએ શી નવી વૃત્તિઓને વેગ દીધો છે...! પણ તેમાં તું મરણિયો થઈને ધસી ન પડતો. મેં સાંભળ્યું છે કે અઝીમુદ્દાખાન ગયો ને...! તું તો લખતો જ નથી, જૂંડા. અઝીમનુંયે ન લખે ? સમજ કે, મારે પેશ્વાઈ હોત તો હું એને આપત.....”

બાપાનો કાગળ સંકેલતો તાતિયો ખડખડાટ હસતો હતો.

“ જો પાંદુરંગ અહીં હોત તો મારે એને ને એના ચિરંજીવીને કેદ કરવા પડ્યા હોત. બારેબાર બીજને પેશ્વાઈ પધરાવવાની હિંમત કરે છે ! ” નાનો હસતો હતો.

પણ પાછા બંને જણ ઊંડા વિચારમાં ઊતરી ગયા. બંને સામે ગંબીર જવાબદારીઓ જવાબ માગતી હતી, અને બધા જવાબ એમણે ક્તેહપુર પહેાંચતાં જ તૈયાર રાખવાના હતા, કારણ કે, ત્યાં કાનપુર અને લખનૌના લડવૈયા નવા બનાવેને પહેાંચી વળવાનો વ્યૂહ નક્કી કરવા એકઠા થવાના હતા.

એ વ્યૂહનો આખો ખ્યાલ તાતિયાએ આપવાનું માથે લીધું હતું તથા કુમારસિંગ અને તાતિયાને હવેની લડાઈના બધા કાર્યક્રમના સર્વહક્ક સોંપાવાના હતા, તથા એનો વ્યૂહ હેવલોકને હેરાન કરી, લખનૌ ન પહોંચના દેવાનો નક્કી થયો હતો, અને ફતેહપુર આગળ તાતિયાની ટુકડીઓ હાજર થવાની હતી, તથા તે ટુકડીઓ સાથે તાતિયા એકાએક ઊપડી જવાનો હતો.

ફતેહપુરની મસલતો પૂરી થઈ.

અને રઘુનાથ પાંડુરંગ ભટ્ટ કદપી અને કાનપુર વચ્ચે વહેતી જમનાના કિનારાઓ પર ફરતો થઈ ગયો. કદપી ને કાનપુર વચ્ચેના કિનારા તાતિયા ટોપેના નામથી સળગી ઊઠ્યા.

કદપીનો કિલ્લો તાતિયાએ સર કર્યો, કદપીના કિલ્લા પર હિંદી આઝાદીનો લીલો ઝંડો ફરકી ઊઠ્યો. કદપીના કિલ્લામાં બાબાસાહેબને ખેસાડી, વિપ્લવની સળગતી પાંખ જેવો તાતિયા હેવલોકની પીઠ પાછળ ફરતો થઈ ગયો. અગ્રેજી ગ્નલિમ વકરેલા વરાહ જેવો ડકણ્યો. હેવલોકે હેરાન થઈ ને લખનૌ જવાને બદલે કાનપુર તરફ પાછું હાંક્યું.

લખનૌ પર અંગ્રેજ પશુ

કીનપુરનું અંગ્રેજ આકાશ હૃવલોકના નામથી ગાજી ગિઠ્યું. હૃવલોકને આકિટરામે સરદારી સોંપી હતી. હૃવલોકને આકિટરામ જેવો સેનાની, સ્વયંસેવક તરીકે સાંપડતો હતો. હૃવલોકની હરણમાં નરાવમ નીલ હતો, આયર હતો, કુપર હતો. હૃવલોક પાસે યુનંદા અંગ્રેજ ઘોડા હતા, જોરદાર અંગ્રેજ પગલીઓ હતી, વફાદાર કૃતાઓની હરણો હતી.

હૃવલોક લખનૌ તરફ દોડતો હતો. હૃવલોકનાં ઘાડાં નીચે, એક એક ખેતર પર, ગામ પર પાદર પર, નદી પર નાળાં પર સ્વદેશી લોહી છંટાવું હતું. જ્યાં ત્યાં આગ લાગી હતી, એવી સિકંદરી અંગ્રેજ સેના લખનૌ પર ચડતી હતી.

અંગ્રેજ ગલિમ જમાત લખનૌ પાસેના આલમગામ પર છાપેબરના રક્ષા દિવસે પહોંચી અને આલમગામ પાસે મોઘવી

અહમદની આઝાદ દુકડીઓ તૂટી પડી. આખો દિવસ જવાનક લડાઈ ચાલી અને બંને પક્ષે રાતનો આરામ મોકુફ રાખી, લડાઈ ચાલુ રાખી. વરસાદ ધોધમાર વરસતો હતો, વરસતા વરસાદમાં લડાઈ જોરજોર ચાલુ હતી, કારણ કે, એ જ રાતના દિલ્હીના પતનના સમાચારો પહોંચ્યા હતા અને અંગ્રેજ હરોળોને ઉશ્કેરી રહ્યા હતા. ઉત્તેજિત અંગ્રેજ હરોળો આગળ ધસતી હતી, આઝાદ દુકડીઓ દરેક ઈંચ પર પોતાનું લોહી પાથરતી પાછી હતી, ચાર બાગ આગળ પહોંચતી હતી. ચાર બાગ પાસે પુલ હતો. એ પુલ ઝોળંગીને અંગ્રેજ અલ્લાઈને લખનોમાં પહોંચવાનું હતું. પાછી હતી આઝાદ દુકડીઓ પુલ પર મારો ચલાવતી પાછી થઈ.

બરાબર અડધા કલાક સુધી કોન્ટન મુઝેએ પુલ પર ઝોકધારો મારો ચલાવ્યો પણ તેથી પુલ રોકીને પડેલી આઝાદ દુકડીઓ પાછી હતી નહિ. પુલ પર અનેક અંગ્રેજ શબો પુલ ઝોળંગીના જતાં પડ્યાં હતાં.

મુઝે વિચારમાં પડી જતો હેવલોકના જુવાન દીકરાને પૂછતો હતો, “ શું આ પુલ આપણો રસ્તો રોકશે જ.....આપણે ઝોળંગી નહિ જઈ શકીએ ! ”

“ આપણે એને ઝોળંગી જવો જોઈએ એમ કહો છો ને ? ”

“ હા.”

“ તો હું એનો ઉપાય યોજું છું.” એણે હેવલોકનો જુવાન દીકરો નીલ પાસે દોડ્યો કારણ કે તે નીલની કતારમાં કોન્ટન હતો.

“ મને મારી દુકડી સાથે પુલ પર હલ્લો કરવાનો કુકમ આપો. આપણે આગળ વધવાનો માર્ગ હું યોજ્યો કરવા માગું છું.”

મરણના મુખમાં ધસી જવાની રજા માગવા આવેલા આ

જુવાન વીર તરફ નીલ બીકથી જોઈ રહ્યો ને બબડ્યો, “હેવલોકને પૂછ્યા વિના એવી રજા મારાથી ન અપાય.”

“પણ હું તમારી કતારમાં છું.”

“તો પણ.”

“તો હું પૂછી આવું કે તમે પૂછાવો છો કે.....”

“તો બલે.”

હેવલોકના જુવાન દીકરાએ ઘોડાને એક મારી. એને ખાતરી હતી કે એના બાપ એને મરણમાં દોડી જવાની ના જ પાડશે. એટલે એ હેવલોક પાસે પહોંચ્યો ખરો પણ પૂછ્યા વિના જ નીલ પાસે પાછો આવ્યો ને ગંભીર થઈને બોલ્યો.

“બાપા કહે છે,.....એજ ઉપાય છે.....કહે છે કે પુલ પર આક્રમણનો મને હુકમ આપો.”

“બાપા, કોણ બાપા.....” નીલ અહોભાવથી બાપ બેટાને સાંકળી રહ્યો.

“જનરલ હેવલોક, સેનાપતિ.” જુવાન અદ્ભૂતથી બોલ્યો ને નીલના ફરમાનની રાહ જોતો અધીરો બોલ્યો.

નીલે ફરમાન દીધું અને એણે એની હુકમીને લઈને પુલ પર છલંગ મારી.

હેવલોક એક પળવાર અટકી ગયો. પુલની વચ્ચમાં એક આઝાદ લડવૈયો એકસો ધસી આવ્યો હતો અને હેવલોક પર તાકતો હતો.

એક અચાનક થયો અને હેવલોકની ખોપરી બચી ગઈ. જુવાન હેવલોકનો ટોપ એકસો જ ગમડી પડ્યો.

જુવાન ખુલ્લે માથે આગળ ધસતો હતો, અને પેલા એકલા ધસી આવેલાનું શરીર કાચાઈ જતું હતું.

અને હેવલોક પુલ ઉપરથી ધસી ગયો. હેવલોક પાછળ નીલની બધી ટુકડીઓએ મરણમાં માર્ગ પાડ્યો, નીલ પાછળ અંગ્રેજ ક્તારોના વજનથી પુલ ગાછ ઊઠ્યો.

જુવાન હેવલોક ધસતો જ જતો હતો.

પોતાના જુવાન મહારથીની પાછળ નીલ ધસતો જ જતો હતો.

આખે રસ્તે ભયાનક લડાઈ ચાલુ રહી હતી, પણ પુલ જિતાર્થ ગયો હતો.

હવે લખનોની ભાગોળ વટાવી જુવાન હેવલોક આગળ વધ્યો હતો અને હેવલોક પાછળ નીલ પણ ખાસ બખરના દરવાજાની કમાન નીચેથી પેસતો હતો.

નીલને કમાનમાં ફૂટતો દેખી, ત્યાં આગળની લડાઈ વધારે કરીશુ બની રહી. હિંદી મારીને ચૂંથી નાખનાર એ અંગ્રેજ જલિમ પર એક જણ તાક મારીને ધસી આવ્યો, નીલ વીંધાઈ જઈને કમાન નીચે તરફડતો પડ્યો હતો.

નીલના શબ સાથે અંગ્રેજ લશ્કર રેસિડેન્સીના કિલ્લા તરફ આગળ ધસ્યું, અને સીધું રેસિડેન્સીમાં ધસી ગયું. આગળ ધસી આવતા જુવાન હેવલોક અને બીજા અંગ્રેજ ફોજ પર સત્યાશી દિવસનું મરણ ખેલ્યા પછી, જીવતાં રહેલાં પાંચસો અંગ્રેજ નરનારીઓ, અનુરાગમાં તૂટી પડ્યાં. એકબીજાને ભેટવાના, ચૂમવાના, એકબીજાના બખર અંતર પૂછવાના, એકબીજાનાં હરબના આંસુ લૂછવાના, પ્રેમના ઉપચારો ધીખી ઊઠેલા સંહારની વચમાં ચાલી રહ્યા.

અંગ્રેજ છાવણીની અંદર સાતસોના પ્રાણ પરવારી ગયા હતા

અને બાકીનાં પાંચસો જીવતાં રહ્યાં હતાં.

એમના ધસી આવેલા ઉદ્ધારકોએ પુલ પર પગ માંડ્યા પછી જાવણી પર પહોંચતાં સાતસોને વીશ રસ્તામાં જ ગુમાવ્યા હતા, અને બાકીના, પર ત્રેમાચાર કરવા પહોંચ્યા હતા.

“પણ પાછળ ?”

પાછળ બધું શાંત ને સૂતું હતું. ખાસ બજારના દરવાજા આગળ નીલના શય સાથે અનેક અંગ્રેજ શબો ઢળી પડ્યાં હતાં. અંગ્રેજ કતારો વચમાંથી તૂટી ગઈ હતી. વચમાં આઝાદ ફોજની જીવતી દીવાલ ભોંકાઈને ઊભી હતી. રાત પડતી હતી. હવેલોઝની ટુકડીઓ અંગ્રેજ જાવણીમાં ઉમેરાઈ હતી, પણ જાવણીમાં એ વ ધેરાઈ ગઈ હતી. રાતોરાત ધેરા ચાલુ થયો હતો. જાવણી પર આઝાદ ફોજો જુમરાણ કરતી હતી. લખનૌમાં બે લડાઈ ચાલતી હતી, એક જાવણી પરના ધેરાની, અને બીજી ચાર બાગ અને આલમબાગ આગળ પાછળ અહમદશાહ મેલવીની આઝાદ ફોજો અટકાવી રાખેલી અંગ્રેજ કતારો સાથેની.

અને રાત પડતી હતી. રાત કશું જ પરિણામ લાવી નહોતી. આલમબાગ આગળ પડેલા અંગ્રેજ પરાણાને રાતના આરામ નહોતો, ચાર બાગ આગળ ચાલતી લડાઈને આરામ નહોતો, અંગ્રેજ જાવણીમાં વધી ગયેલા કેદીઓને એ આરામ નહોતો. જ્યાં ને ત્યાં મેલવી, આઝાદ “દીન બોલો દીન” ગરજતો હતો. આખું લખનૌ આસ અટકાવી પરિણામ સાંજળવા ઝગમગીને જગી ગયું હતું, આખી રાત, જુમરાણ, હિલચાલ અને ઝગમગારા ચાલુ રહ્યા હતા; આખી રાત ઘોષમાર વરસાદ અટક્યા વિના વરસ્યે જતો હતો. માણસો, ઘોડા, તોપો, હથિયારો રસ્તા ને દીવાલો બધું રાતું થતું હતું ને ઘોવાતું જતું હતું.

“અને લખનૌ પડતું હતું ?.....પડ્યું હતું ?”

અંગ્રેજ બહાદુરો આંગળી કરડતા હતા. અંગ્રેજ જાવણી પરનો ઘેરો વધારે મજબૂત બન્યો હતો. ચારબાગનો પુલ સલામત બન્યો હતો. આલમબાગ સુધી આખી અંગ્રેજ સેનાને હટાવી કાઢી, લખનૌના આઝાદ લડવૈયાએ જ્ય ધોષ કર્યો હતો,

રોજ રોજ રમખાણો વધતાં હતાં. રોજ રોજ અવાજો સંભળાતા હતા, “ટોપે.....ટોપે.....તાતિયા ટોપ.....” તે કાઠિ વાર, “કુમાર...કુમાર.....કુમારસીંગ.....”

અંગ્રેજ વરાહની પીઠ પર આઝાદ ફાજના બે ગેરીલા લડવૈયા વૂટી પડતા હતા. અંગ્રેજ પીઠ પર હિંદી જોહાદની કરવતી ફરી જતી હતી.

જૈવો અંગ્રેજ પશુ લખનૌના પાદર પર ને લખનૌની અંગ્રેજ જાવણીમાં અંદરના મોઢવી સામે ને બહારના તાતિયા, ને કુમાર સામે લાલ ધરતો પડ્યો હતો, પડ્યો પડ્યો બરાડતો હતો, કે અમને છોડાવનારી અને લખનૌને લોહીલુહાણુ કરી નાખનારી મોટી અંગ્રેજ કુમક દોડતી ચાલી આવે છે.

કુમકની રાહ જોતા અંગ્રેજ હોનારતના વસમા દિવસો વીત્યે જતા હતા.

દિલ્હી પડયા પછી

દિલ્હી પડ્યું હતું, અને અંગ્રેજ મહાસેનાની પાછો જલ્લાતો હતો. ઑગસ્ટના ૧૪મા દિવસે સર ફાલીન કેમ્પબેલ કલકત્તા પહોંચ્યો હતો અને તરતજ સર ફાલીન અંગ્રેજ મહાસેનાની ખનીને અલ્હાબાદ પહોંચતો હતો.

સર ફાલીન પાસે દિલ્હીનો મદ તો આવ્યો હતો, દિલ્હીના લાલ કીલ્લાપર અંગ્રેજ ઝંડો ઉડતો થયો હતો અને દિલ્હીના કથસ્તાન પર અંગ્રેજ હકુમતની લોખંડી એક ફરતી થઈ હતી, પણ સર ફાલીનની ચિંતા વધતી જ નતી હતી. દિલ્હીની આગ હિંદુલરમાં પથરાતી થઈ હતી. દિલ્હીની બચેલી દુકડીઓ કાનપુર, લખનૌ ને આસપાસ પથરાતી થઈ હતી, કુમારસીંગે બર સળગાવીને હોળી ખેલવા અંપટાવ્યું હતું, નાનાઆડેખ ને તાતિયાએ અંગ્રેજ હકુમતની ચારેકોર ભયાનક તંતુઓ દોડતા કર્યા હતા. સર ફાલીન એ બધાનો ખાત કરીને હિંદને

મુલામ બનાવી દેવાના હાથ વિચારતો, હિંદને ફરી જીતવાના બ્યૂહ ઝોઠવતો હતો.

મદ્રાસથી અને સીલોનથી, ચીનથી આવેલાં લશ્કરોને એ હિન્દી ભોમ પર વહેંચતો હતો. એનો બ્યૂહ હિન્દી ધરતી પર અનેક ચીરાઓ પાડતો હતો, ટુકડાઓ વહેંચતો. દરેક ટુકડા પર અંગ્રેજી આકૃત ઉતારવાના એ આંક ઝોઠવતો હતો. તે માટે કલકત્તાનાં કારખાનાંમાં નવી તોપો થતી હતી, નવાં આયુધો બનતાં હતાં. દારૂગોળો બનાવતો હતો, હથિયાર ને દારૂગોળાની હિલચાલ માટે વાહનોનો બદોબસત થતો હતો, રસ્તાઓ સમરાતા હતા, નવી ચોકીઓ ચણાતી હતી, નવી શિક્ષાઓ ને નવી લાલચો ધરાતી હતી, અંગ્રેજ ફોજ માટે નવા તંખૂઓ નવા ડગલા ને નવા પટ્ટા તૈયાર થતા હતા. સર ફાલીન બધું નવેસરથી ઝોઠવતો હતો.

અને એની આંખમાં ભોંકાતા ચળ જેવું લખનૌ એની નજરમાં ધોંયાતું હતું. હવેલોક અને આઉટરામ હજુય લખનૌની અંગ્રેજી જાવણીમાં ફેરાચેલા પડ્યા હતા, આલમ આમ પાસે હજુયે અંગ્રેજ ફોજ લોહી બખતી લોટતી હતી.

લખનૌ પર જેહાદી ઝંઝાવત કપરો બન્યો હતો. “ દિલ્હી તો પડ્યું હતું પણ લખનૌ ! ” અંગ્રેજ મહાસેનાની પોતે બધાં લાવ લશ્કર લઈને, અલ્હાબાદ ને કાનપુર થઈ લખનૌ પહોંચવાનો નિર્ધાર કરતો હતો. સર ફાલીન અલ્હાબાદ પહોંચ્યો હતો ને ત્યાંથી ઉતાવળો કાનપુર જવા નીકળ્યો હતો.

અલ્હાબાદથી કાનપુરના રસ્તાપર અંગ્રેજ બહાદુર સર ફાલીન એક બળદગાડામાં વેશ પકડેા કરીને ડગલાતો હંકાતો હતો. ચારેકાર તાતિયાના નામની હાક વાગી ગઈ હતી. એણેય અત્યાર સુધીમાં તાતિયાની અનેક થપ્પડો ખાઈ લીધી હતી.

ત્યારે એકાએક થોડે દૂરથી લહેરાતી જતી એક હાથીની લાંગાર ખીજે રસ્તેથી જતી દેખાઈ. સર કાલીને કપાળ પરથી પરસેવો લૂછતાં ઉતાવળા હોઠ ફફડાવ્યા, “કાણુ.....કાણુ!”

“તાતિયો...તાતિયો.....” ગાડીવાન બેઈ રહ્યો.

“ક્યાં જતા હશે?”

“શેર ઘાટી પર થઈને...”

“અને આપણે?”

“આપણેયે ત્યાં થઈને નામવર.”

અને નામવરના રામ રમી જતા લાગ્યા, “આરતેથી પાછું વાળ....આપણું ગાડું.”

એમ કરતા નામવર ૩૭ નવેંબરે કાનપુર પહોંચ્યા. બ્રિગેડિયર ગ્રાન્ટ ત્યાં મોટી ફોજ લઈને પહોંચી ચૂક્યો હતો. ગ્રેટહેડ દિલ્હીથી જંગી ફોજ લઈને આવી ગયો હતો, બંનેએ પોતાના રસ્તામાં આવતાં ગામડાં લૂટ્યાં હતાં ને સળગાવ્યાં હતાં, બંનેએ રસ્તામાં આવતાં અનેક અત્યાચારો વહેતા મૂક્યા હતા, બંનેએ રખડતા કોઈપણ સુદૃઢ સરીરને પકડીને વીંધી નાખ્યું હતું કે લટકાવી દીધું હતું.

અંગ્રેજ બહાદુરો નાના મોટા નીલ બનીને, અંગ્રેજ હેવાનિયતના બેનમૂન નમૂના બનીને, હિંદ પર ગુલામી ઠોકવા, લશ્કરો લઈને હંકારતા હતા.

સૌથી પહેલો બ્રિગેડિયર ગ્રાન્ટ પાંચ હજારની જંગી ફોજ લઈને રવાના થયો, અને આખા રસ્તામાં તાતિયા ને કુમારસૌમની

ટુકડીઓના માર ખાતો આલમખાગ પહોંચ્યો. આલમખાગ પર મોટકાઈ ને પડેલી અંગ્રેજ સેનાને એણે સેંકડો જીંટો પર હાફેલા ખોરાક ને દારૂગોળાના જથ્થા સુપરત કર્યા. પછી અંગ્રેજ મહાસેનાની સર કાલીન અને કૈંપબેલની સૌથી મોટી ફાજેલખનૌ પર પહોંચવા ગંગાને ઓળંગી. અનેક ટુકડીઓ, હાથી, ઘોડાઓ, જીંટો, અને પગપાળી ટુકડીઓ તથા તોપોની લંગારવાળી એ વિશાળ સેનાની પૂંછડી અને ડાબી જમણી પાંખ સાચવતા, પતિયાળા, નાઝા, ઝીંદ અને નેપાલના જંગમહાદુરે રવાના કરેલા અનેક કુતાઓ અખંડ ભસતા દોડતા હતા.

એવો અંગ્રેજ મહાસેનાની કાલીન લખનૌ પર ચઢતો હતો. લખનૌ પર અંગ્રેજ ગીધડાં જીડી પડ્યાં હતાં, અને કાનપુરના શખ પર પહેરો ભરવા અનેક યુરોપિયન સંગ્રામોમાં શરવીર ગણાયેલા સરદાર વિંધામને એક મોટી અંગ્રેજ ફાજ આપી, મુકવામાં આવ્યો હતો.

આલમખાગપર આંચો તલસતી હતી, પાંખો ફફડતી હતી. ચિચિયારી કરતી અંગ્રેજ જલિમ જમાત લખનૌના શરીર પર તૂટી પડવાના ઝેલવા દાવ ગોઠવવા એકડી મળી હતી. એ અંગ્રેજ એસણામાં હેવલોક હતો, આઉટરામ હતો, પીલ હતો, દિલ્હીનું ખૂન ખાઈ ને તાજ આપેલા ગ્રેટહેડ અને હોડસન હતા, બ્રીગેડિયર હોપ માન્ટ હતો, અને આયર હતો, અને એ સૌનો પ્રમુખ મહાસેનાની સર કાલીન ચોતે હતો.

એ બધા કેમ હતા ?

કારણ કે લખનૌ બવાઈન લોહી જીવકતું પડવાનું હતું. પડેલા લખનૌના અંગેમંગમાં ઉચ્છેદ થવાનો હતો. અંગ્રેજ મેળા તેથી જામ્યો હતો. હિન્દી જોહાદનો ખીજો ગઢ તૂટવાનો હતો.

નવેબરની ૧૪મીની વહેલી સવાર નક્કી થઈ હતી, અને ૧૩મીની રાતના અંતિમ મહાસેના આલમમાગ પર પાંખો પાથરીને મસલત કરતી હતી.

એ મસલતમાં મહદ્ ૩૫ થવા અંદરની છાવણીમાં ઘેરાઈ રહેલા આઉટરામ અને હેવલોકે પશુ પોતાના જાસૂસ સાથે લખનૌનો અંત ઉચ્છેદ કરવાનો નકશો ચીતરી મોકલ્યો હતો.

હિન્દી... .. બે હજાર

લખનૌ પર નવેંબરનો ચૌદમો દિવસ ઊગ્યો ત્યારે તોપો ખરાડી ઊડી, છાતીઓ વીંધાઈ ગઈ, તરવારો તરવારો સાથે અથડાઈ ઊડી, લખનૌને ફરતી રણબંજરીએ રણકાર કર્યો. લખનૌએ એક થઈને અંગ્રેજી જાણિમને પડકાર્યો. લખનૌના આઝાદ લડવાંઓએ, લખનૌનાં નરનારીઓએ હિંદી ખમીર ખુદશાં મૂક્યાં.

એમ નવેંબરનો ચૌદમો મુશ્કેલ ઊગ્યો તે આયમી ગયો. પંદરમો દિવસ ઊગ્યો તે ખપી ગયો, ત્યારે મડદાંના ઢગલા પરથી અંગ્રેજ ગ્રીધરાંજ લખનૌમાં પેડો હતો. લખનૌનો એકેએક દરવાજો મરણિયો દોડતો હતો, લખનૌની એકેએક શેરી ખાંડાં ખખડાવતી ઊભી થઈ ગઈ હતી.

લોહી નીંખતો મોલવી મહાસતો હતો, નઝીમહુસેન અંગ્રેજી

દંત્રસળના બૂકા કરતો ભમતો હતો, છુલીસીંચ ખંજર લઈને દરેક દિશામાં ધોંચતો દોડતો હતો, હિંમતસિંહ મરતો મરતો હાથ ઊંચકીને આગળ ખતાવતો હતો, કુમારસિંચ કાળો ફેર વરતાવતો મચી પડ્યો હતો, ફુલીપસીંચ એકલો દોડી ગયો હતો.

તોયે દિવસપુરા બાગ વૃદ્ધો હતો ને પડ્યો હતો. સરકોલીન ત્યાં જ ૧૫મીની રાત સુધી પડ્યો હતો.

પાછો નવેંબરનો ૧૬મો દિવસ એવો જ અમાનક ભમતો હતો.

અને મોલવી અહમદ, કુમારસીંચ સાથે મસલત કરતો હતો, “આપણે બાગી જવાની આ જ તક છે, ફરજ છે અને સિકંદરબાગના બંને હજારને ખપી જવાનીયે આ જ તક ને ફરજ છે.” અને મહારથીઓ એકબીજાની આંખમાં જોઈ રહ્યા. કુમારસિંચે એક પણ વાર આંખ મીચી, ને મોલવી પર વેકના રેડતો બોલી ઝેકયો, “જે હજાર કાણુ છે !”

“હિન્દી.” મોલવી ખડખડાટ ખખડ્યો, અડધા હિન્દુ, અડધા મુસ્લીમ, ...કુમાર ! આજે સિકંદર હિન્દુ-મુસ્લીમનું લગ્ન કરશે, આજે સિકંદર બાગમાં હિન્દુ-મુસ્લીમ સંસાર, હિન્દી બનશે. એ મહાસંસાર અંગ્રેજી સંહાર મચાવશે. એ સિકંદર બાગમાં આજે આપણા એક લોહીનો, એક સુખદુઃખનો સંસાર મંડાશે. એક પણ...એ પણ...સિકંદર બાગનો સોહાગ, હિન્દી ભોમ પર એકતાનો યુગ રચશે....મારી ખાતરી છે.”

“પણ...બીજો એક ઉપાય નથી શું ?”

“એક નહિ, અરધો નહિ. આખો બાગ અંગ્રેજ ગીલડાંથી ઘેરાઈ ગયો છે, તોપો મંડાઈ ગઈ છે, જે હજાર પર રકોટલેન્કના હાઈલેન્ડરો ને અંગ્રેજ ફરોળો મંડાઈ ચૂકી છે.....કોઈ ઉપાય નથી.”

“ તો..... ! ”

“ કાઈ પણ, ‘ તો ’ ને અવકાશ નથી, માત્ર એક જ આશા છે.”

“ શી ? ”

“ મેં એ જ તપાસ કરાવી હતી કે સિકંદર બાગમાં કાણુ સરદાર છે ? શી સ્થિતિ છે ? ને મને જવાબ મળી ગયો છે.”

“ કે... ! ” કુમારસિંગ અધીરો થયો.

“ કે, બહુ ખરાબર છે. સિકંદર બાગની ચિંતાનો ભાર ફેંકી દઈને તમે તમારું સંભાળો. અમે એ હજાર છીએ. એ હજાર માટીડાઓ મરી પીટશે, એ હજાર એક છે ને એક હિન્દી છે.”

“ એ હજાર માટીડા બધે મરે.” કુમારસિંગની વૃદ્ધ આંખોમાં અળકાટ આંચેલ.

“ એ હજારની માટીમાં હિન્દી ખમીર બધે જશે.” અહમદશાહે એ હજાર પર ભયાનક નજર નાખી.

અને સિકંદર બાગની દીવાલ પર અંગ્રેજ તોપો ફૂટી પડી. સિકંદર બાગ પર અંગ્રેજી નિશાનો મંડાઈ ગયાં.

“ ગઢાર આવો, ને શરણુ યાઓ.” એ હજાર પર અંગ્રેજી અવાજ મંડાયા.

સિકંદર બાગના બવનમાંથી એ હજાર હસતા હતા.

“ એવા મરણિયા એ હજારનો સરદાર કાણુ છે ? ” અંગ્રેજશાહી ઝંખવાતી હતી.

જેતજેતામાં સિકંદર બાગની દીવાલો એ બાળુથી આડી થઈ

ગઈ હતી.

એક તરફ હાઈલેન્ડરની ફેજ લઈને એવર્ટ ઊડતો હતો, બીજી બાજુ શીખ વફાદારો લઈને પોવેલ ફદી પડ્યો હતો. અને એ બચકર ચિચિયારી કરી બચાનક તરવારો તાણી હતી, અનેના બચાનક ધસારા નીચે સિકંદરખામની ધરતી કચકાઈ જતી હતી. જાણે રોકાશે જ નહિ એવો ભીષણ એ હસેલો હતો.

પણ અંદરની જીવતી દીવાલો પર અથડાઈને અને ધસારા ચંબી ગયા હતા. સિકંદરખામના પથરા પર કાપણી કરતી હાઈલેન્ડર ને શીખ હરોળ વધેરાતી હતી. શીખ સુમેદાર ગોકુચસીંગ ગોળી ખાઈને ગળડતો હતો ને ગળડતા શીખ ગોટીલાની જગા-લેવા કુપર, તરવાર તાણીને ધસતો હતો. કુપર સાથે એવર્ટ હતો, એવર્ટ સાથે જોન લુમ્સડેન હતો. સૌ સાથે બચાનક અનેલા હાઈલેન્ડરો અને શીખ વફાદારો હતા.

આ ઓચિંતા હલ્લાથી એક પળવાર સિકંદરની હરોળ હચમચી ઊઠી અને તરત જ તેના નાયકે (લુધિયાણાનો આગેવાને) ત્રાડ દીધી. “દોરતો વૂટી પડો...વિજય કરો ઓર મરી ફીટો.”

અને કુપરની ટુકડી સાથે તરવારો અથડાઈ કુપર પર પેલે નાયક હવામાં ફૂલો હતો અને કુપર ને એની તરવાર એકબીજાની આરપાર ભેંકાઈ ગઈ હતી. અને એક સાથે ઢળી પડ્યા હતા.

પછી લુમ્સડેને એની હાઈલેન્ડર તરવાર જોરથી વીંઝવા માંડી હતી ને એના મારાઓને રાડ નાખી હતી, “સ્કોટલેન્ડના માન ખાતર વૂટી પડો.”

બીજી બાજુથી સ્કોટલેન્ડના મારાઓ પર ત્રાડ તડૂકતી હતી, “હિન્દી માન ખાતર મરી ફીટો.”

સ્કોટલેન્ડની દુકડી પર હિન્દી દુકડીએ જીત્યાં દીધી હતી અને સ્કોટલેન્ડના અંગ્રેજ મારાઓ પર ચોટી પડતી કપાઈ જતી હતી. પણ એક પાછળ ખીણ દુકડી ફાળ જરતી હતી, ખીણ પાછળ ત્રીણ ત્રાડ દેતી હતી.

અને એને એ શું સૂઝ્યું ! એણે એક પળમાં સામું નેયું. એણે હિન્દીમાનનું ખમીર હલકતું દીકું ને એ પહેલી નજરે હિન્દીમાન પર મોહી પડ્યો.

“ હિન્દ, હિન્દ...” હિન્દીમાન પર મુગ્ધ થયેલો એ શીખ વફાદારીમાંથી વજૂટયો ને તરવાર તાણી ચિત્કાર કરતો ફૂલો. પંખળની એમ એણે એક ફાળ જારીને ઢાંકી દીધી. અંગ્રેજ બલિમ તરફની વફાદારીનું પાતક એ આખી શીખ દ્રોમ માટે મરણને માત કરીને ટપી ગયો.

એની ફાળ નીચે લુમ્સડેનની ખૂની તરવારની સ્કોટલેન્ડની ખનાવટ દુકડા ચર્મ ને નીચે પડતી હતી અને ખીણ જ પળે એ મહારથીની ત્રાડ નીચે લુમ્સડેનનું મોઢા વિનાનું શ્રમ ગળાવતું હતું.

સિકંદર બાગ પર એવી જોહાદ ઝૂંગી પડી હતી.

એકેએક ત્રાડ નીચે જોહાદે એનો લડવૈયો મૂક્યો હતો, એકેએક પથ્થર પર આ જોહાદે એનું રુધિર રેડ્યું હતું. સિકંદરની માટી એના એ હબારનું ખમીર ખપતી મરતાની ડોલતી હતી. બાગ પરથી અંગ્રેજ શિકારીઓ અંદરના આવાસ પર તૂટી પડતા હતા.

આવાસનો ઉંચરો લોહી ઉલેચતો હતો, આવાસનાં બારી બારણાંએ શય ખડક્યાં હતાં, આવાસની એકેએક સીડીના એકેએક પગથિયે આડી તરવારો ધરી હતી, રુધિરની ધારો રેડી હતી. આવાસનો એકેએક ખૂણો જીવનમરણની આપલેથી ખખડી ઊઠ્યો હતો.

એ હળરનાં એ હળર મુઠ્ઠાં સાંજ પડતાં સૂઝવતાં હતાં!

“ના, ના, ચાર ઓઠાં છે.” અંગ્રેજ ચાંચ ચિચિયારી કરતી હતી.

“પણ ચાર દેહ પકડાયા નહોતા.” અંગ્રેજ ગરુડને ટપી ગયા હશે!” એવો અંદાજો નીકળતો હતો.

એવો સિકંદર બાગ એના એ હળર માટીડાથી મમર બન્યો હતો. એવા સિકંદર બાગ પર, ફરી જાગી ઊઠવાનો સંજ્ઞ ફૂંકવાની રાહ ભેતો હિન્દ આડો થયો હતો.

સિકંદર બાગ, સિકંદર બાગ! હિન્દુ મુરલીમ માટીનો અનેકો સિકંદર બાગ “એ હળરી બાગ” બન્યો હતો ને અત્યાર સુધી પહેલાં સંગ્રામનો જોડાદી ઇતિહાસ શ્વાસ તૂટ દોડતો આ એ હળરની હિન્દી શહાદત પર મુખારકળાદી મૂકવા શ્વાસ અટકાવી એક પળવાર થંભી ગયો હતો.

સિકંદર બાગ એ હળરી બાગ બન્યો હતો.

સિકંદર બાગ પર હિન્દી તાળિયો ચણાતો હતો, એ હળરી બાગ પર હિન્દી પાળિયો આવતી કાલ પર ફૂદી પડવા બેઠો હતો. એ હળરી બાગ પર હિન્દી ખમીરનો હળરો અમીધાર વાળો ફુવારો, ફૂટ્યો હતો.

અને લખનૌ પ્રશ્ન હતું? અંગ્રેજ ગલિમ લખનૌના ઝખમતા સ્થપ પર આંગળાં કરડતો ૧૬મી નવેમ્બરની રાતનાં અધારાં ઉલેચતો હતો.

૧૬મીની રાત ને સત્તરમીનો દિવસ, શાહનજફ પર જોડાદ જમવતો હતો. ૧૬મીની રાત ને સત્તરમીનો આખો દિવસ પતાયેલું લખનૌ ઊડી ઊડીને દુંદુભિ વગડતું હતું, બળવાની બાંગ પુકારી ઊઠતું હતું. મરણિયું યજ્ઞ ને ફૂદી પડતું હતું. શાહનજફ અને મોતી

મહાલ પર મરણ મલકતું ફરવું હતું.

નવેંબરની ૧૭મીથી નવેંબરની ૨૩મી સુધી અંગ્રેજ ગાંધિમ જાંપ વિના પૂછતો હતો ને આંગળાં કરડતો કરાંજતો હતો. હજુએ લખનૌ પડ્યું નહોતું.

અંગ્રેજ શયતાનિયત છેવટે એક સચ્ચાઈને નાગી નગરે દેખતી હતી કે, “ સિપાઈઓનો ખળવો નહિ, આ તો હિન્દી આઝાદીની જોડાદ છે જોડાદ.”

અને અંગ્રેજ પશુ, એનાં લોહિયાળ જાંટિયાં વીંજતો, માનતો હતો કે, હવે તો લખનૌ પડ્યું છે અને એમ માનીને, ૨૩મી નવેંબરે અંગ્રેજ છાવણીના તૂટી પડેલા ઘેરામીયે, ગરદન સેરવતો, અંગ્રેજ છાવણીના દાલદવાલ દેખવા, દોટ દેતો હતો; ત્યાં ત્રાડ પડતી હતી, અંગ્રેજ ફરોજો ગોઠણ ભર થતી હતી, અંગ્રેજ ફાજને એક છોટી બીજે છેડે હથોડી હતી, “ તાતિયો, તાતિયો.....તાતિયો ટાપ.”

“ પણ ક્યાં ? ” બહાદુરો થડકતા હતા. હેંવલોઠ એની મરણ પથારીમાંથી પૂછતો હતો.

“ અહીં નહીં, કાનપુર પર.”

અંગ્રેજ બહાદુરો સંતોષની હેડકી ખાતા હતા, અને હેંવલોઠ અંગ્રેજ વિજયના આનંદમાં મરણ પામતો હતો.

તાતિયા ટોપે

“મારા માયાના આઝાદ ખંડમાં મેં અનામન રાખ્યા છે.”
ત્યારે નાનાને તાતિયાએ કહ્યું હતું.

“લડવૈયા ?”

“હા.” અને એ ચૂપચાપ ગ્વાલિયર લેખ્યો હતો. ગ્વાલિયરમાં સીંધિયાથી ચૂપચાપ, અંગ્રિજોથી ચૂપચાપ એ છાવણીમાંથી એક રેલમેન્ટને લઈને નાહો હતો. પછી રસ્તે રસ્તે એણે સલાઓ ભરી હતી. સલાઓમાં તાતિયો બોલ્યો હતો અને ખેડૂતોએ એને દીકરા દીધા હતા. તાતિયાએ તેમની કિસાન કતાર રચી હતી. તાતિયાએ તેમાંથી લશ્કર બનાવ્યું હતું, અને એ લશ્કર લઈને હેંવલોડની પૂંછડી તાણી તાણીને, લખનૌને રસ્તેથી પાછો વાળ્યો હતો, કલ્પીના કિલ્લો સર કર્યો હતો. અને આજે જન્મનાને યોગંગી એ જ તાતિયો વીંધામની સામેસામ ગજનના કરતો ગોઠવાતો હતો.

“પણ વીંધામે તો યુરોપનાં સમારાંગણો જીત્યાં હતાં, વીંધામ પાસે ‘ફળવાયેલું’ અને ભેંચી જતનાં આયુષોવાળું’ વિશ્વાળ લશ્કર હતું, તેનું શું ?”

તેનું કંઈ નહિ, તેનું કાટલું કાઢી દર્શન...મારી પાસે મરી ફીટવાની મરજીવાળી કિસાન કતાર છે. તે વીંધામના પક્ષમાં જો લશ્કરી શિસ્ત છે, વ્યવસ્થા છે, વિશ્વાળ સંખ્યા છે તો મારા પક્ષમાં આઝાદીનો આતશ છે. મારી સામે વીંધામ તેથી જ એનો યુરોપનો અનુભવ નકામો ગુમાવશે તે મારી સામે તેથી જ એની કતારો લોહી ટપકતી ભાગી જશે.

હમી નવેંબરે તાતિયાએ એની દુકડીઓને કદપોમાં સળંગ કરી અને લખતૌના સમાચાર પર કાન માંડી, ચોસક માર્ષલ દૂર પડેલા કાનપુર પર નજર ઝોઠવી રહ્યો.

એને સમાચાર મળ્યા કે કાલીને લખતૌ પર હલ્લો કર્યો છે, કે તરત જ એણે જમના પર હુકમ મારી, દોઆબ પર દોટ મૂકી, અને જલનામાં આયુધો ને નાણાં છુપાવી, કાનપુરથી થોડે દૂરનાં ગામડાં શેકીને પડ્યો.

એણે એક તરફ ત્યાંથી નગારાં ખખડાવ્યાં ને બીજી બાજુ એની તરવારની અણિ શિવરાજપુર તરફ લખાવી. એણે શિવરાજપુરનો આખો રસ્તો કબજો કર્યો. વીંધામ શાંતિથી તાતિયાની દોટ દેખી રહ્યો. અયોધ્યા તરફ ઊતરીને એ પોતાની પીઠ પર આવે છે કે સીધો કાનપુર પર તૂટી પડે છે, તે એને નક્કી કરવું હતું.

પછી નવેંબરની ૨૫મીએ તાતિયો શ્રીખંડી થઈને પાંકુ નદી પર પડ્યો અને વીંધામે એનો ભેટો કરવા કદપી પાસેની નહેરના પુલનો કબજો લીધો. હવે અને સામસામા આવી ગયા હતા.

નવેંબરની ૨૬મીએ અંગ્રેજ તોપો તાતિયાની પાંખ પર તૂટી

પડી અને પાછળ વીધામના ઘોડાઓ કામદાંમાંથી તીર છૂટે એમ
છટ્ટ્યા. તાતિયો પાસેની ઝાડીમાં ગોડવાઈને ઠંડે કસેજે અંગ્રેજી
હરોળો પર તોપમારો ચાલુ રાખતો હતો. પછી વીધામના ઘોડાઓના
હક્કા નીચે તાતિયાની એક આજી નાડી અને ઝાડીમાં ઝીંડે લરાઈ.
વીધામના બહાદુરો અંદર ગયેલા સાવજને શેઠવા જવાની હિંમત
ક્યાં વિના ત્રણ તોપો કાઢીને વિજયી થઈને પાછા ફરતા હતા.

ત્યારે તાતિયો તુટી પડ્યો. વીધામના ઘોડાઓ પટકાઈ પટકાઈને
પડ્યા. વિજયને વરવા અધીરો વીધામ તાતિયાનો હલો ઝીલી રહ્યો.
પછી યુરોપનાં સમરાંગણો સર કરીને આવેલો એ અંગ્રેજ, તાતિયાની
આહિયરની કતાર અને કિસાનોની ટુકડીઓનો ધસારો ન રોકી શક્યો, ને
ચોવીસ કલાક પછી, કપાળે હાથ દઈ બોલતો હતો, “આપણે
નાસવાની તૈયારી કરો.”

વચમાં થોડો જ આરામ લઈ, ચાલુ લડેલી આઝાદ ફોજને તાતિયો
હુકમ કરતો હતો, “આપણે વીધામની પાછળ પડવાનું બન્યું તો ફૂંકો.”
સવારથી અગિયાર વાગતાં સુધી, વીધામને ધકવતો, મુંઝવતો,
વીધામની પાંખોને પીંખતો તાતિયો પૂરપાટ દોડ્યો હતો. પણ પછી,
કલકત્તાથી આવી પહોંચેલી તાજી હરોળો વીધામને આવી મળી અને
અને વીધામે પોતાની હરોળો પાછી ગોઠવી.

તાતિયાએ અટકી જવાનો હુકમ આપ્યો. અને પક્ષો થાક
હિતારતા હતા. તાતિયાએ પણ આડા થવાનો ને નારતો કરી લેવાનો
આરામ આપ્યો હતો.

ત્યારે તાતિયો એનો ઘોડો બદલતો હતો, અને ઘોડા પર જ
ચાલુને ગોળ ચાવતો, એની ઘોડેસવાર ટુકડીઓને
ઝાડીઓના ઝુંડમાં ચક્કરગોળ ફેરવતો, વીધામની પીઠ પાછળ અર્ધ
ચક્રાકાર ગોઠવાતો હતો; અને અંગ્રેજી વીધામ, આરામ કરતો,

તાતિયાની હરેજને પોતાની સામે જ પડેલી સમજતો તૂટી પડવાની તૈયારી કરતો હતો.

ત્યાં વીંધામની બંને બાબુથી તોપો બરાડી ઊઠી વીંધામની ઉત્તર પડખે જ જવાનો માર્ગ હતો, પણ ત્યાં તાતિયો અર્ધચક્રાકાર બનીને ધૂમતો હતો.

વીંધામે એ અર્ધચક્રાકારને બેઠવાના ધસારા કર્યા પણ તાતિયાની તોપો એના ધસારાને વીંખી નાખતી હતી. પાછો આવડો મોટો અંગ્રેજ નાસી છૂટવાનો વિચાર કરી રહ્યો અને તાતિયાનો અર્ધ વર્તુળ વધારે ને વધારે ભીંસ કરી પાસે ને પાસે આવી રહ્યો.

સુરજ નમતાં વીંધામ એની ટુકડીઓ સાથે મરણના મુખમાંથી લોહી નીળળતો ભાગતો હતો. હજારો તંત્રીઓ, ઊંટો, ગાડાંઓ, બળદો અને અનાજની ગૂણો, અને કપડાં તાતિયાના હાથમાં આવ્યાં હતાં. એ બધાનો કમળે લેવાનો હુકમ આપી તાતિયો વીંધામ પાછળ પડ્યો. વીંધામ કાનપુરમાં પેહો પણ તાતિયાના ધસારાએ અંગ્રેજ વરાહને ત્યાંથી બહાર કાઢ્યો; પાછો વીંધામ નીકળ્યો ને નાઠો ને નાસતા વીંધામની જમણી પાંખ તદ્દન કપાઈ ગઈ હતી. બ્રિટિશર વીલસન, કપ્ટન મેક્રીઆ, મેજર મોરફી, મેજર સ્ટર્લીંગ, લેફ્ટેનન્ટ ગીમ્બીન્સ બધા અંગ્રેજ મહાદુરો રણમાં રગદોળાઈ ગયા હતા.

વીંધામની અંગ્રેજ ફોજ ધૂળ ચાટતી થઈ ગઈ હતી, અને તાતિયાએ એક જ ધસારે આખું કાનપુર કમળે ક્યું હતું. કાનપુર પર આઝાદ લીલો ઝંડો ફરકી ઊઠ્યો હતો. કાનપુરના કિલ્લાના કાંબરા પરથી તાતિયો વિજયની તોપ ફાડતો હતો અને ત્રાડ દેતો હતો.

અંગ્રેજ મહાસેનાની સર કાલીનના કાનનો પડદો એ જ તોપે હવાવા દાધો હતો. અંગ્રેજ હરેજોનાં હાડમાં એજ ત્રાડ થઈ ઊઠી હતી.

લખનૌ લાંબું પહોંચ્યું

“તે હેં,...આપણે લખનૌ લીધું છે ?” સર કાલીન અઠળાએલો પૂછતો હતો.

“ના, નામદાર, હજી તો...હજી તો...”

“થું ?”

“અહમદશાહ મોલવી ફૈઝખાદની ફાંસીખોલી વાળો...”

“હજી લખનૌમાં જ છે ?”

“હા.”

“શી ખાતરી ?”

“કારણ કે, લખનૌએ હજી હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં નથી.”

“લખનૌ લાંબું પહોંચ્યું...” અંગ્રેજ જાલિમે જટિયાં હલાવ્યાં,

ને જાંઝિયું ક્યું, “ તો તો આઉટરામ જાય, તાપડતોય જાય ને જુઓ કે કાનપુરની શી સ્થિતિ છે ! આઉટરામ અહીંથી ફાજ લઈને જાય...”

“ લખનૌ પડ્યું છે, નામદાર.” છેલ્લા સમાચાર સાંપડતા હતા.

“ પડ્યું છે ? ” સર કાલીનની હાથ ફાટતી હતી.

“ પૂરેપૂરું.”

“ તો તો, રો તો...” સર કાલીન યોજના બદલતો હતો, “ તો આઉટરામ ચાર હજારની ફાજ સાથે આલમબાગને ઘેરીને પડે અને હું જ જઈ તાપડતોય...હું જ કાનપુર જઈ.”

અને આઉટરામ આલમબાગ પર પડ્યો. અને કાલીન કાનપુર પર ચડ્યો. ત્યારે અહમદશાહ મોલવી લખનૌને ચોટે પડો વગાડતો હતો, “ લખનૌ પડ્યું નથી, લખનૌની કોઈ પણ દુકડીએ લખનૌને છોડવાનું નથી, લડવાનું છે.”

તાતિયાએ ત્રાડ લઈને, કાનપુરને લઈને, લખનૌને પડતું અટકાવી રાખ્યું હતું.

“ કુમારસિંગ તમે જાઓ...અહીં હું એકલો પૂરતો છું, તમે કાનપુર પહોંચી જાઓ, કાલીનની લગોલગ.” અહમદશાહ મોલવી, કુમારસિંગ સાથે મસલત કરતો હતો, અને કુમારસિંગ એની કતાર સાથે લખનૌ છોડતો યાદ આપતો હતો,

“ જો, જો, સંભાળજો. લખનૌ હવે વધારે વાર ટકશે નહિ. મરવા માટે લખનૌની જ ધરતી પર ન રોકાઈ રહેજો.”

“ બલે.” બોલતો મોલવી વૃદ્ધને બેટતો હતો, એંશી વરસનો વૃદ્ધ કુમારસિંગ, ઘોડાની પીઠ પર હાથ મારતો, લગામ ખેંચતો

હતો. અને મોલવીએ આલમખાગ પર પડેલા અંગ્રેજ વરાહનો વધ કરવા જતાનું સાહસ ખેડનારા મરણિયા તૈયાર કર્યા. મોલવીએ સૌની આગળ ત્રાડ દીધી અને આલમખાગ પર દોંડી ગયો, પણ અંગ્રેજ ફાજ સાથે લોહી નીગળતો પાછો લખનૌમાં આવ્યો. લખનૌની બેગમ બગડી હતી. મોલવી સામે એણે કાવતરું રચ્યું હતું, આઝાદ ફાજની જીવતી રહેલી ટુકડીઓ તૂટતી હતી.

“લખનૌ તૂટે છે.” મોલવી વિવાદથી બોલતો હતો, અને અને તૂટતા તાર ટકાવી રાખતો, લખનૌ પડવાની પળો ગણતો, લડાઈ ચાલુ રાખતો હતો. એની આખી નજર કાનપુર પર મંડાઈ હતી, “જો કાનપુરમાં કોલીન કથળી જાય, તો હિંદી જેહાદ કામચાલ છે.” બોલતો મોલવી લખનૌ પર ચોકીઓ ગોઠવતો, આલમખાગ પર લોહી છાંટતો વિકરાળ કાળ વિતાવતો હતો.

અને અંગ્રેજ મહાસેનાની કોલીનના રથને ખોટકાવી નાખવા એક પણ પણ અટક્યા વિના તાતિયો કામે લાગી ગયો હતો. એણે કાનપુરના રસ્તાઓ પર ગોરીલા ટુકડીઓ ગોઠવી હતી. એણે અયોધ્યા પાસેના પુલ તોડાવી નાખ્યો હતો, અને ત્યાં તોપો બેઠાવી રાખી હતી. તાતિયાના ખંડમાં નાનાસાહેબ અને કુમારસિંગ આવી પહોંચ્યા હતા અને ગોઠવણી કરવા મંડી ગયા હતા.

નવેમ્બરના ૩૦મા દિવસે કોલીનની ફાજમાં જંગમહાદુરના નવ હજાર નેપાલીઓ ઉમેરાયા હતા. સર કોલીન અંગ્રેજ માલિકી માટે ગુરખાઓનું ખંજર ધરીને આગળ વધતો હતો. અંગ્રેજ જલિમના હાથમાં જંગમહાદુરની નરાધમતા હિંદી ભોમને ચીરતી હતી.

તાતિયાની તોપોના ઘોષમાર નીચે સર કોલીન કાનપુર પર તૂટી પડવા, ગંગા ઓળંગતો હતો. તાતિયાએ એની ડાબી પાંખ ગંગા અને કાનપુર વચ્ચે ગોઠવી હતી. તાતિયાની ફાજનો મધ્ય ભાગ

કાનપુર નગરમાં પહોંચતો હતો અને તાતિયાની ફોજની જમણી પાંખ મંગાની નહેર પરના પુલને અરધો ઢાંકી દેતી હતી.

તાતિયાનો વ્યૂહ આજાદ હતો. એ વ્યૂહની રચનાએ કોલીનને ડિસેંબરના પહેલા બે દિવસ સુધી મૂંઝવેલો રાકી રાખ્યો અને બીજાએ જ તાતિયાએ કોલીનના તંબૂ પર સીધો મારો ચલાવ્યો. ડિસેંબરની જૂઠીએ કોલીનને બધું પરિચળ ને બધી હિંમત એકઠી કરી તાતિયાના આજ્ઞાનને ઉપાડી લેવાની ફરજ પડી. એણે સાત હજારની કબાદને આ મગર બળવાખોરોની જમણી પાંખ પર ધસારે કરવા દોડાવ્યા, અને તાતિયાનું ધ્યાન બીજા બાજુ તરફ દોરવા ડાબી પાંખ પર તોપ મારો શરૂ કરાવ્યો, અને તે સાથે જ તાતિયાના મધ્ય ભાગ પર પણ હુલ્લાનો દેખાવ કરવા ઐટહુંડને દોડાવ્યો.

જમણી પાંખ પર શીખ વફાદારે ડબલ માર્ચ કરતા દોડતા હતા. હાઈલેન્ડરો ઊડતા હતા, અને પીલની ટુકડીઓ પણ તૂટી પડી હતી. તાતિયાની જમણી પાંખ કપાતી હતી અને તૂટતી હતી. કંટપીચાટ પર આજાદ ફોજ છવ સટોસટ લડતી કપાતી હતી અને ભાગતી હતી. કંટપીને આખો ઘાટ પડ્યો હતો, કોલીનનો વિજય થયો હતો.

તરત જ ડાબી પાંખ પર જોરદાર હલ્લો કરવા, બહાવર્તના રસ્તાઓ ઘેરી લેવા, અને તાતિયાને એની આજાદ ટુકડીઓ સાથે પકડી લેવા, સર કોલીન ઉનાવળા ફરમાનો છોડતો હતો અને ક્તારો દોડાવતો હતો.

પણ ડાબી પાંખનો સરદાર નાનાસાહેબ હતો. નાના સાહેબે એની નાની સરખી પાંખને મેન્સરીલના જંગી લશ્કર પર ફફડાવી મૂકી, ને વચમાંથી વીધી નાખી. મેન્સરીલની ટુકડીઓ આ ધસારા સામે ટકવા વિના નાસવા માંડી. નાનાએ તાતિયા અને બીજાઓને નાસી છૂટવા માટે ડાબી બાજુ રસ્તો ખુલ્લો કરી દીધો. કાનપુરનો

મહાસેનાની તાતિયો, એની બચેલી ટુકડીઓ અને તોયો સાથે મળે રસ્તે નીકળી ગયો.

પશુ હોપ માન્ટની હરોળો નાસતા તાતિયા, નાના સાહેબ અને કુમારસીંગની પાછળ પડી હતી. શિવરાજપુર પાસે બંને વચ્ચે જીવ સંટાસટની લડાઈ જમી. હોપમાન્ટની વિશ્વાળ હરોળોને કાચી પાછો તાતિયો ને કુમારસીંગ નાહા. નાના સાહેબ પશુ અભાવત ન જઈ શક્યો, અને કોલીનની કતારોએ ફરીવાર અભાવત પર પહોંચી નાનાનું નામ નિશાન જૂંસી નાખવા, નાનાની કાઠીને ધૂળમાં મેળવી દીધી.

કાનપુર સુધી લંબાયેલું લખનૌ હવે કપાતું હતું આલમબાગ પર આડો થયેલો આઉટરામ હવે ઊડતો હતો. કાનપુરનાં શબ્દો નહતાવતે! સર કોલીન, પાછો ફરમાન ઊડતો હતો:

“ ચંદો, લખનૌ પર.” ને વિમાસતો હતો: “ લખનૌ ધણું લંબાયું, આ ને સિપાઈઓનો બળવો કે જનતાની જોડાદ !”

લખનૌ પર આવવા નીકળી ચૂકેલા સર કોલીનના સમાચાર જનન્યુઆરીના ૧૫મા દિવસે મોલવી અહમદશાહને પહોંચ્યા. અહમદે એ આવતા મહેમાનનું સ્વાગત કરવા જવા ટુકડો તૈયાર કરી.

પછી બવાઈને પાછી ફરતી એ ટુકડી સાથે એક ડોળી હતી. ડોળીમાં મોલવી પોતે હતો. એની હથેળી વીંધાઈ ગઈ હતી. પછી ફેબ્રુઆરીની ૧૫મીએ એણે સાજા થઈને આલમબાગ પર પાછી અઢાઈ કરી, અને આઉટરામને છંદેડીને ઊભો કરી દીધો. લખનૌના પાદર પર લોહીનુકાણુ ત્રાટકી ચાલી રહી.

પશુ સર કોલીન આવી પહોંચ્યો અને આલમબાગ પર પડેલા આઉટરામ સાથે જોડાયો. લખનૌની આરે પાસનાં ગામડાંમાંથી આગલી

રાતના ખેડૂતોનાં જૂથ વહેતાં થયાં. લખનોની જેહાદમાં જેડાવાં મામડાંના ખેડૂતોએ પડાપડી કરવા માંડી. અહમદશાહ, લખનોની જેહાદી સેનાને આખા લખનો પર ગોઠવતો હતો દરેક લતામાં ને શેરીમાં અટકાવ ઊભા થતા હતા. ખાડાઓ ખોદાતા હતા. દિલખુશ ખાગથી કેસરખાગ સુધી તોપો અણુધર્મ ને ઊભી હતી. સવાર સુધીમાં કવાયતી, શિરતવાળી, યંત્રોવાળી, અંગ્રેજી કતારોનો સામનો કરવા, પોતાનાં સાદાં હથિયારો લઈ લઈને લખનો પર લોકસમુદાય ઊભરી પડ્યો હતો, અને ખધા મળીને એવા એંશી હજાર મરી ફીટનારા, લખનોના જેહાદ દિવસમાં દલાઈ જવાને ઊભરાઈ રહ્યા હતા.

માર્યાના છઠ્ઠા દિવસે અંગ્રેજી જલિમો લખનોની ઉત્તરે જીવલેણ હુમલો કરતા વૂટી પડ્યા. ઉત્તરમાં કોલીનના ત્રીસ હજાર લખનોને તોડતા હતા, પૂર્વ તરફ આઠિટરામ ઊછળતો હતો. આ વખતે લખનોના એંશી હજાર ‘રખડુઓ’ માર્થી એક પણ જીવતો ભાગી ન શકે તેવી સર કોલીનની ઉદાર યોજના લખનો પર ગોઠવાઈ ગઈ હતી.

આખા વરસમાં આપું લોહી લખનોમાં પહેલીવાર વહ્યું. માર્યાની ફટ્ટીથી ૧૫મી સુધી, લખનોમાં દરેક અંગ્રેજી પગથી પર લખનોના લોહીની ઢાળો ઊછળ્યા કરી. અંગ્રેજોએ લોહીની નીકા વહાવીને દિલખુશ ખાગ, કદમ રમુલ, શાહ નજીફ, ખેમમ કોહી વગેરે રચનાનો કબજો લીધો.

અંગ્રેજ માલિકીએ હિંદીભોમ પર પેશ કરેલી હેવાનિયતમાં માર્યાના ૧૦મા દિવસે હોડસન વીંધાઈ ગયો અને ૧૪મીએ આખું લખનો પૂરેપૂરું પજ્યું. એકએક વર પર અંગ્રેજ ગુડાની છરી લોહી રેડી રહી, લૂંટ કરી રહી, અત્યાચાર વરસાવતી નાચી રહી. ત્યારે સર કોલીન ખીજવાતો હતો, “પણ મોત્રવી અહમદશાહ?”

“એની કતાર લઈને શહાદતગંજ પર ઝૂમ્મે છે.”

“ઝૂમ્મે છે ?” સર કોલીનની બોપરીનો દરેક વાળ અન્યથામાં જીંઘકાયો. મોલવી એના મૂઠીલર લડવૈયા લઈને હજારોની અંગ્રેજ ફોજ સામે ઝૂમ્મતો હતો. અંગ્રેજ સાપની ફણા પર ઊછળી ઊછળીને ધા કરતો હતો, અને ખરાડતો હતો : “લખનૌની મધ્યમાં ત્યાં સુધી હું જવતો છું, ત્યાં સુધી લખનૌ પહોંચું નથી.”

લખનૌની વચ્ચેવચ મોલવીની એ તેજી હતી છતાં જીતાઈ નહોતી. મોત્તીના મુઠીલર રખડુઓ હતી છતાં જીતાયા નહોતા, શહાદતગંજની વચ્ચેના મકાનમાંથી મોલવી ગરજતો હતો.

અને એકાએક શહાદતગંજના દરવાજા ઓઢકતા હતા. પંજનો ચાઈફો કરાંછ કરાંછને તતડતી હતી. હાઈલેન્ડર તરવારો ઊછળી ઊછળીને ભોંકતી હતી. ત્યારે મોલવી એની ચુનંદી ટુકડી લઈને એ અંગ્રેજ હરોળમાં તીર બનીને વાગતો, અને વીંધીને આરપાર નીકળતો હતો.

“આ જય.....એ જય.....” મોલવી અંગ્રેજ ટુકડીઓ મોલવી પાછળ દોડતી હતી. જોતજોતામાં મોલવી અહમદશાહ એના બિરાદરોને મળવા છ માર્શલ દૂર નીકળી ગયો હતો.

પછી સર કોલીનને લખનૌ પડ્યાની પૂરેપૂરી ખાતરી થતી હતી. પછી અંગ્રેજ હેવાન બધાં હથિયાર લઈને લખનૌને ઢાકતો હતો. જે લખનૌવાસી હતું, તેને માટે મરણ તો હતું જ પણ બાગ્યવાનને ક્યામય મરણ મળતું હતું, ખીનઓને અત્યાચારથી ચૂંચાયેલું મરણ મળતું હતું.

એક પછી બીજું જૂથ મરવા માટે ધગધગતી રેતીમાં ધસડાતું હતું, સ્ત્રી ને પુરુષનો બેઠ લુકાતો હતો. તરફડતા દેહ ઢોચાતા હતા.

ખીજનં જૂથની જીવત્રી હરોળ સાથે જનજનતા ગેર થતા હતા અને એક મોટી તાપણી ચેતતી હતી. લાકડાં ને થરીરોની પીડિત લોથો એ સળગતી અગ્નિ તાપણીઓમાં પડતી હતી. એવી તાપણીઓ રાતની લહેરોમાં ને સળગતી લૂમાં તપતી રહેતી હતી. એના નીકિ હોલવાતા અંગારા પર ચિત્કાર કરતાં, લખનોનાં નરનારીઓ, ચૂંથાઈ ગયા પછી શેકાતાં હતાં. કાઈ શેકાતાં શરીર અંગારા પર ઊંઘાં થઈ જતાં હતાં, કાઈ અગ્નિમાંથી અરધાં અધાર્થાંમાંસ લટકાવતા નાસવા જતાં હતાં, ત્યાં અગ્નિ બહાદુરો તેમને પકડી પકડીને હોમતા હતા.

એવી અગ્નિ શયતાનિયતનું નામ કાલીન ને આઉટરામ હતું, એવી અગ્નિ પિશ્ચાયત્રીલાતા વડવૈયા, સિટનના આઝાદ આત્માઓ હતા અને એ લોક કેવળ પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા હતા. અગ્નિ માલિકશાહી સામે આઝાદી ઉચ્ચારીને ઊઠનાર ‘હિંદી રખડુઓને’ અગ્નિ નલિમ આવા ધાતકી મરણુથી ગરબી ગરબીને ગતે કરતો હતો.

પછી માલિકશાહીની અગ્નિ ઓલાદના અંધીસખાનો, હેનીબાલો, નીલો, હવલોદો, આઉટરામોનાં બર્મર ટોળાંઓ લોહી ઉલેચી ઉલેચીને, માંસ શેકી શેકીને, શરીરો ચૂંથી ચૂંચીને થાક્યાં હતાં અને એ બહાદુરો લખનોની બેગમના જનાનખાના પર દલો કરતા હતા, અને જનાનો જીતતા હતા. જનાનાની સ્ત્રીઓને પકડતા હતા ને ગરદન મારતા હતા.

જમીનદોસ્ત થયેલા લખનો પર અગ્નિ લાલાઓ જનાનાને ફેદ કરતાં હતા, જનાના સાથે ગેલ કરતા હતા અને બેગમોને ફેદ કરતા હતા.

લખનો લાંબું પહોંચ્યું પણ માર્યાની ૧૫મીએ પૂરેપૂરું પડ્યું હતું.

ગેરીલાંનો ગરવો

જંગલનો એ રાજા બન્યો હતો, જંગલની કરાડોમાં એની હાક પડવાતી હતી. જંગલનાં ઝુંડ એનો આતશ ઝીલતાં સળગી ઊઠતાં હતાં. જગદીશપુરની આસપાસ એનો વાસ હતો.

કોઈ અચાનક હિલચાલ હાલી ઊઠે, કોઈ કરાડમાં મસલત મહાલી ઊઠે, કોઈ ઝાડીમાંથી હસવાનો તીણો અવાજ ધસાઈ પડે, ત્યારે એંશી વરસનો છુટ્ટો કુમાર પરખાતો અને એની હસ્તી જનરલ આયરના લડવૈયાઓને રોમાંચ કરી દેતી.

કુમારસિંગે એનો સંસાર જંગલમાં માંડ્યો હતો. કુમારસિંગ સાથે એનો બાઈ અમર હતો, નીસવાર ને જવાન નામનો એના સાથીદારો હતા. કુમારસિંગના સથવારામાં એના કુટુંબની એક બે સ્ત્રીઓ પણ ફરતી હતી, અને તરવારમાં મોઢાં બેસતી હતી, લોહીનાં સિંદૂર પૂરતી હતી, બાણની અણિયો વડે માથાં હોળતી હતી, રાટલા

મ્હાતી હતી, અને કાઈ કાઈ વાર ઝાડની ડાળી એ હીચોળતી હતી, એમ લોકો વાયકા વાત કરતી હતી.

“મારે એ જનરલ આપરનો ઘોડરો ગડબી નાખી અંગ્રેજનું લોહી પીવું છે.” એવી વરસનો છુટ્ટો બહાદુર રાપથી કંપતો કહેતો હતો અને એની ટુકડીઓ સાથે ઘોડા પર છત્રંગ દેતો નીકળી પડતો હતો. એણે એના લડવૈયાઓને અંગદ્યુદ્ધ ગોરીલા વ્યૂહની તાલીમ આપી દીધી હતી, અને પશ્ચિમ મિહારનાં જંગલોમાં એણે જાવણી તાણી હતી, તથા શોન નદીના કિનારા પર મીટ માંડી હતી, અને પૂર્વ અયોધ્યાના વિખરાયેલા લડવૈયાનાં ઘૂંટાં જવાયાં બૂથને, એકઠાં કરતો હતો.

માર્ચના ૧૮મા દિવસે એણે અનારસ પર ગોળો ગમડાવ્યો, પછી તરત જ અલ્હાબાદમાં એના નામની હાક પડી. બીવાના જોહાદીઓ એ જોહા સાથે જોડાયા, અને એટ્રોલિયાનો કિલ્લો સર કરી, કુમારસિંગે ત્યાં પડાવ નાખ્યો.

અઝીમગઢ પચીસ માઈલ જ દૂર હતું. પચીસ માઈલ પર અઝીમગઢમાં અંગ્રેજ જાવણી હતી, મીલમેન નામનો અંગ્રેજ સરદાર હતો. મીલમેનના માથા પર કુમારસિંગ એટ્રોલિયાના કિલ્લામાંથી ત્રાડ દેતો તડકતો હતો. મીલમેને એટ્રોલિયા પર ચડાઈ કરી. માર્ચના ૨૨મા દિવસના ઊગતા સૂરજે મીલમેનની હરોળોને દેખી શકાય તેટલા અંતરે આવી ચઢેલી દોડી, અને મીલમેને એટ્રોલિયા તૈયાર થઈને ગોડવાય તે પહેલાં હલ્લો કર્યો.

અને એટ્રોલિયાનો કિલ્લો પડ્યો હતો. પણ એટ્રોલિયામાં કુમારસિંગ હતો, કુમારસિંગની ટુકડીઓ હતી નહિ.

“કેવો ભાગ્યો !” વિજયી મીલમેન મગકતો હતો. એ વિજેતા એની કતાર સાથે આંખાવાડિયામાં મિજબાની મલકતો હતો. પહેલા

આસ ચલાતા હતા, પહેલા ઘૂંટકા બરાતા હતા.

“જૂમ જૂમ.....જૂમ.....” ઝોળીઓ સસવતી હતી. મરણનાં ધોધમાર ન ચે, ખાનારા ખવાતા હતા, પીનારાનાં લોહી એટ્રોલિયાનું આંખાવાડિયું પોતું હતું. આલાઓનાં કાચલાં બિડતાં હતાં, રકાબીઓના કાચ ખખડતા હતા, મલોફાંમાંથી કાળિયા કાચાઈ જતા હતા.

મદ કરતા હાથીના ગંડરથળ પર સાવળે ફાળ દીધી હતી. કુમારસિંગ આખરે આવી પહોંચ્યો હતો. એટ્રોલિયાના ગઢમાંથી પાછો આવી પહોંચતાં જ ચૂપચાપ બાગી મયો હતો.

મિથ્યા વિજયની ગ્ળણમાં જૂલતા મીઠમેનના માથા પર ગળે વળ બેતરી પડ્યું હતું. તોય અંગ્રેજ દલાલ ધૂળ ખંખેરતો એનો ચતો હતો. એના લડવૈયાને એક કતાર કરતો કુમારસિંગને ડરાવી નસાડવા બસતો હતો.

પણ ધસનારા ધબો ધબોને પડતા હતા કુમારસિંગ હજી તો દેખાયો નહોતો ને પડખેની શેરડીના ખેતરમાંથી, શેરડીના સાંકા માંથી ધુમાડાના ગોઠા બિડતા હતા, ઝોળીઓની એક ધારી ધારાઓ વજૂટતી હતી. મીઠમેન ઘેરાઈ ગયો હતો, અને નાસી છૂટવનો હુકમ બોલતો હતો.

ત્રાડ દેતી કુમારસિંગની ટુકડીઓએ નાસતાં અંગ્રેજ ઘાડાં પર તાક માંડી. એટ્રોલિયાથી કાસીવાની અંગ્રેજ ળાવણી સુધી આ અંગ્રેજ કાફલાનો શિકાર કરતી કુમારસિંગની ટુકડીઓ વળાવીને પાછી એટ્રોલિયાના કિલ્લામાં આવી પહોંચી.

રુક હસતો હતો, “એટ્રોલિયા પડ્યું જ નહોતું, એતો મૂખ મીઠમેન જૂનો પડ્યો હતો.”

પાછી અઝીમગઢથી કર્નલ ડેમ્સ ઉતાવળો કુમકે આવી પહોંચ્યો

હતો. અંગ્રેજ ફોજ ખમણી થઈ હતી અને પરાજયનું વેર વાળવા કુમારસિંગના કિલ્લા પર પાછી ચઢાઈ કરતી હતી. આ વખતે સરદારી કર્નલ ડેમ્સ પાસે હતી.

પણ આ વખતે કુમારસિંગ, ધસી આવતાં અંગ્રેજ ધાડાં પર, અધવચમાં જ ધસી આવ્યો. કર્નલ ડેમ્સના ડોળા આ અજબ વૃદ્ધનો ધસારો જોઈ ડમકી પડ્યા, એણે બહાદુરી પૂર્વક પાછા ભાગવાનું બચાવ કૂંકાવ્યું. અંગ્રેજ હરણાં ઊડતાં નાસતાં હતાં, પાછળ એંશી વરસનો વૃદ્ધ સાવજ શોર મચાવતો ચિકાર કરતો લાગ્યો હતો.

અઝીમગઢ આગળ પછુ અંગ્રેજ બહાદુરો અટકી રહ્યા નહિ. અઝીમગઢમાંના અંગ્રેજોને કાપી નાખવા એક ટુકડી રાખી ને કુમારસિંગે નાસના અંગ્રેજ બહાદુરોનો બનારસ સુધી પીછો પકડ્યો. એંશી વરસના એ સાવજે એકવાશી માઈગ્રની ફાળ ભરી હતી.

અલ્હાબાદમાં પોદલા લોડ ફતીગરી ઊંઘ ઊડી ગઈ. અંગ્રેજ માલિકાનો એ આડતિયો ચમકીતે ખેંઠો થઈ ગયો. કુમારસિંગ એનાં કમાડ ઠોકતો હોય એમ એને લાગ્યું. હિન્દનો એ ગવર્નર-જનરલ કુમારસિંગના સિહોને મોઢું ફાડીને ઘાંત કડકડાવતા ટૂંખી રહ્યો.

“અરે, એલાઉ...એલાઉ...” અંગ્રેજ માલિકાહીને આડતિયો એના તારના દોરડા પર થડકી ઊઠતો હતો, અને લોડ માઈકરને હટાળતો હતો.

“તમે પોતે, તમે પોતે જ.....હા, હા,...એણે બનારસને હથમચાપી મૂક્યું, અલ્હાબાદના પાયામાં એની મર્જનાએ ઘૂંચવી પડી. જો એ અને જગાએ શીખ વફાદારો ન ભસી ઊડ્યા હોત તો, લખનૌ ને કાનપુરનો વિજય એ વા વટોળમાં વીંખાઈ પડત. હજુ એ બનારસ ને અલ્હાબાદની આસપાસ ભમે છે, અને અઝીમગઢ તરફ દૃષ્ટ કરે છે.

ક્રિમિયન લડાઈમાં પુરવાર થયેલો અંગ્રેજ મારો, લોડ' માર્ક' ફર એકાએક જીપડ્યો અને અઝીમગઢને રસ્તે જ કુમારને બિડાવ્યો.

કુમારસિંગની જિંદગી જીવંત હતી. કુમારસિંગે ખૂનખાર જંગમાં એનો ઘોળો ઘોડો ફેંદાવ્યો. કુમારસિંગની ડાબી પાંખ તૂટી હતી. તૂટી પાંખના ખાકારામાં કુમાર ડોકાઈ પડ્યો.

કુમારસિંગે અંગ્રેજી તોપો પર ધસી જવાનો હુકમ આપ્યો. ગોળાઓનો ઢગલો જગત્તી અંગ્રેજ તોપો પર, કુમારના લડવૈયા ફેંડ્યા. અંગ્રેજ સરદારના હોસકોશ ઊડી ગયા. કુમારસિંગે વીજળીની ચળનાથી ખીજી દુકડીઓ લઈ લોડ', માર્ક'ફરની પીઠ પર ફેંદી ક્યો.

અંગ્રેજ ઊંટો ચિચિયારી કરતાં નાહાં, અંગ્રેજ હાથીઓની હરોળોએ અંકુશના મારની પરવા વિના ગમે તેમ ફેંડવા માંડ્યું. કુમારસિંગે માર્ક'ફરની પીઠ પાછળ એકધારે ગોળીખાર શરૂ કરાવ્યો.

માર્ક'ફરની પીઠ પાછળ અઝીમગઢ હતું. માર્ક' અઝીમગઢ તરફ ભાગવાનો હુકમ ફૂંક્યો. મધરાતે ક્રિમિયાનો માતેલો અંગ્રેજ, કુમારસિંગના નામની રાડ નાખતો અઝીમગઢમાં ભરાતો હતો, કુમારસિંગના ધરખમ ધસારા નીચે તૂટી ગયેલા અંગ્રેજો એક કરતો હતો, અને તોપો ગોડવતો હતો, અને અંગ્રેજી કુમક આવે ત્યાં સુધી અઝીમગઢમાં પુરાઈ ખેસતો હતો.

કુમારસિંગને લાજ જડી હતી. મોટી અંગ્રેજ સેના લઈને જનરલ લુગાર્ડ અઝીમગઢ પર ફેંડ્યો આવતો હતો.

“અઝીમગઢ પર એક જ નાની સરખી દુકડી મસ થશે” એણે વ્યૂહ રચવા માંડ્યો. અંગ્રેજ ફોજ સામે ખુલ્લી લડાઈમાં ટકી શકાય તેવું હતું નહિ. એ અઝીમગઢ પર મારો ચાલુ રાખવા એ તોપો

ઝોઠવાવતો હતો અને અઝીમગઢ પર જવા જનરલ લુગાર્ડ આવી પહોંચે ત્યારે તાનુ નદીના પુલ પર તેને હેરાન કરી નાખવા એક જ દુકડીને અનામત રાખતો હતો.

“જનરલ લુગાર્ડને જોર કરી, તમે પણ જગદીશપુર તરફ દોડ્યા આવજો.” એ એક દુકડીને સમજાવતો હતો અને જુદા જુદા રસ્તાઓથી, જંગલ ને કસોડોને ઓથે પોતાની બધી ફાજ સાથે જગદીશપુર ઊપર રાતોરાત ઊપડી જતો હતો.

હજી કુમારસિંઘ અઝીમગઢની આસપાસ જ ફરે છે, એમ ધારતો હોઈ માર્ક ફેર ખૂણો સેવી રહ્યો હતો, અને જનરલ લુગાર્ડ એને અઝીમગઢમાં જ લડવા માટે ધસ્યો આવતો હતો.

અંગ્રેજી જલ્લાદો બૂઝા પૂડતા હતા. અઝીમગઢ પાસે કુમારસિંઘ હતો જ નહિ, માત્ર બે તોપો બરાડ્યા કરતી હતી, અને તાનુ નદીના પુલપર જનરલ લુગાર્ડને આવકારવા એક નાની દુકડી મોટો અવાજ કર્યા કરતી હતી.

કુમારસિંઘ તો અઝીમગઢથી ગાઝીપુર પસાર કરતો હતો, મંગાને ઓળખી જતો હતો અને ત્યાંથી જગદીશપુરનાં જંગલોનો એ સાવજ જગદીશપુર પર ત્રાડ દેવાનો હતો.

પછી જનરલ લુગાર્ડનાં ઘાડાં તાનુ નદીપર ધસ્યાં આવતાં દેખાયાં. બે તોપોનાં મોઢાં, કુમારની દુકડીએ લુગાર્ડ તરફ ફેરવ્યાં ને તાનુનદીના પુલ પર મૂડીબર બહાદુરો તાકી રહ્યા.

જનરલ લુગાર્ડ મૂખ ખૂલીને અટકતો હતો, અટકીને કુમારસિંઘની આખી ફાજને ઝોઠવાયેલી જોવા આડો અવળો મરકાતો હતો. તાનુ નદીના પુલ પર જંગળ નમતો હતો. પુલ પર અંગ્રેજ લોહી રેકતા કુમારસિંઘના બહાદુરો મચી પડ્યા હતા, અને પછી

અધારી રાતે એકાએક જગદીશપુરને રસ્તે ભાગી જતા હતા.

પહેલી સવારે તાનુ પરનો પુલ એકાએક શાંત પડી ગયેલો દેખીને લુગાડં અળખખી પામીને એકાએક ધસ્યો. લુગાડંની સવારીને રોકનાર કાઈ હતું નહિ. પુલ પર પડેલાં થોડાંક શખ મૂર્ખ અનેલા અંગ્રેજ સેનાની પર હસતાં હતાં. લુગાડંને આખી વાત સમજાઈ જતી હતી. અઝીમગઢ સુધીનો આખો રસ્તો સાવ ખાલી પડ્યો હતો.

અને આજે આઠ મહિના પછી એપ્રિલના રરમા દિવસે કુમારસિંગ જગદીશપુરના દરવાજા ખોલી નાખતો હતો, અંગ્રેજી થાણાને ભગાડી મૂકતો હતો. આજે ૧૮૫૮ના એપ્રિલના રરમા દિવસે જગદીશપુરનો કુમાર ગઢવી એની ડેલીની ટોચ પર લીલો ઝંડો ફરકાવતો હતો. જગદીશપુરે ઉત્સવ માંડ્યો હતો, લૂંટના બગલા લઈને, હાથીઓ, જાંટો અને થોડાનો કતાર સાથે જગદીશપુરનો સિંહ પાછો એની ગુફામાં ઘૂરકતો હતો:

આજે આઠ મહિના પછી પહેલીવાર જગદીશપુરમાં એના જુના આવાસમાં કુમારસિંગ એની પથારી પથરાવતો હતો. ગાઝીપુર આગળ ગંગાને ઝોળંગતાં, એણે લવાઈને સડતી હથેળીને, કાંડા પરથી બીજા હાથે કાપી નાખીને નાખી દીધી હતી. એક ટુંકો હાથ પથારી પર ગોઠવતો કુમાર, એના ભાઈ અમરસિંગને કહેતો હતો,

“અંગ્રેજી ધાડાં આવ્યાં સમજ. ચારે કારથી દિસાનોની કતારો તૈયાર કર. દરેક પળે ટુકડીઓને સળજ રાખ અને જગદીશપુરની ચારે કાર જંગલોમાં ચોકીઓ ગોઠવવા માંડ.....આપણો વાસ મહેલમાં નહીં હોય, ગિરિકંઠરાઓમાં ને વનરાણીઓમાં જ હશે.....આવતી કાલે જ.”

જગદીશપુર પાસે જ આરાહની અંગ્રેજી ડાવણી જગદીશપુર

પર એડ જોડવીને પડી હતી. પણ કુમારસિંગે જંગદીશપુર લીધા પછી જ તેને ખબર પડી હતી અને એ જાવણીનો અગ્રેજ સરદાર જનરલ લીઆન્ડ હથિયાર સજીને હથો કરે તે પહેલાં જ એક હાથમાં લગામ ભરાવી, બીજા હાથમાં તરવાર ખેંચીને કુમારસિંગ આરાહ પર જવાની તૈયારી કરતો હતો.

એક રાતનો પણ આરામ આપ્યા વિના, રસ્તાનો થાક ખાવાનો પણ સમય દીધા વિના, અને એક વખત પણ નિરાંતે ખાણું ખાધા વિના, એ એના એક હજારને આરાહ સામે ઉપાડતો હતો.

પણ અગ્રેજ સેનાની લીઆન્ડ જખરી ફોજ લઈને એ એક હજાર ભૂખ્યાને મદાત કરવા આવી પહોંચ્યો હતો, જંગદીશપુરથી કોઈ માઈલ દૂરજ અનેનો બેટો થતો હતો. અગ્રેજ સરદારના મનમાં એ એક હજારને રાણી નાખવામાં એક ટકા પણ અદેશ નહિ હતો. કુમારસિંગને ઉતાવળા અને દોડતા આવવાનું થયું હોવાથી એની પાસે એક પણ તોપ હતી નહિ.

કુમારસિંગની હરોળો પર તોપમારો ચાલુ કરી તરતજ લીઆન્ડે બચાનક ધસારો કર્યો.

કુમારસિંગે કદી નહોતી દીધી તેવી વિકરાળ ત્રાડ દીધી. કુમારસિંગના લાડવૈયા બહાદુર ખિટનનો ધસારો ઝીલી રહ્યા ને મરણિયા બનીને કાપણી કાપવા કૂદી પડ્યા.

લીઆન્ડે, નાસી જવાનું બ્યૂગલ ફૂંક્યું. બહાદુરો કપાતા જતા, ને વીંધાતા પડતા નાસતા હતા. સૌની ઉપર ત્રાડ દેતો કુમારસિંગ લોહીની છાળો ઊછળતો પાછળ પડ્યો હતો. બહાદુર ખિટનના જીવી જવા માટે જંગદીશપુરની ઝાડીમાં ભરાતા હતા ને છંડેડાએલી

ઝાડીમાંથી અમરસિંગ ફૂટી બેઠતો હતો. ઉપરથી ધીખતા તાપ નીચે, ડગલે ડગલે શિકાર બનતા બિટનો, ઉઝરડાતા પડતા હતા, અને પડતા મરતા હતા. બિટનનો બહાદુર લીઆન્ડ હાથી ઉપર ભાગતો બરાઈ પડતો હતો, વીંધાતો હતો, મરેલો પટકાઈ પડતો હતો.

એપ્રિલની ૨૪મીઃ મધરાતે વૃદ્ધ કુમાર એના આવાસમાં પથારીમાં પડ્યો હતો અને અમરસિંગને પાસે બોલાવતો ધીમેથી કહેતો હતો,

“અમર, હું અહીં શા માટે દોડી આવ્યો ખબર છે?”

અમર જોઈ રહ્યો.

“મારે જગદીશપુરમાં મરતાં પહેલાં આઝાદીનો ઝંડો ફરકાવવો હતો અને એની નીચે મરવું હતું. હું અહીં મરવા માટે આવ્યો છું.” વૃદ્ધ અમરસિંગ પર નજર ડેરવતો હતો.

અમરસિંગ કંઈ જ બોલી શક્યો નહિ. પાછું વૃદ્ધ આમળ ચલાવ્યું. “મારો જીવ અહીં જામી પડ્યો છે, હું આ પથારી પરથી ઊડી શકીશ નહિ, હું આજ સુધી આ વયે કેવી રીતે વૃદ્ધ્યો, તે મને જ સમજતું નથી. મારાં અંગો ઢીલાં પડે છે. મારા તંતુઓ તૂટે છે.....જે, આ મારો કાપી નાખેલો હાથ હવે હું ગ્રહાવી શકતો નથી અને આ આખા શરીરે પડેલા ઉઝરડા મારા જ શરીરમાં છે કે કેમ તે જાણખી શકતો નથી.”

અમરસિંગ મરતા વૃદ્ધ પર ટપકી રહ્યો.

“અને મારો વારસો.....” વૃદ્ધની જીભ ચોંટી રહી, મારા વારસામાં રહ્યુવગડો ને આ મારી તરવાર.....મારા...પર મમતા

કરે તો.....અઝેલ હકૂમત પર હડકી પડજો.....તાતિયાની બાળ કાઢજો.....ને મારી જેમ.....” વૃદ્ધે ડોક ફેરવી અને આંખો મીચી. અમરસિંગ મરણ પામતા મોટા બાઈ પર રડી પડ્યો, પણ વૃદ્ધને તેનું બાન નહોતું. એની નાક ધીમી પડતી હતી, એની પાંસળીઓ ધબકતી હતી. એણે આંખો મીચી હતી.

એપ્રિલની ૨૬મીની સવારે જમદીશપુરમાં આઝાદ ઝંડાઓ નીચે અમરસિંગની સ્મશાનયાત્રા ઉજવાતી હતી.

૩૭

પડધો

કુમારસિંગે સેપિલો વારસો અમરસોંગ નમ્ર બનીને જિંવકતો,
કુમારસિંગે આપેલો કમરપટો તાણી બાંધતો હતો, ને કુમારસિંગનો
વારસો પલાણતો લગામ ખેંચતો હતો.

જગદીશપુર પર પહોંચવાના જુદે જુદે સાત રસ્તે સાત અંગ્રેજી
ફાગ્ને ફૂચ કરતી હતી, જગદીશપુર અને જગદીશપુરના સિંહની
બોડ જમીનદોસ્ત કરવા અંગ્રેજી ધાડાં ધસતાં હતાં

ધીમે ધીમે જગદીશપુર પર ઓતરાતો અંગ્રેજ ફાંસો પાસે
ને પાસે આવતો જતો હતો. એ ફાંસાની વચ્ચેવચ્ચ તરવાર તાણીને
અમરસિંગ ઊભો હતો. ઊભો ઊભો કુમારસિંગને યાદ કરતો એની
બોડમાંથી બરાડતો હતો.

અંગ્રેજી જ ક્ષત્રીઓ નક્કી થયેલે સમયે જગદીશપુરની લગોલગ પહોંચી ગઈ હતી, ખીજી એક પાંચ કલાક મોટી થવાની હતી. એ એકને રસ્તે અમરસિંગે ઘોડા હાંક્યા, અને અમરસિંગની પાછળ એક મોટી ઘોડેસવાર ફોજ રવાના કરવામાં આવી.

આક્ટોબરના ૧૬મા દિવસે અમરસિંગ વેરાઈ ગયો. નોનાડી ગ્રામ આગળ આરસોમાંથી ત્રણસો વીંધાઈ ગયા. બાકીના સો ઘોડા લઈને અમરસિંગે ફાળ ભરી. અંગ્રેજોની વિશાળ ફોજ પર એકસો ઘોડા પછડાયા. પછડાયા અને ચૂરેચૂરા થઈને વેરાઈ પડ્યા.

પણ અંગ્રેજ ફોજની દીવાલ આરપાર વીંધાઈ ગઈ હતી. એ વીંધમાંથી લોહીની ઝોળો ઉછાળતા ત્રણ ઘોડેસવાર દોડી ગયા હતા. ત્રણમાંનો એક અમર હતો.

એ એકનો શિકાર કરવા અંગ્રેજ દુકડીઓ કેમુરની ટેકરી પર ભમતી હતી. એ એકની માટી લઈ આવનારને મોટાં ઇનામો જાહેર થયાં હતાં.

એ એક, અનેક બનીને, કેમુરની ટેકરીઓમાં અખંડ પડ્યા પાડતો હતો. કેમુરનું વેરાન, એ એકની ત્રાડથી ધબકી ઊઠ્યું હતું; કેમુરના પથ્થરો પર એ એક અનેક અંગ્રેજ લોહી છાંટીદીધાં હતાં.

એ એકના માથા માટે ઝખૂમતાં ઇનામો એજે ગયાં હતાં એ એક શોધાયો નહિ, શોધાયો નથી. એ એક કેમુરની આસપાસ લીલો ઝંડો દેખાડતો હતો. હિન્દોભોમની કેમુર કશિકાઓ, એ એક આઝાદ પર આચારતી હતી.

અંગ્રેજ હેવાન એ એકને શોધતો ફર્યા કરતો હતો, ને ખૂમરાણુ કરતો હતો. એની ખૂમરાણુ એના કપાળમાં પડ્યો પણ કેમુરમાં કથળી જતી હતી.

“ક્યાં...ક્યાં.....ક્યાં ?” અમેજ જલિમ જોર કરતો હતો.

“ક્યાં,.....ક્યાં...ક્યાં ?” એ જલિમનો પાશ્વરી પડ્યો એને જ જોર કરતો, એના પર હસતો હતો.

અઝાદ અમર, કુમારનો વારસો ખમે લટકાવી, આઝાદીની મજાલનો તણખો સળગતો રાખતો હતો.

એક દિવસ એક ઘોડેસવાર એક દાખરીમાંથી થોડીક કણિકાઓ ગંગામાં નાખતો હતો, ને નીચો વળી ગુંજતો હતો.

“આ એનાં છે...કુમારનાં ફૂલ...”

ગંગાનાં પાણી જેવાં ને તેવાં જનજરમાન વચ્ચાં જતાં હતાં.

બે ભેરુબંધ

ડુંગરપુરના ડુંગરાઓની ઓથે ઝમૂમતી ઝાડીમાં તાતિયો પડ્યો હતો. એની આંખ ઠેક પાવાગઢના પડઝાયા પર લંબાઈ હતી. ઘેમ ધીખતા હતા. તાંતિયાના માણસો થાક ઉતારવા આડા થયા હતા.

ત્યારે એ બે સામસામા બેઠા હતા. બંને ભેરુબંધ હતા. બંને હિન્દી આઝાદીની બે પાંખ જેવા, બંને હિન્દી જોશદના બુઝાતી શિખા જેવા એકબીજાની આંખમાં સળગતા દેખતા હતા.

“યાદ છે, આપણે બચપણથી સાથે હતાં.....” એક કહેતો હતો.

બીજો નજર ઉઠાવ્યા વિના ડોક હટાવતો હતો.

“અને યાદ છે આપણે પ્રજાવર્તન દિનારે ગંગાનાં પાણીની

માદમાં ચમેલી સાથે તોફાન કરવા તોફાન રચતા હતા.”

“પણ ચમેલી તો ચેતી ગઈ છે.” બીજાનો અવાજ ઠંડે કલેજે હકીકત બોલતો હતો.

“અને આપણે બંને પણ.....”

“ના, હું એકલો, નાના...નાના સાહેબ, હું એકલો જ...આપણે બંને નહિ.”

“અને મને ક્યાં ગરદન મારવો છે ! આપણી ટેલ્લી લડીઓમાં આપણે બંને ઝોક સાથેજ.....”

“ના.” પાછો પેલો અવાજ માથું ધુણાવતો હતો.

“આપણે અનેકની ગરદનો મા-બોમના નામમાં જૂકી જતી દેખી છે. દિલ્લી પડ્યા પછી, આપણે લોહીની નીકા રેવાવી છે.....હવે હું ટેવાઈ ગયો છું...હવે મને એકલું જ ગમી ગયું છે, હવે મને...મરણ સાથે મરતી ખેડવાનો ચડસ ચડ્યો છે...અહો નાયકડા, ત્યાં મરાડા,...આજ રજપુતાના, કાલ આણુની કરાડો ફૂટતો હું એકલો...છેલ્લા માણસ સુધી, લોહીના છેલ્લા ટીપા સુધી, છેલ્લો હું હોઈશ ત્યાં સુધી જ પીશ નહિ, ઝમૂમીશ અને.....”

“અને હું...?” બીજો વચમાં બોલી ઊઠ્યો.

“પાછું હું... ! મેં અનેક વાર કહ્યું છે કે તમારે મને છોડવો પડશે અને ચાલ્યા જવું પડશે.”

“ક્યાં ?”

“જ્યાં જવાય ત્યાં. નાના સાહેબને તે મારી પાસે શિખરું

નહિ ૫૩.”

“પણ તેમાં તારો આશય શો છે ?” નાનાએ ચુસ્તો કર્યો.

“એક જ કે...મરતાં મરતાં મને સંતોષ રહે.....”

“શો ?”

“કે હિન્દી જેહાદની ચિનગારી-એકજ ચિનગારી હજી ચમકે છે, ને મને આશા રહે કે કોઈવાર તણખામાંથી બડકો.....”

“દંભ...દંભ...નરી આત્મવંચના, તારા જેવો તાતિયો તૂટી જશે ને આ નાનો અમર રહેશે, એમ માનવા મનાવવાની શી ઘેલછા !”

“મેં આજ સુધી નાનાને નવાજ્યો છે, સેવ્યો છે. મારી એક ઘેલછા પણ નાનો નહિ સ્વીકારે ? હું છેલ્લો પડીએ માનીશ કે નાનો ખોવાઈ ગયો છે પણ મર્યો નથી મને સંતોષ થશે કે જેહાદ ખોવાઈ પડી છે પણ શમી નથી. એ બ્રમ બલે હો. આ મારી તરવાર છે તેટલો સાચો...એ મારે માટે હકીકત છે, માટે.....”

નાનો જવાબ આપ્યા વિના જોઈ રહ્યો.

“અને સમરનો મહાસેનાની કાણુ છે તારુ ?” પાંચો તાતિયો તરુક્યો.

“તું...પણ તુંયે મારી સાથે.....”

“બસ, બસ...મેં નહિ કીધું...કે મને જિદ છે, હું છવલેણુ બન્યો છું, અંગ્રેજી ફક્રમત પાછળ ભૂત થઈને બમીશ પણ જ પીશ નહિ, શર કર્યા પછી તૂટી જઈ ત્યાં સુધી નહિ મૂકવાનો મારો અરામ સ્વભાવ છે.”

“ને મારો સ્વભાવ જ તારે સુધારવો છે એમ ને !”

“ના, મારે હુકમ દેવો છે, સાંભળવું નથી. હું મહાસેનાની છું, તું સૈનિક છે. મારે તને રવાનગી દેવી છે, ને પછી સેના વિનાનો સરદાર બનીને દોડી જવું છે. મારો હુકમ.....” તાતિયો તાકી રહ્યો.

“હું માથે ચઢાવું છું.” નાનાની આંખના લાલ ખૂણાઓ પર પાણીના છાંટા ચડાડી બેઠ્યા.

“ને ચાર કલાકની મહેતલ દઉં છું, નમતે પહોરે વેશ પલટીને.....”

“બસ, બસ, તારા હુકમના સ્વીકાર પછી મારે વારું ખીજું એક ફરમાન સાંભળવું નથી.” નાનાએ ગુસ્સો કર્યો.

હિન્દી જોહાદના બે કાળ પુરુષો, બંને બેરુબંધો, પછી એક ખીજની આંખમાં બયાનક અનુરાગની આપ લે કરી રહ્યા.

ગ્વાલિયરથી ગુજરાત

ગ્વાલિયર, ઝાંસી, સિપ્રી, ગુણા અને નસિરાબાદને આંતરતો એ ભગ્ડો એની આરપાર જોતી આંખોને જ્યાં ને ત્યાં દેખાતો હતો. જયપુરમાં મોકલેલા એના જસૂસોની ખમર સાંભળતો, ગ્વાલિયરથી બિપડેલો સત્તાવનગા દાવાનળનો એ મહાસેનાની આજો એને આવરતા જંગલની એક કિનારીની બહાર નીકળીને થાક્યો પાક્યો એક શિલાને ટેકવતો બીજો હતો.

“ગ્વાલિયરથી ગુજરાત” એની પડછંદ કાયા એ એક છલંગ પર ટાંપી રહી. એનાં નેત્રો વધારે વિશાળ બન્યાં. એની ભમર સંકોચાઈ. એના બિડાયેલા હોઠ પરથી શાંત નિરધાર નીતરતો હતો.

એ બિડ્યો અને ઝાડીમાં પેઠો તથા અંદર સળગતી એક તાપણી તરફ આંધ્યો. એક તાપણીની આસપાસ થોડાક સૈનિકો બેઠા હતા અને

સળગતા અગ્નિમાં થોડાંક કંદ શેકતા હતા. અગ્નિના કૂંડાળાની આસપાસ ખેડેલામાંથી એક બેઠો થયો. સૌની અનિમીષ નજરો એ લોકસેનાની પર ફરી. એક ભયાનક મૌન આ નિમિષ અરણ્યની મહનતાને વધારે ધેરી બનાવી રહ્યું.

“ડીક છે?” પેલા પર્વત જેવા માનવીનો અવાજ સેનિકાને પૂછતો હતો.

“હા.” એને જોઈને બેઠા થયેલા જુવાન જેવા જણાતાએ અધૂરો કિતર દીધો.

“શું?” પાછો પેલો અવાજ વધારે નજીક આવ્યો અને અમાનુષી હાયા ઉપજાવી રહ્યો.

કાઈ કંઈ બે.થું નહિ. તાતિયો હત્યો. એક ભયાનક હાસ્ય એક હજાર વનરાજની ગર્જના જેવું આખા અરણ્યને ઉભરાવી રહ્યું, “મિત્રો...દેશમાંધવો...તમારી હિંમતના શ્વાસ ચૂમતો. આજે હું આપણી હાવણીના તમામને મળ્યો છું. તમારી અગ્નેડ હિંમત જન્મતના જલિમેના કાઈ લશ્કરોને સાંપડવાની નથી...તમારી હામ મારી નજરનો વેગ અને દ્રષ્ટિને ઘડે છે...તમારા વડે જ આવા કપરા દિવસોને ટપી જવા...”

“દિવસો એવા ખરેખર કપરા છે?...આપ પણ” પાછો જુવાન જોઈ રહ્યો.

“હા, હું પણ...આપણને આંતરતો ભરડો રોજ રોજ વધારે જીવલેણ અને છે...પણ જાની જન્મ ખેલવાનો આપણો નિરધાર...તમારો સૌનો નિરધાર...નહિ તો હું કેણુ? અને તું...નાના સાથે મળે હોત તો ડીક થાત...”

“ડીક ન થાત...” જુવાન જોઈ રહ્યો, અને વધારે પાસે

આવ્યો. અને જણે ચૂપચાપ એક ટેકરી તરફ પગ ઊપાડ્યા. થોડીવાર પછી પેલો જુવાન બોલ્યો, “ ગ્વાલિયરથી ખબર આવી ગયા છે.”

“ શા ? ”

“ ત્યાં રૉઅર્ટસ અને...”

“ અને બરતપુર પણ ક્યારનું...પણ ગ્વાલિયરથી ગુજરાતનો આપણો ચાલન-ચૂહ ! ”

“ આપણો ચાલન ચૂહ જ, ...હું તેની જ વાત કરવા માગુ છું... નરવર ગામનો ગ્વાલિયરનો સરદાર માનસિંહ સિંધિયાની હકૂમત સામે લડીને-અંગ્રેજોના ઘેરાને મધરાતે તોડીને કુમક આપણી સાથે બેઠા થવા દોડતો આવી લાગે છે.”

“ માનસિંહનો પૂર્વ ઇતિહાસ ? ”

“ ખબર નથી.”

“ પણ એ સિંધિયાની અંગ્રેજ કુમક ઘેરાને તોડીને નહિ, કિલ્લામાંથી મધરાતે આગીતે આપણી કુમક કરવા એના લશ્કર સાથે ચાલ્યો આવે છે...પણ... ? ”

“ હું ? ”

મારું મન માનવું નથી...આજના વિકટ કાળમાં...શીખબર એનો આશય...પણ જોયું જશે, બલે આવે. આવે ત્યારે જોઈ લેવાશે...તું જા...આપણો ગ્વાલિયરથી ગુજરાતનો ચૂહ લઈ આવ...આપણે એનો ખ્યાલ કરીને...આ બદલાયેલા સંજોગોમાં એના...આપણા રસ્તાઓ તપાસવા પડશે...તું એ નકશા લઈને મારા બાસમાં આવી પહોંચ.” અને જુવાન ચાલ્યો ગયો.

એકલો પડેલો તાતિયો પ્રાંતો શિલાપર બેઠો. એની સામે એનો

ચાલન વ્યૂહ ઉપરતળે થતો દેખાયો. નવ નવ માસથી પાણીનાં
 ઘોડાપૂર જેવી ઊછળતી રહેલી એની રણચતુરાઈ એની આંખ સામે
 ખડી થતી હતી. એની રણચતુરાઈએ અંગ્રેજી ભરડાઓની તમામ
 ચેષ્ટાઓને આજ મુધી ચોળી નાખી હતી. જ્યપુર પર એનો મુકાબલો
 કરવા પહોંચેલા અંગ્રેજી ફાંટામાં એણે ટાંક પહોંચીને ફાંસ મારી હતી,
 તેનો ચિતાર એની સામે તાળો થયો, પછી એણે મધુપુર અને ઈદ્રગઢ
 પર એક કદમ એક જ પળવાર ટેકવીને હોમ્સની પીઠમાં પંજો માર્યો
 હતો તે યાદ આબ્યું, અને ચંબલને પાર કરવા એણે દાખવેલા
 દક્ષિણ પૂર્વનો રાહ એની નજર સામે તરવરી ઊઠ્યો. એની નસોમાં
 પાછું લોહી ધસમસી ઊઠ્યું, ૭મી ઑગસ્ટે બીલવાકા ગામ પર
 રોબર્ટ્સની જમણી પાંખને એક ઝટકે કાપીને નાયદ્વારા પર ઊડતી
 લકાઈના ધા વીંઝતો ચંબલ પાર કરીને ઝાઝરાપટ્ટણ પર ઊતરી પડેલો
 એનો ધસારો એની આંખ સામે તરવરી ઊઠ્યો. એને ઝાઝરાપટ્ટણનો
 જલિમસિંહ સાંભર્યો. એને પાછી ઊઝરાતી ચંબલ નદી યાદ આવી.
 ચંબલ પરથી ઊછળતી એની ચાલ કેવી રાજગઢને સર કરતી હતી!
 એને એની અધૂરી પડેલી તેમનું નિશાન પાછું જોશ આપી રહ્યું.
 એનાં નિશાન હોલ્કર પર તાક માંડતાં હોય તેમ એ આખો ટટાર
 થઈ ગયો. એ જ તાક પર એણે વેત્રાવતીનાં પાણી હજુ ગઈ કાલે જ
 ડહોળા નાખ્યાં હતાં. વેત્રાવતીની વહારે અંગ્રેજ જલ્લાદો દોડતા
 આવતા હતા. “પણ મંત્રાવલી પર અંગ્રેજી છાવણીને રગદોળી,
 વેત્રાવતીમાં ધા ધોઈ ને આપણે લલિતપુર પહોંચીએ છીએ.” બહુ દાઈને
 નવા સંચાલનની શીખ આપતો હોય તેમ એ બોલ્યો. એની આંખ
 સામે નવું ચાલન સંચાલન માગી રહ્યું. એ સંચલનની તરફીય
 વાંચતો હોય તેમ એ પોતાની છાવણી તરફ ચાલ્યો. એના માથામાં
 સંત્રામનું શાસ્ત્ર નવી વાત ઉચ્ચારતું સરજતું હતું. “શિવાજીને એ
 દેખાયું હતું...સ્થગિત જમાવનાં સ્થગિત યુદ્ધો નહિ...સાચો સંત્રામ
 ચંચલસંત્રામ...સાચું સંચલન દુશ્મનની પીઠ બેઠીને આરપાર

નીકળવાનું, દુશ્મનની પાંખ તોડીને વેરવિખેર કરવાનું.....” અને એ એક ખૂંપડીનાં કમાડ પાસે પહોંચી ગયો. એક સંત્રીએ અને સલામી ભરી, “જય સ્વદેશ !”

એણે ધનુટકાર જેવા ધીમા સ્વરે જય સ્વદેશનો ઉચ્ચાર કર્યો ને એ અંદર પેડો. અંદર સળગતા દીવાઓના પ્રકાશમાં નકશાઓની આસપાસ ગોઠવાયેલા ચાર જણાના માથા પરથી એણે કહ્યું, “જુઓ તો...”

“શું ?” પેલા જુવાને માથું ઝંચક્યું.

“આપણે લલિતપુર પર...આપણું ચલસંચલન લલિતપુર પર...”

“અને ત્યાંથી ?” ખીખ એકે નજર ઠેરવી.

જાણે હિંદી ધરતીના કણેકણને ઓળખતો હોય તેવા વિશ્વાસનાં ભવાં સક્રોચતોએકે પળવાર બને દેખાવને જોખી રહેતો હોય તેવો એ અબડ્યો : “નર્મદાનો દક્ષિણ પ્રદેશ...નર્મદાનો ઉત્તરદેશ...”

“અને આણુ પર અગ્રેજી જાલિમોના પકાવ...”

“હા,” એરણુ પર વણુ ઝીતરતો હોય તેમ એ જોઈ રહ્યો, “ઉત્તરમાં ઠેકી જવું સડેલું છે પણ દક્ષિણ પર ઝીતરી પડવું અધકું છે, પણ એ જ આપણી નેમ છે.” જાણે કામકાની પણજ ખેંચતો હોય તેવો એ તાકી રહ્યો. “આપણે આ ભયાનક જંગલને પાર કરીને નર્મદા પર...દક્ષિણ પર ઝીતરી પડવા ઝીપડીએ છીએ...ઠીક છે ?”

કાઈ કંઈ બોલ્યું નહિ, અને એક ભયાનક સંકેતને અનુસંધાન પર ઝેડતો હોય તેવો તાતિયો દરેક શબ્દ પર બાર દેતો બોલ્યો, “એ જ એક માર્ગ છે.”

“એ જ એક માર્ગ છે.” સૌ સંમત થયા અને તાતિયો પાછો બોલતો હતો, “આપણો દેશ પામવાનો...આપણો સ્વદેશ

છતવાનો...આપણો વિખરાયેલો પગ દડો પાછો જમાવવાનો, આપણો વીખરાતો વ્યૂહ સમાધવાનો, અને આપણો રાખનું કફન ધરતો અંગારો પ્રચંડ પ્રાણની ધમણો ધમીને ફરી વાર ધીકાવવાનો એ જ...” અને એની આંખમાં વડોદરા ઝિઝરાયું...એ બપડ્યો, “એ જ વડોદરા...એ ગાયકવાડીની મેલી ગરદન પર ધા ઝીંકીને, ગાયકવાડીની આપણી કદમ પર કાનમાંડી બેઠેલી તકાતને આપણી સાથે ઝીંકીને...૧૮૫૮ના આખરી દિવસોને આપણે નવા દાવાનળથી, જ્ય સ્વદેશના ઝંઝાવાત ભેગો દેશઆખાને હચમચાવી નાંખશું કે એ આખરી ઉઠાવમાં...કોઈ આવતી કાલના પેટાળમાં પડીને...સાંગ બનીને...સળવળી ઊઠવા ખપી જઈશું.” એ તાકી રહ્યો ને પાછો બોલ્યો, “ઝોધરાની આસપાસનાં નાયકડાં કિસોતોનાં જૂથોએ હળરોની સંખ્યામાં પોતાની કામડીઆ તૈયાર કરી છે...એમણે પોતાના આગેવાનો પણ ચૂંટ્યા છે...આપણી પીઠ અને પછી પાંખમાં, એ લોકોએ પણ આપણી નેમ સાથે પોતાનાં નિશાન માંડ્યાં છે... કેમ ઠીક છે ને?”

“આપણે આપણી ટુકડીઓને ખબર કરીએ કે, વહેલી સવારે...” એક જણ અનુમતિમાં ઊભો થયો.

“ઠીક છે?” પાછો તાતિયો તાકી રહ્યો, અને બંને એકબીજાના અનુરાગભરી નજરનો વિનિમય કરતા હસ્યા. પછી તાતિયો છાવણીની બહાર નીકળ્યો. અંધારામાં પેલો જુવાન પડછાયો એની પાછળ આવ્યો. તાતિયાએ એના ખભા પર હાથ મૂકીને એના અંગેઅંગ પર ઉતાવળી નજર ફેરવતો બોલ્યો, “તારે એક નજર રાખવાની રહેશે.”

“શી?”

“આપણે કપરા કાળને ટપી જવાનો ધસારો કરીએ છીએ ત્યારે પેલો માનસિંહ...”

“ માનસિંહ ! ”

“ હા, આલિયરની છાયામાં આજ સુધી સિંધિયાને વફાદાર રહેલો એ એકાએક અગ્નિને સામનો કરીને એકજ રાતમાં સ્વદેશ ભક્ત બનીને...”

“ કેમ એકજ રાત... ? ”

“ મને એના પર વહેમ છે...એ સાચો હોય તો હું એની માફી માગી લઈશ...પણ મને જીંડે જીંડે એમ થયા કરે છે કે એ અગ્નિજ્વલ શયતાનિયતનું સ્વદેશી રૂપ બનીને...”

“ આખરે વહેમ છે...ખોટો...”

“ ખોટો નહિં...વહેમ છે. ખરો હોય...ખોટો પણ હોય. તું આપણે રેવાપાર કરી જઈએ ત્યાં સુધી એના પર નજર રાખતો રહેજે.”

અને બંને છૂટા પડ્યા.

પછી ૧૮૫૮નો આખરી ઉપક્રાંતિ લલિતપુરની પડોશના અરણ્યમાં હિલચાલ જગવતો ઊગતો હતો. ચૂપચાપ ને ચપલ છતાં વેગીલી પગલીઓ જેમ ક્ષિતિજમાંથી ઉપા ઊગે તેમ, જેમ ધરતીમાંથી અંકુર ફૂટે તેમ, જેમ અનુસંધાનની નેમ પર ખેડેલો ચિત્તો તરાપે તેમ, ચાલતી હતી. આઝાદીનું છેલ્લું લક્ષ્મર અનેક ધારાઓ બનીને જંગલનાં કલકલતાં ઝરણાં જેવું નીતરતું હતું. જુદી જુદાં હરોળો જુદા જુદાં માર્ગથી વિદાય થતી હતી. સૌ જુદા પડેલા પ્રવાહો રેવાપાર કરીને દક્ષિણને આરે એક થવાના હતા. એવા એક વહેણમાં આજુબાજુ ક્ષણિકાઓનો ધડાચેલો હોય તેવો પેલો પ્રચંડ પુરુષ પણ કાળના વહેણમાં વહેતો હતો.

આજે જેવો શાંત એ હતો તેવો ક્યારેય નહોતો, પણ આજે

એના બીજા પ્રાણનાં આગળ ધપતાં ડગમાં એને એક અંદેશો ઝડપે હતો. એની નજર સામે માનસિંહ પરની થંકા વધારે ઘેરી બનતી હતી, પણ પ્રાણ શરૂ થયું હતું તે રોકાય તેમ નહોતું, વિશ્વાસ મુકાયો હતો તે ઉથાપીને એ અપશુકનને અળગો કરવાનાં કારણ એની પાસે મોજૂદ નહોતાં. એણે એક વિકરાળ પળ પર પલાણ્યું હતું. લગામ ખેંચી હતી. રેવાના કિનારા પરનાં અંગ્રેજ ઘાટાંઓ પર એની નેમ ઊપડી ચૂકી હતી. બીજા દિસાબ પછી ચૂકવવાનો વાયદો વિચારતો એ ધસતો હતો.

કાનપુરથી ગ્વાલિયર અને ગ્વાલિયરથી ગુજરાત પર વેરેલા અગ્નિકણોની અંગારાદી એની પાછળ સળગતી હતી. દંતકથાએ ચંદેલો સત્તાવનના દાવાનળનો એ કાળપુરુષ લોક વાયકાનો લાડીલો બની ચૂક્યો હતો. એની આગળ પાછળ લોકવાણીની લાગણીઓ એનાં વીરતાભર્યાં વહાલપ કરતી એને કુશળખેમ માગતી એની આગળ વધતી પગદંડી પર પથરાતી હતી.

એક સૈકાનો કાપ પોતાના જલિમ માલિકા સામે જોઈને ચઢ્યો હતો. સૈકા પર સુસવાયેલાં ખૂન, દમાયેલો લાગણીઓ, શોષાયેલા પ્રાણ અને કચડાયેલા વેગ રોષ કરતાં ધપતાં હતાં. કાનપુર, ઝાંસી અને દિલ્હીની કલ્સેઆમો કકળાટ કરતી આ આખરી મોરચા પર વીંઝતા લડવૈયાઓને વેગ આપતી હતી. ખોવાઈ ગયેલો અઝીમ, ફસાઈ ગયેલો મોલવી, અને ફાંસા પરથી લટકી ગયેલો મંજળપાંડે રણહાદા બનીને રણવીરોને લલકારતા હતા. લક્ષ્મીની ચિંતા હબુપ ઝિક્કતી જવાલા બનીને સૌની આગે શાહીવાદી જલ્લાદ પર વૈર બનીને બિફરતી હતી.

રેવા પાર કરીને ગાયકવાડ પર તૂટી પડવા આઝાદ સંગ્રામનો મહાસેનાની સંચાલનના દરેક તાર પર તાક માંડતો ધસતો હતો. અનેક નમરો પાડીને એણે જોનબુલને હાંકી કાઢ્યો હતો, અનેક

નદીઓની પાર એણે ઓળંગી હતી, અનેકવાર એણે અંગ્રેજી બૂહના બરડા ભેદી નાખ્યા હતા, એની રણુહાકલથી અરણ્યો ઊભરાયાં હતાં, ગિરિકન્દરાઓના પડવા પ્રચંડ બન્યા હતા. એની દંડમજલમાં આડે આવતાં જલિમ રજવાડાં રાજાઈ ગયાં હતાં, કિલ્લેખંધીઓ ધરાશાયી બની હતી. એની ફૂંકે ધરતી પરતી માનવતાએ હથિયાર ધર્યાં હતાં અને ધીંગાળાં ખેલ્યાં હતાં. આજે સંગ્રામની કટોકટી પર ચડતો એ રેવા પાર કરવા ધસતો હતો.

રેવાના કિનારાઓ પર હર હર-દીન-દીનના રણુનાદ ત્રાડ પાડતા ધસતા હતા. રેવાના કિનારા તોપોના ધડાકાથી ધબધબતા હતા. રેવાનાં પાણી પર રણુહાકલની હલકા ચઢતી હતી રેવાનાં તીર પર રણુલલકારની લહેરો ઊડી. રેવાની સપાટી પર લોહીની સેરા વહેતી થઈ, મડદાં તરતાં થયાં, અને કિવસરાત દારુણ બન્યાં.

અને નર્મદા આગંજાઈ. તાતિયા ટોપેની હરોળોએ અનેક ગણી અંગ્રેજી લશ્કરી ટુકડીઓને પાછી નાખી દીધી. પણ આગળ પણ અંગ્રેજી બરડો જોડવાઈ ચૂક્યો હતો. નર્મદા ઓળંગીને પચાસ માઈલ સુધી ધસી ગયેલી તાતિયાની હરોળો પાછી પડતી હતી. નર્મદાના પ્રવાહ પર તાતિયા ટોપે તોફાને ચઢ્યો હતો. પાછો નદી ઓળંગતો હતો ને પાછો ધકેલાતો હતો.

તાતિયા ટોપેની પાંખો કપાતી હતી. ટોપેની આરેઆજીથી ધસતા હલકાઓ છવલેણ બનતા હતા. એ ઊંટાઉંઘેપુર સુધી પાછો હત્યો અને જાણેધરના ગાઢ જંગલમાંથી ડૂમકી મારતો ઉંઘપુરની અરવલ્લીની ટેકરીઓમાં દેખાયો. પણ એ જ્યાં દેખાયો. ત્યાં જ એની રાહ જોતો એક અંગ્રેજ સેનાપતિ ઓતરાતી દીવાલ જોયો પડ્યો હતો.

એ દીવાલમાં એકાએક ટોપેના ધસારાની ધોંચ વાગી. અંગ્રેજી નાકખંધીની દીવાલ તૂટી અને મુદેસર પર ટોપેની આઝાદ હરોળની

જાવણી પડી, અને લાંથી એણે એકસો માઈલિ પરના જીરાપુર પર પ્રયાણ કર્યું. અને જીરાપુરથી વડોદ પહોંચ્યો, અને વડોદથી ડીસા તરફ એણે એકાએક દોઢ દિન લાંથી અંગ્રેજ હારોમાંથી નીકળી નાસવાનો ધસારો કર્યો. ફરીવાર અંગ્રેજ હારોળના માથા પરથી ઠેકતા તાતિયા ટોપે તરફ અંગ્રેજ જલિમો અહોલાવ પામી જોઈ રહ્યા.

પણ ડીસાથી નીકળી ગયા છતાં આગળના બધા રસ્તા બંધ થયા હતા. દાણોપાણો મુશ્કેલ બન્યાં હતાં. અંગ્રેજ લશ્કરોની દોડતી ઘોડેસવાર ટુકડીઓ પાસેને પાસે આવતાં જતાં હતાં.

ત્યારે ૧૮૫૬ના જાન્યુઆરીના એકવીસ દિવસ પસાર થઈ ગયા હતા. ટોપેની સંગ્રામસમિતિ અલવર પર નિશાન તાકતી કૂચ કરતી હતી. અલવર આગળની લડાઈમાં તાતિયા ટોપે ધવાયેલો, થાકેલો, દિવસ રાતના રજળપાટથી તવાયેલો પારણ જંગલમાં પેસતો હતો.

પારણના અરણ્યમાં પેસતા તાતિયા પાછળ માનસિંહ પણ પેસતો હતો, અંગ્રેજ સેનાપતિ મીડ સાથે લડવા ધસતા ધસારા ભેગો એ થોડા દિવસ દેખાયો નહોતો. આજે એકાએક તાતિયાના જંગલવાસમાં એ હાજર થયો, અને બોલ્યો “આપણે ઘેરાઈ ગયા છીએ.”

“ક્યાં પહેલીવાર ઘેરાઈ ગયા છીએ ?” કપાળ પરથી પરસેવો લૂછતો ટોપે ફિક્કું હસતો જોઈ રહ્યો, “ઠીક થયું તું આવી પહોંચ્યો...હું એકલો હતો...પણ માનસિંહ...તારું કુટુંબ...સહીસલામત છે ને ?”

“છે...હશે.” માનસિંહ ગુંચવાયો. ટોપેની નજર એના આખા ચહેરા પરની સંકોચાતી રેખાઓ વાંચીરહી, “માનસિંહ, તું ખરેખર કાણ છે ?”

અને આઘાત થતો હોય તેવો માન કંપી ઊઠ્યો. એના મુજતાબ

હેઠ પર બીડી જતા સ્મિતને લાવીને એણે કહેવા માંડ્યું:

“કમ હું કાણુ.....હું આપનો.”

અને એક બચાંકર હાસ્ય અખડાવતો ટાપે બેઠો થઈ ગયો:
“મને માણુસોને પહેલી જ નજરે ઓળખી જવાની ટેવ છે પણ
તને...તારે માટે મારા દિલમાં...”

“શું છે?”

“સંદેહ.....”

“મારામાં સંદેહ?” માન ગળગળો થઈ ભોંય ખોતરી રહ્યો,
“હું તમારી સાથેસાથ...”

“ત્યાં બધે મને એ સંદેહ રહ્યા કયો છે...તું કાણુ છે માન!”

અને એક જલંગ મારીને માનસિંહ દૂર બોલો અને એનાથી
એક ચીસ પડાઈ ગઈ. વિચિત્ર ચીસ સંબળતો તાતિયો બોલો થઈ
ગયો અને એની ચારે બાજુ ડોકાતાં અગ્રેજી શરીરો પર એની નજર
પડી. એ સિલાનેા ધડાયો હાથ તેવો અવાક બન્યો. એણે એની
તરવાર શોધવા પાછળ બોધું પણ પાછળ પણ અગ્રેજી સૈનિકાની
એક ટુકડી આવતી દેખાઈ.

આઝાદી સંગ્રામનો કાળપુરુષ પકડાતો હતો. એણે રજપુતાના અને
માળવામાં હાક વરતાવી હતી. એને પકડવા બ્રિગેડિયર પાર્કે નવ
દિવસમાં ૨૪૦ માઈલ પર દોટ દીધી હતી. એને ઘેરવા બ્રિગેડિયર
સમરસેટ નવ દિવસમાં ૨૩૦ માઈલ પર વ્યાધ બનીને તૂટી પડ્યો
હતો. એને પકડી પાડવા કર્નલ હોલ્મેએ ચોવીસ કલાકમાં ૫૪ માઈલની

રેતીનો રસ્તો વટાવ્યો અને હોનર ચાર દિવસમાં ૧૪૫ માઈલ પર હલંગો મારી હતી. એને વીંટળા વળવા અગ્રેજી શયતાનિયતનાં અનેક લશ્કરોનો ભરડો આજે આઠ મહિનાથી ભમતો રહ્યો હતો.

સેનાપતિ મીડ સાથે મસલત કરીને આવેલો માનસિંહ કાળપગો અનેલો ખૂણાપર ઊભો હતો. એને એક જ પળમાં ભૂટેલો ટોપે સાંકળમાં અંધાયેલો વિરાટ જનપદનો કાંત ફરજદ બનીને ઊભો હતો.

એવો ૧૮૫૯ના પહેલા મહિનાનો આખરી દિવસ આચમતો હતો.

સિંધીની ટેકરીઓમાં યાત્રા ધોમ ઊજવળે

તાતિયો પકડાયો. લોખંડી સાંકળોમાં જકડાયેલો આગાદ ફોજનો મહાસેનાની પોતાના તંજુના કારાગારની ચારેકાર ચમકતી અંગ્રેજ સંગીતોની આરપાર બેરવતો હોય તેવી નજર સંકોચતો હતો.

અને દક્ષિણમાં મિચેલે ઘેરો હતો, પૂર્વમાં વિડેલ, ઉત્તરમાં મીડ, પશ્ચિમમાં પાર્ક અને ચંપલના કિનારા પર રોયલ્ટીના લશ્કરોએ એ કાળપુરુષને બરડો નાખીને પકડ્યો હતો.

હોશંગપુર આગળ નર્મદા પરની એની ઝડપી જગે અંગ્રેજ સરદારોને મારેલા પંજા હબુલ લોહી ઝરતા હતા. અંગ્રેજ સરદારીના શંભુભેળાએ હતી એટલી અધી તાકાતનો, અક્કલ હુશિયારીનો અને રણચાતુરીનો સર્વાંગી હલેલો કરીને હિંદી જોહાદના હિંદીનરને ફવટે પકડી પાડ્યો હતો.

કારણ કે, એ ભૂલો પડ્યો હતો, કારણ કે, નાગપુરનાં કમાન્ડર

ઠાઠીને અને નિઝામનો ત્રામ કાઢીને એ વડોદરા પર દાવ અજમાવવા બેઠતો આવી પહોંચ્યો હતો. એ વિજ્ઞાનવેગ અદ્ભુત હતો. એ વેગનો આવેશ તાતિયાની રણુહાક પર નર્મદાના નીરને ફરી વાર વીંધતો, તાતિયાના લડવૈયાનાં તીર ફેંકતો સામે કિનારા સર કરી ગયો હતો.

તાતિયાની આંખો અગ્નિ ઝરતી હતી. એની આંખ સામે વડોદરા પચાસ માર્ઘ પર પડેલું દેખાતું હતું. એ આંક પર અંદાજ લગીને વડોદરાની નેમ પર વિકરાળ બનીને વીંધપાડવા, એક જ પળનો વિચારો એવવા એ વાંસવાડાના જંગલમાં પેડો અને પાછો પડાણો, ને પાછો.....એની અંદર ઊતરેલી અગ્નિઝાળ એના રોમેરોમને સળગાવી રહી, એની આંખ આગળ માનસિંહની અધમ આકૃતિ દેખાઈ. એણે લોકમાં જકડાયેલાં અંમ નેરથી એવાં.

૧૮૫૭ના એપ્રિલ પછી આજે ૧૮૫૬ના એપ્રિલનો સાતમો દિવસ એના વિરાટ કલેવરને જકડીને ખતમ થઈ ગયો હતો. એના કારાગાર પર એક સ્વપ્ન જેવી વીતી ગયેલી અનેક સંભ્રામ રાત્રિઓ પછી આ કાળરાત્રિ બયાનક બનીને એની જન્મલિપિનો કચડતી હતી.

અને ૮મીની ઉંચા ઝોગી ત્યારે અણે અંદરની અગ્નિઝાળને કાઈ વિરાટ સંકલ્પમાં સંકેલીને ભારી દીધી હોય તેવો એ મહાન દેશની આઝાદીનો મહાસેનાની ધીર મંબીર બની ગયો. એના ઝોરા ચોકીદારોએ આવો મહાન નર પહેલીવાર જોયો. ઝોરા ઇતિહાસકારોએ અજરમાન શબ્દ ચિત્રોમાં એનાં ભવ્ય રેખાચિત્રો દોર્યાં.

અને પછી જેઓ જલિમો હતા તેમણે આઝાદ રણુસ્થલોના રણુ જોધા પર લશ્કરી અદાલત ખેસાડી. પછી જેઓ ડાકુ માલિકોના અંગ્રેજી જલ્લાદો હતા તેમણે આઝાદીનો વિરાટ ભુજબોને છેદી નાખવાની હેવાનિયતનો ન્યાય યોજ્યો. અને પછી જે શ્રયતાનિયત હિન્દ લોકપર સરકાર બની હતી તેણે આઝાદીની હિંમત પર

ફાંસા રાખનારી અદાલત બેસાડી.

અદાલત સામે લોક સમશીરોનો ધડયો હોય એવો લડવૈયો અંગ્રેજી જલિમ ઘટના સામે બંક કરવાનો મગરૂર ઐકરાર કરતો સત્તાવનના દાવાનળનો અંગારો બનીને સહી કરતો હતો, રબનાથરાવ પાંડુરંજન ભટ્ટ (તાતિયા ટોપે).

પછી એપ્રિલના ૧૮મા દિવસે સિંધીના કિલ્લામાં જકડાયેલો ૧૮૫૭નો એ મહાન નર ગોરા ચોકીદારથી ધેરાયેલો બહાર નીકળ્યો. કિલ્લા બહારના ચોગાનમાં રાખાયેલો ફાંસો ફેંજથી ધેરાયેલો હતો. વચ્ચેના રસ્તા પર સંગીનોની ફરતી વાડ વચ્ચેથી તાતિયો ચાલતો હતો.

અનેક વરસો પછી આવો લકાયક પહેલો ઘડાયો હતો. મરીબના મરમાંથી બહાવર્ત પહોંચીને એણે ગુલામ હિંદ પર આઝાદીનો બળવો ફાંડ્યો હતો. અંગ્રેજી શયતાનિયતનું હિંદી કલેવર પર ગોઠાયેલું આથારનું પડ હથલાવી પાડવા એણે હિંદી ધરતીને ત્રણ ત્રણ વરસ સુધી ધણુધણુવી હતી. ત્રણ ત્રણ વરસ પર પથરાયેલી એની કાળ જેવી કરાક પગડીઓએ સંગ્રામનાં સંચાલનને નવાં બનાવ્યાં હતાં. આજે લોખંડી સાંકળમાંથી છૂટતો એ ફાંસાના માંચડા પર છેલ્લી નજર ગોઠવતો, સ્વદેશનું છેલ્લું રટણ કરતો, મોત પર ટપી જવા પોલાદી પ્રાણનો ધડયો હોય તેવો એક પળવાર જાગે રહ્યો, અને બીજી પળે માંચડા પર ચઢ્યો, અને ગોરા જલ્લાદોને કીંગુલ્યો બનાવતો પડછંદ બોલ્યો, “એ ફાંસો હું જાતે મારા કંઠમાં આરોપીશ” અને એણે આઝાદીની અંતિમ ફાંસામાળ હાથમાં લીધી.

ચોગાન આસપાસની ટેકરીઓ પર શ્વાસ અટકાવીને ગોઠવાયેલી માનવમેદનીના પ્રાણ એંચાઈ રહ્યા. એક દખાયેલી, કચકાયેલી વેદનશી

ચિત્કાર કરતી બેઠી. સિપ્રીની જનતાએ મોત પર ઠેકા જતો મરજીવો દીધો. સિપ્રીની નજરમાં ભારતભોમનો અધીર હાથવરાળનાં પડખાંથી અમાનુષ દેખાયો.

“બોબી જાઓ...તમારી ઇચ્છો ઇચ્છા?” હત્યારી અગ્રિજયાહીના મારાઓના આગેવાને આદર દાખવ્યો.

“મારી ઇચ્છા...! મારી છેલ્લી ઇચ્છા!” તાતિયા ટોપેની અમાનુષી નજર અગ્રેજ ફાંસાને કચડી નાખતી ફાંસા પર ફરી વળતી અગ્રેજ ન્યાયના જલ્લાદી કામઠાણ પર તાકી રહી અને ખીજ પળે એનો ધીર ગંભીર અવાજ આખી અગ્રેજ છાવણી પર ઉભરાયો. “મારી છેલ્લી ઇચ્છા...મારી પહેલી ને છેલ્લી ઇચ્છા મારા દેશ પર પથરાયેલા ડાકુઓના હાથમાં આપું...?”

એક ભવાનક હાથ ફાંસીના માંચડાને હથમચાવી રહ્યું, “મારી ઇચ્છા આ ફાંસા પર...જે ધરતી પર ફાંસો રોપાયો છે તે ધરતીના કણેકણમાં...ગુંજતી રહેશે ને આજ ધરતીનાં ફરજદ મારી એ ઇચ્છાનો આદર કરશે ને ત્યારે...આજે તમારા અત્યાચારો અને ફાંસાઓ નીચે કચડાતો કચડાતો...રિખાતો રિખાતો, અનેક માતનાઓના વેગ આવેગનો ઉછળતો બનતો આવેશ આ ધરતીના બુદ્ધમાં ધુમરાતો બેઠશે ત્યારે...”

“એને ચઢાવી દો.” અગ્રેજ ન્યાય ધૂરડી બેઠ્યો.

“કોને...હું રહુનાથ રાવને...? ન્યારે આ ધરતીનાં જન લોક-કાન્તિનાં સંગઠનનો આકાર ધરશે...ત્યારે આખા દેશને...ત્યારે હિન્દ લોકને ચઢાવી દેવા કોઈ ફાંસો કામ નહિ આવે...ત્યારે તમારો ન્યાય તોળવા...હિન્દ લોક...ત્યારે...” અને બે ગોરા મારાઓ વચ્ચે માંચડા પર બેભેલો ટોપે વિરાટ બની રહ્યો...જલ્લાદોના ડાકુદેહ વેંતિયા દેખાઈ ગયા. અમાનુષ કાળ પુરુષ જેવો ટોપે પગ નીચેનું મેજ ખસી જતાની પળ પર જીવનનું છેલ્લું ઓલું ખાતો ઉપરના આકાશમાં

જોઈ રહ્યો.

...અને એના હવામાં વીંઝાતા કહેવર સામે બીજી પળે આખા દેશ પર પથરાયેલા ફાંસાઓ દેખાયા. દરેક ફાંસા પર કોઈને કોઈ બાગી નરનારી લટકતાં હતાં. દરેક પરથી યાતનાનો કંપાવનારો આઘાત ઘેરો ખતતો હતો. એક પળવાર બધા ફાંસાઓ એક ખનના હતા. એમાં એનો બાપ પણ હતો. એની આથમતી નજર સામે વૃદ્ધ પાંકુરંગ ભટ્ટની છબી અળપાઈ ગઈ. એની આંખ સામે એક ભયાનક ઝંખકારો ઝગી ગયો અને એ ગયો.

પણ ગુલામ હિંદ પર અંગ્રેજી બ્રિટિશ સામેની રણ હાડતો વારસો હિન્દ-લોકને...આશરે મુકતો ગયો.

પણ ત્યાર પછી હિંદી-વિપ્લવની વિપ્લૂટી પડેલી એ પાંખો જેવા તાતિયા ટોપેના ડાબા જમણા એ સાર્થીદાર, રણ થંભોને ટેકવી રાખવા મથતા, રણસ્થળીઓની રાત્રી ધૂળ સૂંઘતા, અંગ્રેજી હેવાનિયત પર તૂટી પડતા એ મહિના સુધી લડતા રહ્યા. એ એ લડવૈયામાં એક રાવસાહેબ હતો અને બીજો કિરોજ હતો.

અને ૧૮૬૨ના ઓગસ્ટની ૨૦મી તારીખે સાંકળોમાં જકડાયેલો એક જુવાન કેદી કાનપુરના કારાગારમાંથી બહાર રોપેલા ફાંસીના માંચડા તરફ ચાલતો હતો. હિંદી ધરતી પર છવાઈ ગયેલા ફાંસાઓ પછી ૧૮૫૭ને સૂસવતા કરેલા પ્રાણને ટૂંપવા આ એક નવો માંચડો રોપાયો હતો. ૨૧મીની સવારે ઝંખડીને જંગતાં કાનપુરનાં નરનારીઓ સમાચારના આઘાતને સાંભળતાં સત્તાવનના દાવાનળે દાખવેલી કાનપુરી આગના ભડકાની યાદો સંકારતાં હતાં, અને કાનપુરના માંચડા પરથી આઝાદીની યાદ જેવા ઝંખવાઈ જતા રાવસાહેબના પ્રાણુદીપકનો બાગી દીવડો દિલ દિવમાં ભારતાં હતાં.

સમાપ્ત

卐

જિન્દગીના વીમો-એક અમોલી સંપત્તિ

સાધારણ આવકવાળા માણસ માટે જિન્દગીના વીમો એ એક અમોલી સંપત્તિ છે. જીવનના ગમે તેટલા ઉત્પાતોમાં પણ તે એને વળગી રહેવાનો, કારણ તે બાણ છે કે એ એક જ મિલકત એવી છે જે જ્યારે ત્યારે પાકશે — પોતે નહિ પાકે તો પણ

- * પોતાનો જિન્દગીનો વીમો ચાલુ રાખવામાં જો તે નિષ્કળ નિવડ્યો, અને ફરીથી વીમો નહિ ઉતરી શકે તેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો, તો પોતાની બાવિ કમાણી મેળવવા અને પોતાના કુટુંબ માટે મિલકત જમાવવા તેણે જીવનું જ જોઈશે.
- * પરંતુ હાલનું જીવન એટલું અનિશ્ચિત છે કે ફક્ત એક વર્ષની કમાણી પણ ખાતરીથી પામી શકાશે કે કેમ તે પ્રશ્ન રહે છે. જો તેને કાંઈ થયું, તો તેની કમાણી બંધ થઈ જવાની ને તેની મૂડી જમા થતી બટકી જવાની, અને તેના કુટુંબને તેણે જે બચાવ્યું હોય તેટલું જ ફક્ત મળવાનું. ત્યારે—
- * જિન્દગીના વીમામાં તમે એવું રોકાણ કરો છો. જે, તમને કાંઈ તે થઈ જાય તો પણ, આપોઆપ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. તમને મેળવતાં સમય લાગતે તેવી રકમ પૂરી પાડવાની જિન્દગીના વીમો બાંહેધરી આપે છે. તમારા કુટુંબને તમે બચાવેલું મળશે એટલું જ નહિ પણ તમે બચાવવા ધારેલું પણ મળશે.

યુનિવરસલ ફાયર એન્ડ જનરલ
ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ, સર ફીરોઝ
શાહ મહેતા રોડ, કોટ, મુંબઈ

કેચનલાલ વરજલાલ,
જનરલ મેનેજર.

લોકમાન્ય તિલકનગર

સાપ્તમતિ સ્ટેશન અને ખોરજ ખોડીઆર સ્ટેશનની વચ્ચે મેઈન રેલ્વે લાઈનની બન્ને તરફ આ નગર વસનાર છે. આ લાઈન ઉપર આધુનિક ઇલેક્ટ્રીક સાધનો આવનાર છે. આ નગરની ગયા દીવાળીના અંકમાં જાહેરાત થઈ હતી, પણ પાણી અને વાહન વહેવાર ને મેઈન રસ્તા અને રેલ્વે લાઈન ઉપર જથ્થાબંધ જમીન મળી ગઈ છે ખાસ મધ્યમ વર્ગને પોસાય તેવી સસ્તી કિંમત પ્લોટની રાખવામાં આવી છે.

રેવ શંકર હ. ત્રિવેદી,

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

પટેલ વકીલ એન્ડ ત્રિવેદીની કું.

૨૪૫૬, બદ્ર, અમદાવાદ.

‘ઈન્ડીઅન ગ્લોબ’ની જવલંત પ્રગતિ!

આગ, અકસ્માત, જીંદગી, મોટર, દરીયાઈ વગેરે સર્વપ્રકારનું વીમા કામકાજ સરળ શરતોથી હાથ લેવામાં આવે છે. તથા વીમા કામ માટે લાગવગ ધરાવતા ઉત્સાહી કાર્યકરોને સંતોષ કારક મહેનતાણું પોતાની લાયકાત દર્શાવતાં મળી શકે છે.

૧૯૪૪ની આખરે

ઉદ્ધનવાયેલી થાપણ	...	રૂ. ૧૬,૦૦,૧૦૦
હરપાઈ થયેલી થાપણ	...	રૂ. ૭,૦૦,૦૫૩
શેર હોલ્ડરોની જવાબદારી	...	રૂ. ૯,૦૦,૦૪૭
પ્રિમીયમની આવક (૧૯૪૪)...	રૂ. ૩૧,૨૪,૧૪૦	
રીઝર્વ ફંડ	...	રૂ. ૧૭,૩૭,૧૭૪
કુલ અચક્યામતો	...	રૂ. ૩૭,૪૫,૫૭૯

મેનેજિંગ ડાયરેક્ટર :

જનરલ મેનેજર :

વિજયસીંહ ગોવીંદજી

નવલ જેરાજભણી

* એજન્સી પ્રતિનિધિત્વ તથા જરૂરી વીમા સાહિત્ય માટે *

— લખો યા મળો —

ઈન્ડીઅન ગ્લોબ ઈન્સ્યુરન્સ કં. લી.

હોડ ઓફીસ-૩૧૫/૩૨૧, પ્રોસ્પેક્ટ ચેમ્બર્સ, હોર્નબી રોડ,
કાટ-મુખ્ય.

કંપનીની અન્ય શાખા કચેરીઓ—ફતાસા સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ;
હીરાનિવાસ પેલેસ રોડ, વડોદરા, ખારગેટ, ભાવનગર;
અંદરુ રોડ, કરાચી; ૧૩૫, કેનીંગ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા; ૭ ટી.
હાઇસ્કુલની સામે, કમ્બો માંડવી; બ્રોમ્બે રોડ, કમ્પાલા યુગાન્ડા;
ધી મોલ, લાહોર, ૩૧૦/૩૧૧ બોધીચેટ્ટી સ્ટ્રીટ, મદ્રાસ; સીતા
બાદી, નાગપુર; હક્કીપુરા રોડ, પુના; સાગર બીદ્લીંગ,
પોરબંદર, કામર્શીઅલ બીદ્લીંગ, વેરાવળ.

સંપૂર્ણપણે સ્વદેશી વ્યવસ્થા સરવં પ્રકારનું વીમા
કામ કરતી હિન્દુસ્તાનની અગ્રગણ્ય વીમા સંસ્થા.

બોમ્બે કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

મુખ્ય ઓફિસ :

કો-ઓપરેટીવ ઇન્સ્યુરન્સ બીલ્ડીંગ
સર ફીરોઝશાહ મહેતા રોડ, ક્રાટ-મુંબઈ

પ્રગતિના પન્થે

લાઈફ ફંડમાં રૂપાંતર કરીને ઉપર વધારો

લાઈફ ફંડ ૧૯૪૦ ... રૂ.	૮,૮૦,૦૦૦ ઉપર
,, ૧૯૪૪ ... રૂ.	૨૯,૫૦,૦૦૦ ઉપર
કુલ ચાલુ કામ ... રૂ.	૧,૯૦,૦૦,૦૦૦ ઉપર
પ્રિમીયમની આવક ... રૂ.	૧૦,૩૯,૦૦૦ ઉપર

ચેરમેન

માધવલાલ મકનજી ભટ્ટ

જે. પી.

મેનેજર

ગજેન્દ્ર એચ. ઠાકોર

એમ. એ. (કન્ટ્રી)

ઉત્સાહી અને લાગવગવાળા

ગૃહસ્થાને એજન્સી આપવાની છે.

૧૯૪૪

દસ કરોડ ઉપરાંતનું

નવું દામકાજ

સાત કરોડ ઉપરાંતની કુલ અકસ્થામત .

હિંદુસ્થાન કો-ઓપરેટિવ ઇન્સ્યુરન્સ સોસાયટી લી॰

હોડ ઓફીસ : કલકત્તા

મુંબઈ શાખા : હોર્નબી રોડ... ... મુંબઈ શાખા : મેટેજર-એસ સી. મજમુદાર
— જિંદગી ના વિમાની હિંદની અગ્રણ્ય સંસ્થા —

મકાનોને —

દિવાલોને —

શોભાવવા —

યુનિક ડીસ્ટેમ્પર

વા પ રો
હી
સ્ટે
મ્પ
ર

મેન્યુરેકચરર—

યુનિક લેખોરેટરીઝ : સુ. નાવલી : સ્ટેશન સામે

ચંદ્રભાઈ ભટ્ટના અન્ય ગ્રંથો

એશિસિનીયા પર ઓથાર	૨—૦	કામરૂઢ લેનીન	૦—૩
રાજમાતા રૂપસુંદરી	૦—૩	ચિંતનની વેદી પર	૦—૩
ગુર્જરાજ વનરાજ		દરિયે દવ લાગ્યો (જમ)	૦—૬
(બે ભાગ)	૦—૬	કક્ષતું કાંગો	૦—૫
એશિયાની ભીતરમાં	૨—૦	એક હતો ઝાકરો	૦—૬
નાઝીરાજ	૨—૪	રાતું રુસ : ભા. ૧-૨-૩	૩—૦
માઢીજ્યાં		નરવીર	૦—૩
પુરુષાર્થની પ્રતિભાઓ	૨—૪	રશિયન નારી	૦-૧૨
ગુણ,મ	૧—૮	ડોકિયું	૦-૧૨
નૂતન માનસવિજ્ઞાન		માનસ વિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ	૧—૪
જય સોવિયેટ	૩—૮	વૈજ્ઞાનિક જગત ૧-૨	૨—૦

—તૈયાર થાય છે—

કાળપગો અને બીજાં નાટકો		ભટ્ટી (જમ)	૨—૮
સમરાંગણના રાહ		સંસ્કૃતિનાં વહેણ	૧-૧૨
ચીની ઇન્કલાબ		યુરોપની ભીતરમાં	૨—૦
લોક ઇતિહાસનાં પાત્રો		લોકમિત્ર	૦—૪
		લોક-કિતાબ	૧—૮

ଆୟୁର୍ବେଦ ସଂଗ୍ରହ

सुलगा	सीताराम शर्मा	३-०
कल्याणुने भागे	रमणिकलाल दलाल	२-४
स्वाध्याय	डॉ. हरिप्रसाद देसाय	१-८
जवन निर्माणु	चिरंतन	२-०
निर्भगा	प्रेमचंद	१-४
शोभा	छद्र वसावडा	२-१२
डिमा	श्री प्रल्लाद अत्मज	१-८
गोगी काणु ?	दिव्यानंद कृ०	१-८
अनुराधा	शरदभाषु	०-०
दिगंत	मोहिनीचंद्र	१-८
दत्ता	शरदभाषु	२-०
वडकल	जशवंत डाकर	१-४
जोडाडी	नर्मदाशंकर शुक्ल	१-४
आजडाव	पुष्पोत्तम पारेष	१-८
आनंद अत्रीसी	जदुराय पांडेय	२-०
प्रीतमनी प्यास	दिव्यानंद कृत	१-८
आशा	मकनज परमार	१-८
रासरंजना	ज. रावल पाडीलाल शाह	१-०
मंदारमाला	केशव शेठ	१-४
जुवंत न्याणा	(मननिय लेप्पो)	१-०
कपिवर टागोर	कान्तिलाल शाह	०-१२
ईर्ष्या काडी	स्व. जगदीरदास	१-०
रासनलिनी	केशव शेठ	१-०
जगिनी	दिव्यानंद	०-८
तरंगिणी	रमणीक महेता	०-१०

[illegible]

8. 7. 1944. 22. 11. 1944. 22. 11. 1944. 22. 11. 1944. 22. 11. 1944.

જિંદગીના વીમા માટે
ધી ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્ડ પ્રુડેન્શીઅલ
એસ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ.

હેડ ઓફીસ : મુંબઈ : સ્થાપના ૧૯૧૩

પ્રમુખ

સર ચિમનરાવ સેતલવાડ

૨ સી. બાઈ. મ.

અમારા ખાસ લાભ

કાયમના અપંગ થતાં લવિષ્યનાં પ્રિમીઅમ માફ
વાર્ષિક પ્રિમીઅમ ઉપર ૨૫ ટકા વટાવ તથા મોટી રકમની
પૉલીસી ઉપર ખાસ યા એક્સ્ટેન્ડેડ ઈન્સ્યોરન્સની યોજના.
(ત્રણ વર્ષ પ્રિમીઅમ ભર્યા પછી અમુક અમુક મુદત સુધી
પૉલીસી ચાલુ રહે.)

દાવાની સત્વર પતાવટ.

વધુ વિગત માટે લખો

શ્રી. કેશવપ્રસાદ સી. દસાહ, બી. એ. એલ એલ. બી.

શ્રી. વ્યંકટરાવ સી. સેતલવાડ, બી. એ. એલ એલ. બી.

ધી ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એન્ડ પ્રુડેન્શીઅલ
એસ્યોરન્સ કંપની લીમીટેડ

ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ એસ્યોરન્સ બીલ્ડીંગ

અર્બેગેટ સ્ટેશન સામે : મુંબઈ

